

22/1043

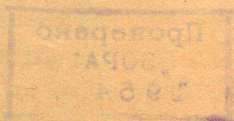
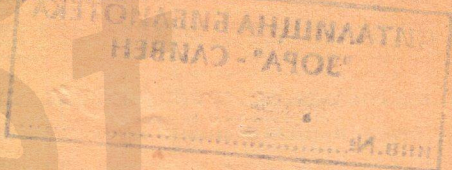
Г. С. РАКОВСКИ

ПО СЛУЧАЙ

ПЕТДЕСЕТГОДИШНИНАТА ОТЪ СМЪРТЬТА МУ

1867—1917

ОТЪ ПРОФ. БОЯНЪ ПЕНЕВЪ, ПРОФ. М. АРНАУДОВЪ
И А. П. СТОИЛОВЪ

СОФИЯ

ИЗДАВА АКЦИОНЕРНОТО ДРУЖЕСТВО „КНИГА“

1917

G. C. Ruohola

1863.

22/1043
Частъ первая.

въ темизмъ:

Онъ вѣщественно видѣлъ: отъ Неповѣнато Българина
разказана отъ любовта на отечеството.

Въ 18 то 1848. Неповѣнати Българинъ, сѣдѣ турин-
десетъ години отъ любовното съ отечеството
лудие; прѣвотѣ отъ отечеството отъствие, кое-
то въ душата на всякаго Благородственаго
человѣка въ обща владѣе: каротъ философа Платонъ.

въ обрѣдъ дѣлаха въ бѣлѣтъ. „Няко и бѣлѣтъ следна
Нѣ свѣтъ отъ своето отечество. „ Решилъ се бѣлѣ
да се вартъ въ своето съ отечество отъ франца,
и да се насладъ отъ това арелѣко насладѣние
сѣдѣ только вѣннъ и строгъ слуга, кудѣ-то по-
студѣ въ арелѣко отъ ^{уни} годѣшното съ отечество, вѣлѣ
да забвѣтъ вѣлѣ-та за доброто на своето отечество
и окаяно отечество и днородни Българъ —

П. С. Вилѣтъ

инв. №

"ЗОРА" - СЛИВЕН

150/2009

Проверено
"30РА"
1954 .

Биография

Отъ Боянъ Пеневъ

Да чествуваме паметъта на единъ голѣмъ човѣкъ на миналото, значи — не да се върнемъ при мъртвитѣ, а да се приобщимъ отново къмъ тия, които никога не умиратъ.

Народътъ живѣе съ най-трайнитѣ си и цѣнни качества въ подвизитѣ на своитѣ духовни прѣдставители — на великанитѣ, що се издигатъ отъ неговата срѣда. Всѣки единъ отъ тѣхъ изразява нѣкоя непромѣнлива основна черта въ народния характеръ, разкрива нѣкоя сжществена страна въ народната душа.

Ето защо, когато единъ народъ почне да се връща назадъ, да упада духовно, или да губи равновѣсие и вѣра, той трѣба да отправя погледа си къмъ своитѣ вождове и учители, които е създалъ нѣкога, — въ тѣхъ да намира не само примѣръ, но и да се самопознава чрѣзъ тѣхъ, чрѣзъ дѣлата и характера имъ, да открива въ тѣхъ отново блѣсъка на онѣзи духовни цѣнности, за които е билъ слѣпъ въ неволнишкия си животъ. Тѣ сж едновременно и образецъ и напомняне — образецъ за дѣйствиата ни, напомняне за единъ идеалъ, който не трѣба никога да угасва, и за единъ стремежъ, който винаги трѣба да поддържаеме въ себе си.

Съ що може да ни бжде днесъ учителъ Раковски?

Въ него се оглежда несъкрушима воля и енергия — и една вѣчна вѣра. Тѣ изхождатъ отъ неговия народъ и се отразяватъ въ него, за да ги виждаме, когато сме прѣдъ опасността да ги загубимъ.

Раковски днесъ може да бжде за насъ учителъ съ личността си, съ борческия си духъ, съ хероичния елементъ на своя характеръ. Върху фона на днешното скептично врѣме

той се очертава като една значителна фигура. Съ вѣрата си прѣодолява всички прѣчки, нищо не е въ сѣстояние да сломи енергията му, да спре поривитѣ му, да угаси пламъка на волята му. Раковски никога не се отчайва — дори и когато вижда да се разбиватъ неговитѣ усилия прѣдъ желѣзната стѣна на равнодушието или враждебността на околнитѣ. Той не е отъ тѣзи, които отричатъ идеала поради това, че не могатъ да го постигнатъ или осжществятъ. Той чувства, че идеалътъ трѣба да сжествува, че ако той ружне, съ него заедно рухва и цѣлия животъ. Вдѣхновенъ за необикновени дѣла, той упорито продължава да работи, твърдо убѣденъ, че усилията му единъ день ще се увѣнчаятъ съ успѣхъ, — че ако той лично не постигне тоя успѣхъ, ще го постигнатъ други, които ще тръгнатъ по неговия пѣтъ, ще иматъ неговия устремъ и ще живѣятъ съ неговитѣ идеали.

Бихъ казалъ: Раковски въплѣщава хероизмътъ на непобѣдимия духъ.

Внѣшнитѣ условия, бѣдствията, страданията нѣматъ надъ него никаква властъ: той е надъ тѣхъ и опрѣдѣля смисъла и задачитѣ на живота си внѣ отъ тѣхъ.

Днесъ, когато се рушатъ идеалитѣ, когато скептицизмътъ гнети душитѣ и ломи волитѣ, името на единъ истински херой не е празенъ звукъ. Думитѣ на Карлайла днесъ звучатъ като откровение съ своя пророчески смисълъ: Поклонението на хероитѣ при днешнитѣ обстоятелства е неизказано цѣненъ фактъ, единъ отъ най-утѣшителнитѣ факти, които може да посочи днешното врѣме. Той поддържа и укрѣпва вѣчната надежда на човѣчеството за туряне редъ въ работитѣ на тоя свѣтъ.

— А особено когато необикновения човѣкъ, който поражда нашия възторгъ, на бездѣйствието противопоставя своята енергия и ненадвита воля, и побѣждава безвѣрието съ бодрата си вѣра.

Раковски — както самъ отбѣлѣзва въ недовършената си автобиография — е роденъ въ 1821 въ Котелъ¹. Кръщелното му име е Сава²; отпослѣ, когато обстоятелствата го принудили да крие сѣщинското си име, той се прѣименувалъ отъ Сава на Георги и до края на живота си се е подписвалъ Г. С. Раковски.

Околнитѣ влияния, срѣдата, изобщо условията, при които е прѣкаралъ Раковски своята ранна младостъ, обясняватъ нѣкои съществени черти на неговия характеръ.

Единъ отъ най-трайнитѣ спомени на неговото дѣтинство и юношество е споменътъ за Балкана. Балканската природа съ своята хайдушка поезия, съ стариннитѣ си легенди, е оказала силно въздѣйствиe върху него — и въ поемата си Горски пѣтникъ на нѣколко мѣста се опитва да изрази впечатленията си отъ балканскитѣ усои и върхове, отъ вѣковнитѣ джбрави и студени води, за които пѣе народната юнашка пѣсенъ. По примѣра на нѣкогашнитѣ наши хайдути, Раковски е скиталъ изъ нѣдрата на планинитѣ — войвода на млади юнаци — и волното бодро чувство, що е будила у него природата, се е сливало неразривно, както и у Ботева, съ романтичнитѣ му влѣчения и патриотически идеали. Любовьта къмъ отечеството, готовността за самопожертвуване, борческитѣ домогвания на бунтовника, идеалътъ за лична и обществена свобода, чувството за милостъ и човѣщина, което е тъй характерно за нашитѣ хайдути — всичко това е добивало своя дълбокъ, неизразимъ смисълъ отъ таинствената поезия на Балкана. Тамъ, а не другадѣ, ще изгрѣе българската свобода! — казва Раковски въ поемата си, — и това за него е не толкво убѣждение, колкото непоколебима вѣра. Балкана той е чувствувалъ — както сж го чувствували отпослѣ най-даровититѣ наши поети — като нѣкакъвъ символистиченъ образъ на българския националенъ духъ, като възплъщение на всичко оновъ, което — споредъ израза на Пенча Славейковъ — се таи

въ глѣбинитѣ на българската душа и се домогва навънъ къмъ свѣтлина. Не напразно тоя образъ, „величествений ликъ на гордитѣ балкани“, минува прѣзъ цѣлата наша революционна лирика — като започнемъ отъ Раковски — и застава днесъ, въ най-новата ни поезия, като едно видение, което вѣщае пророчества и откроява историческия смисълъ на българскитѣ сѣдбини. Не напразно е будилъ той дълбокъ, бихъ казалъ религиозенъ екстазъ въ сърцата на вдъхновенитѣ български творци и изразители на народния духъ.

Отъ произведенията на Раковски ние узнаваме, че споменътъ за Балкана никога не го е напушалъ и че прѣзъ цѣлъ животъ — животъ на горчиво изгнание — образътъ на роднитѣ планини се е мѣркалъ прѣдъ него като неотстъпна мечта и е отпращалъ къмъ него своя властенъ зовъ.

Тамъ! Тамъ! Скоро трѣба да идж...

възклицава Раковски (а слѣдъ него, по неговъ примѣръ, съдумитѣ на неговия патосъ, възклицава Ботевъ: — Тамъ... тамъ буря кърши клонове...)

Сѣдба отъчества мене зове,
Лѣсища, планини щж д'обидя —
Наша свобода тамъ ще с'основе!

Като войвода той си спомня за прѣдишнитѣ български юнаци, чиято сила и храбрость е поддържалъ Балкана съ хайдушкитѣ си пѣсни и имъ е внушавалъ стремежъ къмъ волность.

Природа свобод' имъ е внушавала,
В'сяйна славна свѣтла бѣдность
Тѣхъ отъ младости накланяла,
Міру г'е даровала съ храбрость!

Въздѣйствието на Балкана като хероиченъ пейзажъ се долавя не само въ характера на нашитѣ хайдути, но и въ навичитѣ и традицитѣ на цѣлото наше балканско население, а особено на котленското, което винаги е проявявало свободенъ духъ, твърдость и непрѣклонна воля.

Балканътъ въздѣйствува не само като величествена природа, но и като важенъ факторъ въ стопанствения животъ на народа. Изобщо, въ всички наши прибалкански градове и

села формитѣ на стопанствения битѣ въ много отношения се опрѣдѣлятъ отъ особеноститѣ на околната планинска природа. Безъ съмнѣние, съ естествениятъ си богатства Балканътъ е създавалъ благоприятни условия за икономическо развитие. Между населението отъ сѣвернитѣ балкански склонове е вирѣла дърводѣлска индустрия. Водната енергия на планинскитѣ бързеи и водопади отрано още е била използвана за различни занаяти. Ние виждаме да се развива тукъ и да процъвтѣва въ кжсо врѣме кожарство, чехларство, абаджийство, ножарство, мутафчийство и гайтанджийство. Въ Котелъ, при такива благоприятни условия, най-много се развива домашната индустрия, обработването на аби, гайтани и черги. Абаджийството се засилва особено прѣзъ втората четвъртъ на миналия вѣкъ, когато турското правителство започва да откупува за своитѣ войски аби въ голѣмо количество. Произведенията на домашната индустрия сж намирали пазаръ далечъ отъ Котелъ — въ Цариградъ, Мала Азия, Брашовъ, по дунавскитѣ и черноморски пристанища. Съ своята заможностъ сж се отличавали бегликчиитѣ, а сжщо и овчаритѣ, чиито многобройни стада сж били прѣснати по карнобатскитѣ, шуменски и добруджански полета.

Като още едно благоприятно условие за ранното пробуждане на Котелъ могатъ да се посочатъ правдинитѣ, съ които сж се ползували котленци отъ страна на турската властъ. Съ особени фермани тѣ сж били освободени отъ гнета и произволитѣ на съсѣднитѣ турски управници въ Върбица, имали сж право да носятъ оръжие и да се защищаватъ сами отъ враговетѣ на държавата, когато самата държава е бивала безсилна да се бори съ тѣхъ. Често котленци сж вземали участие въ междусобнитѣ смутове, борили сж се съ кърджалии, сполучвали сж нѣколко пжти да ги отблъснатъ и да спасятъ Котелъ отъ разорение. Сжщо така тѣ сж се намѣсвали въ честитѣ стълкновения между турското население и мѣстнитѣ управители, тѣй нареченитѣ аени и султани, като сж вземали винаги страната на възстаналитѣ турци. Разбира се, при тия условия на чести борби, които сж приучвали българитѣ на самоотбрана, изпжквали сж отдѣлни воинствени характери, съ бунтовнишки, хайдушки инстинкти, които не сж се примирявали съ турската властъ. Самото българско насе-

ление се е калявало и неволята на робството не е могла да прѣломи лесно неговия упоритъ борчески и свободолоубивъ духъ.

Особенитѣ духовни, стопанствени и политически условия, особенитѣ влияние създаватъ една своеобразна психика у населението. То се отличава съ прѣдприемчивостъ и храбростъ, съ необикновено трудолюбие, любознателностъ и широки духовни интереси, съ стремежъ къмъ воленъ животъ — животъ съ широкъ размахъ — и вкусъ за изящното, тъй опрѣдѣлено проявенъ въ онѣзи артистични съчетания на краски по прочутитѣ котленски килими, въ майсторската тънка изработка на домашнитѣ произведения, а сжщо така въ художественитѣ рѣзби, които сж украсявали старитѣ дървени котленски кѣщи, унищожени отъ пожара въ 1894 год. — особено рѣзбитѣ по вратитѣ и иконостаса на черквата Св. Петъръ и Павелъ, съградена въ 1834 на мѣстото на по-стара черква.

Тукъ сж се пазили свето типичнитѣ и установени форми на българския битъ, незасегнати отъ външни влияния, пѣли сж се старинни народни пѣсни, разказвали сж се прѣдания, които сж поддържали народната патриотическа гордостъ, изпълнявали сж се старитѣ обичаи и обреди, въ които неудържимата фантазия на Раковски е виждала остатѣци отъ нѣкогашна богата национална митология. Споредъ една установена традиция, всѣки по-крупенъ фактъ въ обществения и сѣмеенъ животъ на котленци се е прѣработвалъ постепенно отъ народната мѣлва, отъ въображението на народни пѣвци, и се е прѣвърщалъ на пѣсень и легенда. Особено сж се отличавали въ тоя случай котленки, които сж притежавали не само жива и изобрѣтателна фантазия, но и остра наблюдателностъ, и склонностъ къмъ ирония и осмиване на всѣко нововъведение или отклонение отъ общеприетото и традиционното.

Всичко това свидѣтелствува за едно — по-вече несъзнателно — домогване, да се съхранятъ основнитѣ външни и вътрѣшни качества на българския националенъ характеръ, свидѣтелствува за единъ по-значителенъ вътрѣшенъ животъ, за по-оживѣни духовни стремежи.

Интересътъ къмъ българската книга и грижитѣ за народна просвѣта тукъ поличаватъ още къмъ края на 18 вѣкъ.

Не напразно Паиси, слѣдъ като написва своята Славянобългарска история, посѣщава Котелъ, срѣща се тамъ съ попъ Стойка (отпослѣ Софрони Врачански) и му дава произведението си. Паиси прѣдварително ще да е знаелъ за родолюбието и прѣдприемчивостъта на котленци, а може би и за усърдието на котленския свещеникъ и учителъ да чете и прѣписва български книжовни трудове. Въ родното си мѣсто Стойко е училъ дѣцата на българско четмо и писмо, подготвялъ се е сжщеврѣменно за по-широка просвѣтителна дѣйность, и отсетнѣ, въ Видинъ и Букурещъ, написва онѣзи цѣнни произведения, съ които оставя трайно име въ историята на новата българска литература. Прѣзъ врѣмето когато се е устройвало у насъ учебното дѣло, Котелъ е ималъ добръ уредено училище, въ което отначало се е прѣподавало на грѣцки, а послѣ на български езикъ. Тамъ е учителствувалъ Райно Поповичъ, който се отзовава съ възторгъ за котленското училище. „Едвамъ са состави въ Котелъ една еллиногреческа школа, пише Райно, и тутакси прозвѣгнахъ цвѣты красныя и крѣны благовонныя, и не само четцы и певцы, ами и свѣщенници учени: при това и переводчики и сочинители“ (Христоиоѳа или благодѣтели . . . Будимъ, 1837. с. 77). Мнозина котленски ученици сж се отличавали съ широка любознателность, не сж се задоволявали съ онова образование, що сж получавали въ родното си мѣсто, отивали сж за по-висока наука въ грѣцки училища — въ Букурещъ или пакъ въ Куру-чешме въ Цариградъ, дѣто се е училъ и Раковски. Въ тия грѣцки училища тѣ сж разширявали крѣга на своитѣ знания, вглѣбявали сж се въ грѣцката наука, безъ да сж забравяли народността си и патриотическия си дългъ. Съ какво увлѣчение сж се учили при грѣцкитѣ учители, се вижда отъ свидѣтелството на Иречека, който е посѣтилъ Котелъ наскоро слѣдъ освобождението и е ималъ възможность да се срѣдне съ нѣкои отъ прѣдставителитѣ на прѣдишното поколѣние. „Стари котленци, пише Иречекъ, още съ въодушевление говорятъ за откъследи отъ Хомера, Херодота, Демостена и Страбона, които се изучвали въ това училище (въ Куру-чешме), но сжщо отъ тѣхъ можешъ чу французски идеи отъ Русо и Волтера, съ които било надѣхано по-старото новогрѣцко школо“ (Княжество България, II. Пловдивъ, 1899. с. 729).

Изобщо, Котелъ е далъ твърдѣ много, за българското възраждане. Отъ тамъ сж излѣзли освѣнѣ Софрония и Раковски — да споменемъ само най-важнитѣ имена —: Петъръ Беронъ, авторъ на прочутия Рибенъ букварь (1824), реформаторъ на българското училище, благодѣтель и първи български ученъ; Неофитъ Бозвели, единъ отъ първитѣ най-енергични борци за черковна свобода, тѣй жестоко прѣслѣдванъ отъ фанариотитѣ, авторъ на учебници и на единъ живо написанъ диалогъ Мати България, дѣто гнѣвно и безпощадно се разкриватъ пороцитѣ на грѣцкото духовенство; Гавриилъ Кръстевичъ, който е игралъ видна роля въ борбата за духовно освобождение, изучвалъ е прилежно българската история, българското минало, и е редактиралъ въ Цариградъ извѣстното списание Български книжици. Отъ Котелъ сж още: храбриятъ капитанъ Георги Мамарчевъ, бунтовникъ отъ първата половина на миналия вѣкъ, и Анастасъ Кипиловски, народенъ просвѣтителъ и единъ отъ първитѣ наши стихотворци.

Патриотическитѣ дѣла на всички тия българи сж служили за примѣръ на младежъта, която се е вдъхновявала отъ тѣхния идеализмъ и отъ енергията имъ. Когато Раковски се е посвещавалъ на народополезна дѣйностъ и се е отказвалъ отъ лично благополучие и егоистични идеали, ималъ е прѣдвидъ примѣра на поменатитѣ свои сънародници и съграждани. Не ще и дума, за оформяването и развитието на неговото патриотическо съзнание отъ твърдѣ голѣмо значение сж били традициитѣ и миналото на града. Една добръ почувствувана истина изразява Раковски, като казва въ едно писмо до своитѣ съграждани: „Нашъ Котелъ послѣ паденія българскаго царства ѣ далъ първия зрацы просвященія въ България. Бждете достойны да не паднемы по долны отъ наши прадѣдове, нъ да покажемы вещественно и днѣсь още, че сѣ то чювство владѣе въ Котелъ. Имя добраго отца и праотца много дѣйствува въ развитіе потомства“ (Нови-Садъ, 1.XII.1857. Арх. 6793).

Въ каква сѣмейна срѣда е расълъ Раковски?

Неговитѣ близки сж били извѣстни между населението съ юнашкитѣ си подвизи, и разказитѣ за тѣхъ сж правѣли силно впечатление на Раковски въ дѣтинство още, като сж

събуждали у него хайдушки копнения. Двамата му чичовци, Дачо и Минко (или Михалъ), сж наслѣдили отъ баща си Събя, който е търгувалъ съ Брашовъ и Цариградъ, доста голѣмо богатство; за тѣхъ той разказва въ недовършената си и неиздадена още автобиография: „Стрыки тѣ ми наслѣдивши такова едно голѣмо имѣние, за тѣхъ времена, впустили ся въ голѣмы разноски, въ военны великолѣпны, да ѣздѣтъ най-добры коние и да носѣтъ най-скѣпоцѣнно орѣжие, издърѣкаюшти и по нѣколко си войника и слугы на около си, штого за търговштинѣ и нити сж могли вѣки да помыслѣтъ“. Таки тѣ сж се готвѣли за отбрана срѣщу кърджалиитѣ, които сж нападали Котелъ. „Стрыки тѣ ми зѣмали живо участие въ народно то упълчение противъ кърѣалии тѣ, а най-паче чичу ми Дачу, кой то е былъ единъ отъ главны тѣ прѣдводители войводи. . . Въ едно же кърѣалийско нападение, когато Кара-Феизъ и Инѣ войвода сж допрѣли до Жерунж, единъ чясъ разстоиание отъ Котила, съ седемъ тысящты кърѣалии, дѣ сж разположили воинство то си по ближны тѣ села Градецъ, Медвенъ и Вечерѣж и отъ тамо сж заплашвали чи штѣтъ нападна вѣкы рѣшитѣлно да разорѣтъ и уграбѣтъ Котила, чичу ми Дачу избравъ трыста рѣшитѣльны юнака и съдруживъ ся съ двамина юште храбры войводи, Аршинку и Макавѣй, нападѣли сж ношѣж на кърѣалий тѣ въ Жерунж и избили сж мложество отъ тѣхъ злодѣйцы! Кара-Феизъ и Инѣ войвода видѣвши такавж неустрашимж дързость отъ стрѣны на котлианы тѣ, оттѣглили ся сж посрамени! Врѣху това събытие ся е съхранила и народна пѣсень, ком започва тѣй: „Инѣ то Гочу думаше: Гочу лю жерунянино. . .“ Една романтична любовна авантюра, жертва на която сж били двама турци, накарва Дача да забѣгне въ Влашко. Другиятъ чичо на Раковски, Минко, — „пѣлководецъ славенъ“, както го нарича въ еднѣ отъ произведенията си — е взелъ участие въ освободителното движение въ Влашко противъ турцитѣ подъ прѣдводителството на князь Ипсиланти. За неговата по-нататѣшна сѣдба Раковски пише:

Изпроводенъ съ дарби отъ Влашкаго Княза
 До царя Махмуда, безъ правда сж наказа . . .
 Въ темницѣ хвърленъ отъ болестъ починѣ.

И отъ майчина страна Раковски е ималъ роднини, чиито дѣла сж будили у него патриотическа гордость. Поменатиятъ капитанъ Георги Стойковъ Мамарчевъ Буюклу, — „въспитанъ въ войничкж службж, и отличивъ ся за храбрость въ толики сѣйны битки, носивъ же на гърды руссѣйскы ордены, съ юнашкж кръвъ добіены“ (Горскій пжтникъ, с. 243) — е билъ вуйка на Раковски. Знаино е, че Мамарчевъ е прѣдвождалъ българскитѣ доброволци въ руско-турската война въ 1829 — онѣзи доброволци, на които се дължи прѣвземането на силистренската крѣпость. „За това негово виташко дѣло, пише Раковски, проводи му ся орденъ св. Анны, и скжпоцѣнна сабія отъ русѣйскаго царя Николая. Той капетанъ Буюклу бѣ заслужилъ и въ 1812 лѣто съ русѣйскыя войскы пакъ прѣдводитель на самоволнія българи, и за храбрость бѣ му ся далъ еще отъ него врѣмя други орденъ, и хоржгвжсвятаго Георгія“ (Горскій пжтникъ, с. 233). Мамарчевъ е познатъ и като главатаръ на едно възстание, което е свършило злополучно въ Кжпиновскія мѣнастирь (1836). Още като дѣте Раковски е ималъ възможность да види Мамарчева начело на една чета, а отпослѣ, когато вуйка му е билъ заточенъ въ Иконионъ, той често е кореспондиралъ съ него (Горскій пжтникъ, с. 241) — и може би споменътъ за Мамарчева го е накаралъ да избере името Георги, когато се е прѣименувалъ по-късно³.

Бащата на Раковски, Стойко Поповичъ, макаръ и простъ терзия, билъ сжщо тѣй човѣкъ съ воинственъ, свободенъ духъ и не е прѣкланялъ глава прѣдъ турската власть. Въ съсловнитѣ борби, що избухвять въ Котелъ по него врѣме, той е прѣдвождалъ буднитѣ еснафи противъ чорбаджиитѣ. Котленци сж го уважавали и обичали, въ своитѣ обществени прѣдприятия сж се ползували отъ неговитѣ съвѣти, и когато сж започнали откритъ борба противъ злоупотрѣбенията на чорбаджиитѣ, избрали него да бжде посрѣдникъ между тѣхъ и турското правителство. Съ своя мжжественъ и гордъ характеръ, съ умразата си къмъ турци, фанариоти и чорбаджии, той си спечелва врагове, които години наредъ жестоко го прѣслѣдвять и най-сетнѣ успѣвять да го сломятъ съ съдѣйствието на турската власть и патриаршията.

Изобщо, Раковски е расълъ въ една твърдѣ свободолю-

бива срѣда, подъ впечатления на юнашки традиции и прѣдания, които сж се пазѣли и спомняли често въ родната кжща. Всичко наоколо е разивало у него духъ на независимостъ и непрѣклонностъ. „Моя характеръ не търпи никакъвъ господаръ надъ себѣ си, и то мя е докарало да ся отлжжжъ отъ милаго си отъчства. То можи да е погрѣшка въ менѣ, но какво да сторжж, азъ съмъ привзѣтъ отъ неж и тѣй ще си идж до гробъ“. (До Дайнелова; Бѣлградъ, 10.II.1861. Ч. Поповъ, цит. кн. с. 94).

2

Въ 1828 Раковски постжпва въ котленското училище, дѣто е училъ на бѣлгарски и грѣцки (Планъ, т. 7). Къмъ 1834 родителитѣ му го пращатъ да продѣлжи учението си въ Карлово при даскалъ Райна Поповичъ. Тамъ Раковски прѣкарва около двѣ години. Въ училището на Райна училъ на грѣцки (Планъ, т. 8). Бащата, макаръ и неукъ, забѣлѣзва способноститѣ на сина си, рѣшава да го заведе въ Цариградъ и да му даде възможностъ да добие по-високо образование. Това не е било трудно за Стойка Поповичъ, понеже неговитѣ търговски работи сж го заставяли да ходи често въ Цариградъ. Къмъ края на 1837 Раковски постжпва въ Куручешменското грѣцко училище подъ настояничеството на своя роднина Стефанъ Богориди — високопоставенъ турски сановникъ, князъ на автономния островъ Самосъ. За постжпването на Раковски въ училището съобщава неговиятъ врѣстникъ и съгражданинъ Гавриилъ Крѣстевичъ въ едно писмо до учителя си Райна Поповичъ отъ 28.XII.1837: „Стойко чорбаджи доведе сина си Сава, който ви се кланя, и го остави въ нашето училище да се учи, а самъ той ще остане тука до марта“ (М. Балабановъ. Гавриилъ Крѣстовичъ . . . София, 1914. с. 140). Съ каква радостъ е постжпилъ Раковски въ това училище, се вижда отъ едно негово писмо до Райна, писано на грѣцки, на 22.I.1838, и подписано Σάββας Στεφανίδης; въ него четемъ между другото: „Радостъ ви вѣстя, мой благодарѣнѣйший и повече отъ баща любимий ми учителю! Азъ постигнахъ многожелаемата си цѣль, която гонѣхъ съ голѣмо усърдие. . . Дойдохъ въ Цариградъ съ уважаемия си баща;

той нѣмаше намѣрение най-напрѣдъ да ме остави тука; но послѣ се убѣди въ противното отъ нѣкои други, а най-вече отъ многообичния ми Гавриилъ Кръстовичъ, та ме настани въ училището Куручешме, дѣто и съ благодарение почнахъ да се уча. . .“ (М. Балабановъ, цит. кн. с. 141—142).

Куручешменското училище — *Σχολή ξηροκρήνη* — се е ползувало по него врѣме съ голѣма извѣстностъ между гърци и българи. „Училището, пише Сава Доброплодни, въ което живѣяхми, се наричаше Велико народно училище (но подъ „народно“ разумѣвахъ гръцко народно и тѣхно, а приимахъ вжтрѣ отъ цѣлата турска империя ученици, да се учжтъ). Други го наричахъ Куру-чешме, защото го съзидали въ Босфорската махала или село именуемо Куру-чешме и находяще се между Арнауткѡй и Ортакѡй. То имаше до 30 стаи вжтрѣ, въ които можяхъ да се събержтъ до 150 души ученика.“ (Кратка автобиография . . . София, 1893. с. 20) Въ него сж получили образование мнозина видни български книжовници и просвѣтители. Освѣнъ Раковски тамъ сж се учили: Иларионъ Стояновъ (Макариополски), Сава Доброплодни, Гавриилъ Кръстевичъ, Филипъ Велевъ, Д. Т. Душановъ, Ив. Найденовъ и др. Отъ поменатото писмо на Кръстевича узнаваме, какви прѣдмети сж се прѣподавали тамъ. Твърдѣ голѣмо внимание се е обрѣщало на поетиката и просодията; ученицитѣ, за да усвоятъ добрѣ правилата на стихосложението, упражнявали се да пишатъ стихове — на гръцки езикъ, разбира се. Кръстевичъ изучвалъ двѣтѣ комедии на Аристофана, Плутосъ и Облаци, и Прикования Прометей на Есхила. Изучвала се е подробно гръцката граматика, сжщо така география, математика, физика и богословие (М. Балабановъ, цит. кн. с. 131—132) Самъ Раковски по него врѣме разправялъ на своя приятель и съученикъ Сава Доброплодни за учителитѣ си и за прѣдметитѣ, що е изучавалъ въ Куручешме: „Освѣнъ владиката Самуила, който е директоръ на училището, има още 6 учители: Фалалитисъ по математиката, латинския езикъ и старитѣ гръцки поети; Контогурисъ, по физиката, химията, астрономията и френския езикъ; Евтивулисъ, по джлбоката Еллиника (гръцкитѣ классикери). Директора ни прѣподава философията, риториката и богословието, а останжилитѣ учители сж прѣподаватели на по-долнитѣ класове (С. И. Доброплодни, цит. кн. с. 17—18).

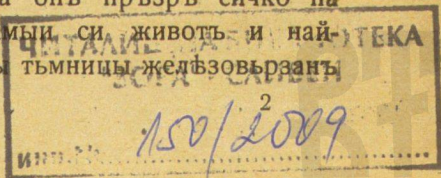
Ученицитѣ, на брой 60, сж живѣли въ хубави стаи срѣщу морето на Босфора и сж отпочивали въ широката градина на училището.⁴ Между тѣхъ е имало будни български младежи, които сж се учили прѣди това при извѣстния грѣцки реформаторъ и просвѣтителъ Каири на островъ Андросъ и още тамъ се подготвяли за патриотическа дѣйность. Раковски се сближава въ училището съ Илариона Стояновъ. „Иларионъ и Сава Раковски, пише Иларионовиятъ биографъ, скоро се разбрали единъ други и затова често се събирали на тайни събрания, при това се старали да привеждатъ въ народно съзнание ученицитѣ българчета, които били повечето отъ Македония“ (М. Радивоевъ. Врѣме и животъ на Търновския митрополитъ Илариона... София, 1912. с. 10—11) За характера и патриотическото чувство на Раковски по него врѣме, а сжщо и за отношенията му къмъ грѣцитѣ, свидѣлствуватъ трима видни негови съврѣменници — Доброплодни, Богоровъ и Добровски. Ето какъ го прѣдставя Доброплодни: „Раковски бѣше облѣченъ въ котленски дрѣхи, но не потури, ами чинтени, платнени боядисани гащи, които по цариградски се считахъ за по-благородни и съ ширефе, поясъ обвитъ врѣхъ феса на главата“. Като ученикъ не се отличавалъ съ примѣрно поведение, не ходѣлъ редовно на черква и не изпълнявалъ всички прѣдписания на учителитѣ си. Често се прѣпираалъ съ съученицитѣ си грѣци „за едноврѣмешнитѣ български войни съ грѣцитѣ“ и ги обсипвалъ съ язвителнитѣ си подигравки. „Грѣцитѣ, разказва Доброплодни, прѣдставляваха българитѣ като глупави, и че ужъ приближили до морето и мислили, да е риба-чорба и си извадили лъжицитѣ да сърбжтъ, а Раковский имъ се подиграваше, че грѣцитѣ, като видѣли българскитѣ царвули натопени покрай морето, мислили, че е ахтаподъ и ги земали да ги варжтъ и пр. и пр. На другия день рано, като отидохъ въ стаята на Раковский, който още спѣше, виждамъ една голѣма дървена лъжица закачена надъ главата му за подигравка. Събудихъ го да види! Той гинапсува по български и по котленски и съ това се задоволи.“ — Раковски не се стѣснявалъ да се подбива дори съ учителитѣ си и да се гордѣе прѣдъ тѣхъ съ матерния си езикъ. Веднажъ директорътъ, владиката Самуилъ, прѣди да започне да прѣподава, прочелъ единъ тропаръ. Тъкмо привѣршилъ

— и влѣзалъ въ стаята Раковски. Владиката му се скаралъ и го упрѣкналъ, че не знае този тропаръ. Раковски отговорилъ, че го знае — но на български. И когато билъ накаранъ да го каже, вмѣсто тропара той започналъ молитвата Царю небесни, която директорътъ не разбралъ, понеже не знаелъ български. Доброплодни едва се стѣрпѣлъ да се не засмѣе въ присѣдствието на учителя си, който не можалъ да схване подигравката (цит. кн. с. 18, 21—22) — Сжщо и Добровски, който посѣтилъ училището, прѣдставя Раковски като „разпаленъ патриотъ“. Раковски развелъ госта изъ градината и двамата дълго разговаряли съ възторгъ за просвѣтата на българския народъ и за изгонването на грѣцкитѣ владици отъ България (Ив. Шишмановъ. Ив. Добровски. Бѣлг. прѣгледъ, III. §1896. кн. 7—8. с. 170). — А Богоровъ бѣлѣжи въ автобиографията си: „Потеглихъ за въ Цариградъ, дѣто заставахъ на Коручешме при голѣмото черковно школо; тамъ бѣха дошли нѣколко нашенчета да са учать, единъ отъ които и да беше станалъ прочутъ Раковски, та при вечернитѣ наши расходки край лжскавото море у Мега-Ревма, при свърнитѣ отъ цигулкитѣ изъ султановъ сарай, блѣнувахме заради заспалата българска народностъ, която по то врѣме едвамъ са пробуждаше“ (Живота ми описанъ отъ мене. София 1887 с. 3)⁶.

Раковски се училъ въ Цариградъ тъкмо когато е починала да се разраства борбата на българитѣ за черковна свобода. Ноефитъ Бозвели най-дѣятелно е работѣлъ между българскитѣ еснафи въ Цариградъ и ги е организиралъ, за да отстояватъ народнитѣ искания; българитѣ отъ провинциитѣ сж подемали борбата срѣщу грѣцкитѣ владици и сж настоявали, да бждатъ тѣ смѣнени съ български; а между цариградскитѣ българи се зараждала мисль, да издигнатъ въ Цариградъ българска черква, въпрѣки всички прѣчки отъ страна на патриаршията. Раковски, 17—18 годишенъ по него врѣме, взелъ живо участие въ борбата и се запозналъ отблизо съ Неофита Бозвели. По-късно за себе си пише, че е билъ „изъ начала того прѣдприѣтиѣ единъ отъ най-разпалены и най-дѣятелны съучастници“ (Притурка на Дун. лебедъ, 5. IX. 1861). Сжщо и въ Плана споменува за „участие то си въ народны тѣ работы тогива въ Царыградъ“ (т. 11). Понеже е ималъ, както самъ казва, „въ тѣхъ времена при-

стѣпъ при княза Богорида, а особито при неговъ старъ майкъ“ (Дун. лебедъ, пос. бр.), той е служилъ като посрѣдникъ между водителитѣ на борбата, Бозвели и Илраионъ Стояновъ, и Богориди, който е билъ влиятеленъ както прѣдъ Портата, тъй и прѣдъ патриаршията.

Не трѣба да се забравя, че най-голѣмо влияние върху Раковски прѣзъ него врѣме е оказалъ Неофитъ Бозвели — не само съ умразата си къмъ гърцизма и фанариотското духовенство, съ патриотическитѣ си идеали, но и съ неизчерпаемата си енергия и воля, съ своя непрѣклоненъ борчески характеръ. Едва ли прѣди и слѣдъ това другъ нѣкой българинъ е въздѣйствувалъ тъй силно върху Раковски, както Неофитъ. Благодарение нему той започва да съзнава и опрѣдѣля по-ясно своя дългъ къмъ народа си и да чертае пѣтищата на своята бждеща дѣйность. Въ Цариградъ той го е придружавалъ въ неговитѣ агитации между еснафитѣ, билъ е свидѣтель на неговитѣ страдания, на жестокитѣ прѣслѣдвания отъ страна на гръцката патриаршия, виждалъ е съ каква твърдостъ и неотстъпчивостъ дѣйствува тоя неморимъ българинъ за осъществяването на единъ националенъ идеалъ. До края на живота си Раковски си спомня съ възторгъ за своя съгражданинъ, цѣни високо неговата „безпримѣрнъ неострашимостъ“, отбѣлѣзва, че Неофитъ „слѣдова да бжди сжщии до послѣднаж минутж живота си!“ (Притурка на Дун. лебедъ, 5. IX. 1861). „Отецъ Неофитъ, пише Раковски, е първы двигателъ того въпроса [черковния] и за възбуждениа народнаго, ни духа въ тѣхъ времена най-много тому славному мжду сме длжнии сички българии; защото той първы почна явно да проповеда по Българииж и да възбужда народа, да иска историчьскы си права, той доидѣ въ Цариградъ и сж улови първы въ явнж борбж съ фенерскж патриканж, пострада толико отъ гръковъ и най-послѣ принеси жьртвж и живота си за народа!... Онъ е былъ духомъ развитъ... Благородны чювствуванымъ сж обладавали негово българско сьрдце! Негова най-свѣта длжность е была на свѣта да помогни бѣдному си роду и да го избави отъ тжжкымъ оковы духовнаго фенерскаго ига! За това онъ прѣзрѣ сичко на свѣтъ, изложи въ опасность и самыи си животъ и най-послѣ изджна въ калугерскы влажны тьмницы, жедъзовьрзанъ

съ найпослѣднѣ рѣчь въ уста си „Българии мила Мати!“ (Дун. лебедъ I. бр. 47 с. 166)⁶

Въ началото на 40-тѣ години Раковски се озовава въ Браила. По всичко изглежда, че до тогава той е прѣкаралъ все въ Цариградъ⁷. Кое го е накарало на напусне турската столица и да замине за Браила? Тоя въпросъ не е достатъчно уясненъ. Въ плана за автобиография своето отиване въ Браила той нарича напрасно т. е. внезапно. Може да се прѣдположи, че условията въ Цариградъ сж били твърдѣ стѣснителни за него. Отъ една страна патриаршията и турското правителство сж прѣслѣдвали всѣка по-смѣла проява на българитѣ, отъ друга — Раковски е билъ постоянно контролиранъ отъ Богориди, прѣдъ когото е трѣбало да дава смѣтка за постѣпкитѣ си. Отношенията между Раковски и неговия настойникъ сж ставали все по-обтегнати. Близко дваисетгодишенъ вече, съ полуопрѣдѣлени планове за обществена дѣйность, той не е можелъ да търпи чужда воля надъ себе си и е подирилъ по-свободни условия за дѣйность. Напусналъ е тайно Цариградъ и, вѣроятно за да не си навлѣче неприятности отъ страна на своя настойникъ, прѣименувалъ се е Сава Македону.⁸

3

По онова врѣме въ Браила сж живѣели множество гърци. Раковски попада въ тѣхната срѣда и бива назначенъ учителъ въ грѣцкото училище, понеже е владѣелъ както говоримия, така и литературния грѣцки езикъ. Вниманието му, обаче, било насочено другадѣ: еднообразната прѣподавателска работа съвсѣмъ не е съотвѣтствувала на неговия неспокоенъ темпераментъ. При това въ началото на 40-тѣ години въ Браила се случватъ събития, които усилватъ не само неговото патриотическо чувство, но и склонността му къмъ приключения.

Прѣзъ лѣтото на 1841, слѣдъ пролѣтното нишко възстание, въ Браила а била образувана българска възстанишка чета, готова да мине Дунава. Неинъ главатаръ билъ сръбския офицеръ Владиславъ Татичъ. Четата започнала да се организира най-напрѣдъ въ Галацъ, но слѣдъ като властта

взела да я прѣслѣдва, инициаторитѣ избѣгали въ Браила и тамъ Татичъ продължилъ да вербува възстаници. Цѣлѣта на възстанието веднага била оповѣстена: освобождение на българитѣ отъ турското иго. Властѣта, макаръ и да не е гледала съ добро око на цѣлото това движение, отначало не е можела да стори нищо, понеже се е чувствувала безсилна. Възстаницитѣ били около 280 души — повечето българи. Въ деня, когато поискали да минатъ Дунава, влашкитѣ власти ги изненадали по единъ твърдѣ коваренъ начинъ. Макаръ и да обѣщали, че ще оставятъ четата свободно да мине Дунава, тѣ се приготвили тайно да ѝ попрѣчатъ. Намѣрението на възстаницитѣ било, да отпжтватъ за Рени, дѣто се надѣвали да получатъ подкрѣпа отъ Галацъ, и отъ Рени сж мислѣли да минатъ въ Исакача, въ Турско. Една вечеръ, къмъ срѣдата на юли, тѣ отиватъ тържествено на дунавския брѣгъ и почватъ да се качатъ на единъ каикъ, приготвенъ за тѣхъ. Когато се качили стотина души, каикътъ взелъ да потѣва въ тинята: оказало се, че той нарочно билъ поврѣденъ отъ злонамѣрена рѣка. Главатарьтъ заповѣдалъ на момчетата да слѣзатъ отъ каика и да почакаатъ, докато се поправи. Но въ тоя моментъ пристигналитѣ влашки милицисти даватъ сигналъ изстрѣлъ и забиватъ барабанитѣ. Явява се и войска, която е квартирувала въ Браила, прѣдвождана отъ единъ влахъ, Нику Мано; въ сжщностъ, командиръ е билъ полковникъ Енгелъ, но не дошълъ, понеже билъ боленъ. Нику Мано заповѣдалъ на тълпата изпращачи да се оттегли, и въ сжщия мигъ билъ хвърленъ единъ залпъ въ срѣдата на четата. Паднали мъртви нѣколцина, мнозина се издавили. Въоръженитѣ се събрали около своя войвода и рѣшили да се съпротивяватъ докрай, макаръ позицията имъ да била съвсѣмъ неизгодна. Сражението продължило отъ 8 часа вечерьта до полунощъ, безъ да бждатъ сломени бунтовницитѣ. Рано на другия денъ властѣта имъ прѣдложила да сложатъ оръжието си, като имъ обѣщала съ честна дума, че ще ги остави свободни. Тѣ повѣрвали, прѣдали оръжието си — но слѣдъ това били изловени, вързани заедно съ главатаря си и осждени. Нѣкои сполучили да избѣгатъ. По такъвъ начинъ възстанието било осуетено.

Дали Раковски е билъ свидѣтель на всички тия събития,

не се знае положително. Ако се е намиралъ въ срѣдата на юли въ Браила, той не ще да е билъ безучастенъ зритель на възстанишкото движение и на неговия злополученъ край. Че това не е невѣроятно, се вижда както отъ писмото до Иванова, което носи автобиографиченъ характеръ (Арх. 6693), тъй и отъ Плана. Въ писмото се казва: „Пріятелю, страданіе мое почва отъ 1841 лѣт. отъ Ибраи(л)скыя тогдашны българскы работы“; а точка 17 отъ Плана гласи: „Въстание то българско въ Браилж и мое то участіе“. Остава възъ основа на сигурни данни да се изясни, какво е било въ сжщностъ отношението на Раковски къмъ възстанието и въ що се е състояло неговото участие. Знае се положително, че прѣзъ февруари 1842 той се поставилъ начело на единъ комплотъ въ Браила. Ала подробноститѣ на тоя комплотъ още не сж извѣстни.⁹

За опасноститѣ и страданията, на които е билъ изложенъ Раковски слѣдъ възстанието, можемъ да сждимъ до нѣйдѣ пакъ отъ Плана и отъ поменатото писмо. Въ Плана, слѣдъ като отбѣлѣзва участието си въ възстанието, той пише по-нататкъ: „Прѣдательство то што ми направи тогава рускыя консулъ галашки Симеоновичъ въ Браилж; Михалаки Гика; отвождане то ми въ Букурешъ подъ военж стражж, затвора ми въ Ворничийж тж, усждба та ми на смъртъ и проч; освобождение то ми отъ таж усждбж и испраштанье то ми въ Царыградъ отъ Еленско то консулство“ (т. 18—21). А въ писмото, слѣдъ като съобщава, че страданията му почватъ отъ 1841, продължава: „Вашъ любезный отъчъ (sic) бѣше тогава тамо и познава мя добрѣ, понеже имяхми сношеніе тясно съ него и онъ самъ кѣту родолюбець, разпаленъ българинъ, съдѣйствува тогава за народное добро¹⁰ . . . Въ него несчястно врѣмя азъ подиръ едно пятьмьсечно страданіе въ Влашко отправихъ ся въ Грьціж . . .“ Отъ тия кратки бѣлѣжки се вижда, че Раковски е прѣкаралъ въ Влашко твърдѣ неспокоенъ животъ, съ буйния си характеръ се е излагалъ на опасности, които сж щѣли насмалко да коштуватъ живота му:

Извѣстна прѣдстава за неговитѣ приключения въ Браила ни даватъ свѣденіята на Николая Стефановъ, съврѣменникъ на Раковски и участникъ въ браилскитѣ тога-

важни събития (Тия свѣдения, за жалость, не сж съвсѣмъ ясни и сигурни): „На 1841 година дойде въ гр. Браила Георги Македонски, всеизвестния Раковски. Стефановъ се прилѣпи при него, измами много ученици, синове на богати фамилии и ги заведе при Раковски, който бѣ отворилъ частно училище. Въ това училище постѣпи и Стефановъ. Раковски главно прѣподавалъ Старо-еленски и френски. Училището се е помѣщавало въ кжщата на нѣкого си Паскалъ, родомъ отъ Сливенъ, близо при италианската церк(в)а. Стефановъ ведно съ Раковски се сговорили да направятъ вторий бунтъ. Стефановъ не само помагаше на Раковски въ училището, но макаръ като ченикъ, често сновеше изъ гр. Браила и подбутваше българитѣ за въстание. Агитациитѣ продължавалъ е повече отъ една година и нѣколко мѣсеца. До триста и нѣколко българи бѣхж сж написали и чакаха опредѣлений часъ. Една вечеръ слѣдъ коледа бѣхж се събрали въ кжщата, дѣто бѣше училището, единадесетъ души: Раковски, Стефановъ, Райно, слугата на Раковски и осемъ души гърци: капитанъ Спиро, капитанъ Ставри, Яракли Герасимосъ, Яни и др. Въ това врѣме гърцитѣ сж имали голѣмо влияние въ Романия. Раковски, Стефановъ и Райно си извадили гръцки пашапорти съ цѣль ако се уловятъ или предадѣтъ преди въстанието, да не бѣдѣтъ сждени отъ ромжнскитѣ власти. Часътъ за събиране волентиритѣ билъ опрѣдѣленъ 12 слѣдъ пладнѣ; въ сжщата вечеръ 8 ч. слѣдъ пладнѣ стигнѣла една шейна при кжщата. Манолаки, помощникъ полицейски, Пано Цандарико, и единъ стражаринъ на име Димовте. Жандаринътъ слѣзалъ отъ шейната и влѣзалъ въ двора. Сички останали смутени. Но капитанъ Спиро излѣзалъ и зелъ да бие съ сабята си доробанеца, който тичишкомъ се затекълъ, хвърлилъ се на шайната и се обръща назадъ наедно съ Манолаки. Раковски гръмналъ съ пушката си слѣдъ тѣхъ. Слѣдъ това сичкитѣ отишле право въ кжщата на Георги Даскаловъ, родомъ отъ гр. Трѣвна, за да уловятъ полковника Енгелъ, който живѣялъ тамъ. Доде достигнатъ, при вратата на кжщата се спира една шейна съ единъ офицеринъ на име Петраkesку да земе полковника, та да го заведе на балъ. Раковски уловилъ офицера, който извадилъ сабята си да удари Раковски. Капитанъ Ставри гръмналъ съ пишовъ и ударилъ офицера въ главата и го убилъ.

Въ сѣщото врѣме пристигва патраула съ 11 души и се на-
чева сражение мѣжду тѣхъ и хъшовитѣ. Отъ ромжнитѣ пад-
нали 5 души, а отъ волентиритѣ билъ убитъ капитанъ Спиро,
а капитанъ Ставри лѣко раненъ. Голѣма тревога станжло.
Войската се дигнѣла на кракъ“. Хъшоветѣ се разбѣгали кой
кѣдѣто свари. „Вѣстаницитѣ, продължава разказвача, явно
не си купувахъ оржжия. Сички сѣ навъртахъ около Раковски.
Единъ пѣтъ повечето отъ тѣхъ сѣ сговорили съ оржжие да
отиджтѣ въ клуба и да извѣржатъ офицеритѣ, та да ги при-
нуджтѣ да имъ даджтѣ пушки каквито иматъ войницитѣ. Ра-
ковски по онова врѣме билъ докаченъ съ нѣкакви думи
отъ полковника Енгеля и искалъ да убие полковника дѣто го
билъ издалъ. Искали да уловятъ Раковски, но той избѣгаль
у вице-консулъ руский, който го предалъ на властитѣ. Ра-
ковски и другаритѣ му турнали въ букаи и слѣдъ тримѣсечно
държание въ затвора ги испратили въ Букорещъ. Отъ тамъ
биле докарани въ Браила и затворени въ казармата, а отъ
тамъ слѣдъ три дни биле отведени въ единъ грѣцки корабъ,
отковали имъ букаитѣ и присѣдата се свѣршила“ (Чѣрти изъ
живота на Николай Стефановъ . . . Силистра 1890. с. 6—9)

Ето що разказва за сѣщитѣ приключения Г. Котевъ, който
черпалъ свѣденията си отъ очевидци (цит. ст): Раковски билъ
свидѣтель, когато полковникъ Енгель заповѣдалъ на войската
да стрѣля върху вѣзстаницитѣ (Въ сѣщностъ, както отбѣлѣ-
захме, заповѣдта е била дадена отъ Нику Мано). Дълбоко
възмутенъ отъ неговата постѣпка, той рѣшилъ да отмѣсти за
невинно избититѣ свои еднородци. Една зимна вечеръ Раковски
и единъ неговъ приятель, грѣкъ, причаквали отъ засада Енгеля,
за да го убиятъ; но по погрѣшка вмѣсто Енгеля приятельтъ на
Раковски убилъ единъ невиненъ майоръ. Веднага убиецѣтъ
билъ заловенъ. Раковски, за да го спаси, отива и се прѣдава
на властѣта, като казва, че той е виновенъ за убийството на
майора и че цѣлѣта му е била, да убие Енгеля и да отмѣсти за
коварно избититѣ бѣлгарски вѣзстаници. Слѣдъ нѣколко дни
идва отъ Букурещъ Михалаки Гика, братъ на княза Алексан-
дъръ Гика, за да разслѣдва работата. Слѣдъ разпита Раковски
билъ незабавно откаранъ въ Букурещъ и затворенъ. Тамъ
билъ осѣденъ на смъртъ, — което се загатва въ плана за
автобиография (т. 20). Ала браилскитѣ и букурещки бѣлгари

се загрижили за неговото освобождение. Съ една доста голяма сума тѣ сполучили да подкупятъ грѣцкия консулъ въ Букурещъ, който издалъ грѣцки писпортъ за Раковски; при това консула протестиралъ, че единъ грѣцки подданикъ се задържа отъ влашкото правителство и не се прѣдава на грѣцкитѣ власти, прѣдъ които е трѣбало да бѣде подсъдимъ. Слѣдъ тоя протестъ влашкото правителство прѣдало Раковски на грѣцкото консулство, което отъ своя страна го изпратило въ Цариградъ, при грѣцкия консулъ Маврокордато.¹¹

За своята участъ слѣдъ това Раковски загатва въ Плана: „Маврокордато грѣцкы тогава посланикъ въ Царыградъ и Аргиропуло великы терѣуманъ¹² и проч; срѣтение то ми тогава съ башта ми; испраштанье то ми въ Францъ отъ Маврокордата и проч; прибыване то ми въ Марсилъ и проч; сношенья та ми съ Колеты и проч.“ (т. 22--26). Отъ това се разбира, че Маврокордато, вмѣсто да прѣдаде Раковски на грѣцкитѣ сѣдилища, далъ му възможность да иде въ Марсилия. Въ писмото до Ив. Ст. Иванова Раковски отбѣлѣзва, че слѣдъ петмѣсечно страдание въ Влашко заминалъ за Гърция и отъ тамъ — за Франция. Може да се прѣдположи, че по него врѣме той промѣня името си на Георги, за да се укрие слѣдъ браилската авантюра.¹³ Въ Франция (Марсилия), както изповѣдва въ поменатото писмо до Иванова, прѣкаралъ година и половина. Тукъ ималъ възможность да изучи добръ френския езикъ и да се запознае отчасти съ френската образованость. Ала чуждия край не го е привличалъ; измѣчвала го е тѣга за отечеството, за което нѣмалъ никакви извѣстия. „Далѣчь отъ мое мило отѣчество и отъ моя родители тягостно ми бѣше странство, а най паче неймѣжщъ никакви извѣстия о нашему отѣчеству, рѣшихъ ся да ся възвърна въ Българіѣж. Дойдохъ убо въ Атинъ, и послѣ кратковрѣменно тамо прибываніе, управихъ ся за Цариградъ. Въ Цариградъ не ся бавихъ много, понеже родители мои желяѣхъ съ нестѣрпеніе по-скоро да мя видѣтъ. И тако отъ Цариградъ чрѣзъ Андриянополь додохъ си на мѣсторожденіе мое въ Котелъ, въ дома отца моего и матери моя“ (До Ив.).¹⁴ Планътъ загатва за повече подробности: „Дохождане то ми въ Грѣциѣжъ въ 1844; тамошни тѣ ученици и други българи; дохождане то ми въ Царыградъ и пѣтишествие то ми отъ тамо по Българіѣж; срѣтенъе то ми

съ отецъ Неофита и съ отецъ Илариона“ (т. 27—30). Прѣди още Раковски да замине за Котелъ, нѣколцина търновчани, които се намирали въ Цариградъ, го поканили за учителъ въ своя градъ. Той се съгласилъ —. По негово време въ Търново е билъ владика гъркътъ Неофитъ, който най-много е съдѣйствувалъ за заточението на Неофита Бозвели. Още отначало Раковски се скарва съ тоя гъркъ, който му поискалъ свидѣтелство за образование, напуска Търново и учителството и трѣгва за родното си мѣсто¹⁵.

Въ Котелъ го очаквали нови борби и приключения. „Увы мнѣ бѣдному! Черни врагъ всезлодѣй докара общо разореніе на наше цѣло сѣмейство. . .“ (До Ив.) За това общо разорение на сѣмейството и за личнитѣ си нещастия Раковски говори подробно въ своето неиздадено автобиографично съчинение Неповынный Българинъ, разпаленъ отъ любовта на отечеството. Частъ отъ пострадаеніето си въ тѣмницата въ Царъградъ въ лѣто 1843, което послѣдува отъ безбожното клеветаніе на нѣколко отъ първите въ Котелъ...¹⁶

Въ родното си мѣсто той заварилъ усиlena съсловна борба между чорбаджии и еснафи. Въ ржцѣтъ на чорбаджиитѣ сж били черковнитѣ и другитѣ общински имоти; тѣ сж прѣдставлявали града прѣдъ турската властъ и заедно съ гърцкото духовенство и властта сж угнетявали българското население. Въ своето развитие еснафскитѣ организации неминуемо е трѣбало да се сблѣскатъ съ чорбаджиитѣ, които сж злоупотрѣбвали съ общинскитѣ имоти и никога не сж се съгласявали да дадатъ смѣтка за дѣлата си и за състояніето на имота, повѣренъ на тѣхъ. Населението ги обвинявало, че дѣлятъ черковното сребро, обиратъ постѣпилитѣ общи суми и присвояватъ прихода отъ гюмрюка, който се е събиралъ отъ всѣки продаденъ топъ аба (Кр. Раковски, цит. ст. с. 158). Борбата между чорбаджиитѣ и онеправданото население е продължавала съ години. Срѣщу чорбаджиитѣ се е образувало едно силно течение, прѣдставено отъ котленскитѣ еснафи, начело на които е застаналъ бащата на Раковски, твърдѣ много обичанъ отъ съгражданитѣ си, задѣто е спасявалъ нѣколко пжти Котелъ отъ разорение и се застѣпвалъ прѣдъ властта за българскитѣ интереси — и то въ най-критични моменти, когато

първенците сж загубвали смѣлость и не сж знаели що да правятъ. По желанието на гражданитѣ Стойко се опитва да склони чорбаджиитѣ да дадатъ смѣтка за дѣлата си. Чорбаджиитѣ отказватъ да сторятъ това. Тогава населението рѣшава да изпрати депутация до видинския паша, подѣ чието управление е спадалъ Котелъ; на пашата е било прѣдоставено да разслѣдва работата и да рѣши спора между двѣтѣ страни. Но чорбаджиитѣ прѣзъ това врѣме не бездѣйствували: прѣди още да се върне Стойко съ депутацията отъ Видинъ, тѣ изпращатъ донесение (мазбата) въ Цариградъ, съ което обвиняватъ Раковски и баща му въ бунтовничество. Въ своя доносъ клеветниците сж намѣсили и сина, понеже той твърдѣ много ги е дразнѣлъ съ дръзкитѣ си постѣпки и съ непокорството си прѣдъ тѣхъ. Съ каква умраза сж се отнесли тѣ къмъ него, се вижда отъ слѣднитѣ думи въ доноса: „Сега, ефендимъ, Стойко има едно момче, на име Сава. Ходилъ по Европа, а сега дошълъ, ефендимъ, тукъ, атъ езди, калъчъ върти и псува на турцитѣ рода и вѣрата имъ. Тѣй като града ни не може да поржчителствува за тѣзи хора, ние не искаме и да ги имаме помежду си. . . Отървете ни отъ тѣхъ“ (Кр. Раковски, цит. ст. с. 160—161). За да произведе това писмо по-голѣмъ ефектъ прѣдъ турската властъ, въ него се споменува и за Мамарчева, шурей на Стойка, и се казва, че двамата тия бунтовници, Мамарчевъ и Стойко, 'досущъ си приличатъ. Тоя доносъ, подкрѣпенъ отъ търновския владика Неофита и отъ прѣславския — Порфирия, а сжщо отъ Стефана Богориди и отъ патриарха, постигналъ напълно цѣльта си. Веднага властъта се разпорежда за арестуването на бащата и сина. Прѣвъ е билъ грабнатъ отъ кѣщи и арестуванъ Раковски. Отъ Котелъ той билъ откаранъ срѣдъ зима въ Търново, а отъ тамъ — въ Русе. Слѣдъ осемнадесетдневно прѣкарване въ русенския затворъ, при най-лоши условия, той билъ повиканъ да излѣзе на двора. За голѣмо свое очудване, вижда тамъ баща си, срѣдъ навалица отъ селяни и чиновници, окованъ въ синджири, на конь. Двамата незабавно били откарани въ Цариградъ, и—безъ да бждатъ разпитани—хвърлени въ подземията на Топхане, отдѣлно единъ отъ другъ, съ тежки вериги отъ котви и съ тумруци на краката. Едва слѣдъ деветъ мѣсеца, изтощени, съвсѣмъ отпаднали физически, тѣ били из-

ведени прѣдъ сѣда, сѣдени като „отстѣпители противо турскаго царства“ и осѣдени на седемгодишенъ затворъ. „Три цѣли години и половинѣ стоѣхмы запрѣни въ тѣмницѣ подъ най-строгія мѣрки турскаго свирѣпства...“ Двамата нѣколко пѣти се опитвали да се освободятъ съ подкупи, но все не сполучвали, макаръ Стойко Поповичъ да е разсипалъ за подкупи всичкия си имотъ. „Въ това разстояніе отецъ мой разнеси все свое имѣніе, кое ся състоѣше близо до единъ мѣлионъ турски грошове.“ Котленскитѣ чорбаджии, които сѣ дѣйствували чрѣзъ патриаршията и чрѣзъ Богориди сѣщо съ подкупи, сѣ попрѣчили най-много за тѣхното освобождение. Но въ 1847, подиръ една министерска промѣна въ Цариградъ, Раковски и баща му били освободени най-сетнѣ, слѣдъ като роднинитѣ имъ броили една значителна сума на Решидъ паша, новиятъ великъ везиръ, който прѣди това билъ министъръ на външнитѣ работи. Невинно осѣденитѣ поискали, клеветницитѣ имъ да бѣдатъ справедливо наказани. „Най-послѣ ся управихмы и искахмы да ся накажѣтъ наши лѣжовны клеветницы, нѣ высокая порта ни ся отговори, че смы имали грѣхове да тѣглимы, и да молимы Бога за султаново здравье че нѣсѣ ны убили!...“ (До Ив.)

Стойко се завърналъ въ Котелъ, остарѣлъ прѣди врѣме, съсипанъ, разоренъ материално, и въ 1853 се поминалъ.

4

Слѣдъ освобождението си Раковски останалъ въ Цариградъ. Понеже въ затвора се запозналъ отблизко съ турскитѣ наредби и закони — и съ нравитѣ на турскитѣ чиновници — заловилъ се за адвокатство. „А азъ не имѣющъ никакво срѣдство да ся заловѣ отъ търговщинѣ и нетърпѣющъ да слугувамъ другому, рѣшихъ ся да слѣдвамъ авокатское пѣприще въ Цариградъ при турское правителство, кое лесно можихъ да сполуча, понеже познавахъ турскій языкъ еще отъ напрѣдъ и въ разстояніе моего затворенія бѣхъ ся занимавалъ прилѣжно не само въ языка нѣ еще и турская политика добрѣ (доволно) бѣхъ изучилъ (уpoznалъ). Позналъ бѣхъ многы чиновницы турцы, даже и нѣколко отъ министровъ, кой показвахъ турско съжаленіе къмъ мене, ушъ че съмъ постра-

далъ неповинно и на права Бога, и подпомагахъ мя на моя работы за да ся ползувамъ нѣщо, кѣту крадѣхъ и тѣй отъ царскія приходи... За малко врѣмя азъ добыхъ довольно количество и оставихъ адвокатское пѣприще, почнахъ да копувамъ десятины и други беглицы отъ министерство на финанціѣ въ лѣто 1849 — бѣхъ прикупилъ узунджовскія търгъ (панаиръ), а въ лѣто 1850 — пловдинскія интизапъ за 800 тысящи гроша“ (До Ив.)

Раковски става съдружникъ съ единъ турчинъ, Мустафа бей, сношава се съ сарафина Замбоолу, дава срѣдства на единъ полякъ, Янъ Рудниcki, да отвори фабрика за спиртъ (Арх. 6664, 6665)... Вижда се, че и тукъ не е минало безъ приключения. Търговията го заставляла да пѣтува често изъ България; по едно врѣме той бѣгалъ отъ Пловдивъ въ Цариградъ (Планъ, т. 42, 43); намиралъ се е „подъ давія“ съ Мустафа бея (Документъ отъ 5. V. 1850. Арх. 6654); турчинътъ го осждилъ — „Мустафа бей ма запре три мѣсеца и заптиса ресумата“ (Арх. 6688); имало е моменти, когато той се е намиралъ „въ голему утѣснѣніе отъ камъ то работата си“...¹⁷ При все това провѣрвѣло му въ търговскитѣ прѣд-приятія.

Ала мислитѣ му сж били съвсѣмъ другадѣ. Душата му е била прѣпълнена съ копнежъ за родното мѣсто, за отечественитѣ планини, за кжщата, дѣто е прѣкаралъ дѣтскитѣ си години, за всички онѣзи близки и родствени души, които еднички сж го разбирали и обичали. Блѣноветѣ му го откжсватъ отъ околната чужда дѣйствителность и го прѣнасятъ въ съвсѣмъ други свѣтъ. И той, който никога не е билъ поетъ въ дѣйствителность, става поетъ на сѣнь... Ако би ималъ дарбата, да прѣврѣща сѣнищата си въ дѣйствителность, ако би вѣрвалъ и на явѣ въ дѣйствителността на своитѣ видения, той би създалъ тия стихове:

Виждамъ се въвъ родний кжтъ,
родна рѣчь слухътъ ми гали —
свой отново ме зовжтъ,
свой които сж ме звали.
Азъ пригрѣщамъ ги засмѣнъ,
и сълзи въ очи ми трепватъ...
Тѣмни листи сѣнь желанъ
на душата ми нашепватъ.

Между цариградскитѣ му бѣлѣжки срѣщаме записани неговѣ сънища, които най-добрѣ разкриватъ ония имтимни мисли и чувствуванія, съ които е живѣлъ на чужбина — разкриватъ ни сжщо така неговото дълбоко, непосредно патриотическо чувство, което се стреми на вѣнъ, проявява се и дири просторъ за самопроява и дѣйность. „На 2 мартъ 1851 въ петокъ вечеръ срещу субота выдохъ слѣдний сонъ. Наидохсе въ наща кжща на Котиль. На дворатъ ни подъ асмата израслу бѣши едно дарво... на кое ту клоните бѣха повысоки отъ асмата, и на плета, що отъдѣля наща кжща отъ Нонивчината, бѣше израслу едно друго д(ъ)рво сосъ клони такожде. На негу д(ъ)рво имаше на клонито кацналъ единъ бюлбюль, и други единъ на дарво то що бѣ израслу подъ асмата. Тые двата бюлбюля пеяха яко красно и струваха имтиханъ [изпитъ] помежду си. Ные сосъ майка ми и сестра ми ги слушахме и се възблагодарявахме яко на това краснопѣваніе на тые два бюлбюля. Това выдохъ и са с(ъ)будихъ“ (Арх. 9659).

Слѣдъ нѣколко дни, на 15 мартъ, той сънувалъ другъ сънь: Видѣлъ да хвѣрка високо едно птиче „кату урелъ, кату дива гжска.“ Птичето кацва на една стрѣха. Раковски поисква да го хване. То влиза въ кжщи. Влиза и той слѣдъ него и вижда въ една одая насѣдали нѣколцина турци, помежду имъ птичето „кату да ги слуша що хортувать.“ Раковски го хваща, притисва го до сърцето си и го взема съ себе си. То ще го придружи на пжтъ за родния край, кждѣто той трѣгва въ юнашки доспѣхи — такъвъ, какъвто е искалъ да бже въ дѣйствителность. „На това отъгори се выдохъ на конятъ си сосъ тепиль [прѣоблечень] кжрски дрѣхи и сосъ уружіе, и отивахъ за въ Болгаріа, и сѣисинатъ ми варвеши пешъ слѣдъ мени...“ Ала птичето залинѣло по пжтя — (Арх. 6659).

Третиятъ сънь, сънуванъ въ тъмницата, още по ясно разкрива неговитѣ патриотически желанія. — Той, не повинниятъ българинъ, е срѣдъ роднитѣ балкани, „на вѣрху на Стара горня планина, гдѣто, всѣгда вѣтаръ студенъ и здравъ вѣе, гдѣто разни... цвѣти благоухано воздуха наслаждаватъ, гдѣто птици сладко и дивно пѣватъ, гдѣто всычко животъ дыша, гдѣто юнакъ храбро владѣе подъ дебѣли

сѣнки, гдѣто кракъ невѣрнаго и иностраннаго зѣмля не е поскѣрнилъ.“ На това мѣсто, срѣдъ една равна и зелена поляна, осѣяна съ иглика, се издига висока кула. Той трѣгва къмъ кулата, вижда една малка желѣзна врата, отваря я съ усилие, и почва да се изкачва нагорѣ по стълбата, — но съ голѣмъ трудъ, понеже билъ въ окови. Най-сетнѣ достига на върха, вижда единъ запустѣлъ домъ, дѣто отдавна не е стѣпвалъ човѣшки кракъ. Зарва въ единъ кѣтъ захвърленъ единъ рѣждивъ и старъ телескопъ, грабва го и се вглежда къмъ Стара планина. Всичко се вижда: отъ едната страна — всички градове и села дори до Дунава, отъ другата — до Стамболъ. „Градищата и сѣлата бѣха потѣмнѣли съ съ страшна мрачъ и ги бѣше прикрила една тѣмна и гаста магла, нигдѣ свѣтлина не се виждаше, нигдѣ гласъ чловѣчески не се чуваше. Въ това расстояние неповиний б(ъ)лгаринъ выде съ съ душевно сожалѣніе птицы чѣрни и грозни, куихъ то нападаха страшно въ градищата и сѣлата... и коихъ то уподоби на дыви гарвани“. Но срѣщу тѣхъ се възйема друга сила. Изъ селта и градоветъ се издигатъ „нѣкои красни и питомни птици“, които уподобява на гълъби. Тѣ изчезватъ и отново се завръщатъ тамъ, отъ дѣто сж хврѣкнали — но съ такъвъ устремъ, като че носятъ съ себе си сила и свѣтлина. Мракътъ наоколо малко по малко започва да се разсѣйва, свѣтлината прониква навредъ. Неповинниятъ българинъ се вглежда тѣй втрепенено, тѣй унесено, че забравя оковитъ си, „забрави че се нахожда въ тѣмницата ус(ж)денъ за 7 години“. Злокобнитѣ птици на мрака се срѣщатъ съ птицитѣ на свѣтлината и настава страшна борба. Гарванитѣ падатъ побѣдени (Арх. 6633).

Тия записани сѣнища сж първитѣ литературни произведения на Раковски. И безъ да се разливта сѣновника, може да се каже, че който сѣнува такива сѣнища, не е роденъ за търговецъ. Въ сжщность стремежитѣ къмъ широка обществена дѣйность никога не сж заглѣхвали у Раковски. Търговията, макаръ и да му е докарвала печалби, ни най-малко не го е задоволявала. „Колко и да ся убогатавахъ чрѣзъ тѣй заниманіе, нѣмахъ никакво удоволствіе, понеже узнавахъ вся страданія нашего бѣднаго народа, и глѣдахъ че отъ днь на днь пропадва въ по голѣм(и) угнѣтенія. Негово просвященіе ся забранваше отъ грѣцкое священство, кое употрѣбляваше

всяко безчестно и лукаво срѣдство, за да държи нашего бѣднаго народа въ духовно робство! и да унищожи съвсѣмъ славянскій елементъ кѣту притопа и слѣе него въ грѣчество. Това бѣше въ мое сърдце станало язва неизцѣлима . . .“ (До Ив.)

Като близъкъ пріятель на Неофита Бозвели, той е слѣдѣлъ черковната борба още отъ самото ѝ начало; и сега взема участие въ обсъждането на въпроса за съграждане на една народна българска черква въ Цариградъ (Планъ, т. 40). „Рѣшихъ ся да дѣйствувамъ посрѣдствено за нашъ народъ и първо мое съдѣйствие быде за допущаніе на създаване българскія църковы въ Цариградъ. Смысли, пріятелю, каква радостъ и веселіе добыхъ, когда ся дади тойзи султанскій знаменитъ за насъ българи ферманъ . . . Българскому народу дава ся дозволеніе отъ ново да си състави и направи църкова въ Цариградъ на Фенеръ“ (До Ив.) Радвалъ се е най-много за това, че за пръвъ пѣтъ се е говорѣло въ единъ правителственъ актъ за български народъ, а не за румъ-милети, както е било прѣди . . . Раковски загатва, че издѣйствуването на тоя ферманъ се дължи главно нему и добавя, че мнозина негови съврѣменици могатъ засвидѣтелствува тази негова заслуга (До Ив.) При това той взелъ най-дѣятелно участие въ уредбата на новата черква и е билъ избранъ въ настоятелството, натоварено да се грижи за нейното управление. Заедно съ другитѣ водители на борбата той често е бивалъ прѣслѣдванъ отъ патриаршията и клеветенъ прѣдъ правителството.

Когато князь Меншиковъ дошълъ въ Цариградъ да води прѣговори съ турското правителство — по поводъ на фермана отъ 30. I. 1852, който е гарантиралъ извѣстни права на католицитѣ въ Палестиня — Раковски и нѣколцина други българи подали на Меншикова отъ името на своя народъ прошение, съ което молили руското правителство да защити българскитѣ искания по черковния въпросъ (До Ив.) Въ началото на 50-тѣ години той е вѣрвалъ въ Русия и е съвѣтвалъ еднородцитѣ си да се отнасятъ съ довѣріе къмъ нея. Отпослѣ; обаче, тая негова вѣра се замѣня съ ненавистъ къмъ руската политика и официална Русия.

Все по него врѣме Раковски се е сношавалъ съ полицитѣ въ Турско, а особено съ Михаила Чайковски (Планъ, т. 41). Тия сношения сж били въ връзка съ черковната борба.

— Както е извѣстно, Чайковски отива въ Турция прѣзъ есента на 1841 и се установява въ Цариградъ като пълномощенъ агентъ на князь Адама Чартгориски; обиколилъ още тогава цѣла България и се запозналъ добръ съ условията на духовния и политически животъ. Въ 1850, по прѣдложение на Рещидъ паша, направено отъ името на султанъ Меджида, той се потурчва и постѣпва на турска служба подъ име Садкъкъ паша. Прѣди това още той се е интересувалъ живо отъ борбата на българитѣ противъ грѣцката патриаршия, съдѣйствувалъ е на Неофита Бозвели и на Илариона въ Цариградъ и е защищавалъ българскитѣ искания прѣдъ правителството. Слѣдъ като става турски военачалникъ, Чайковски взема още по-активно участие въ българскитѣ работи. Въ сжщностъ, неговата главна цѣль е била да послужи на своето отечество. Ето що говори той самъ за своитѣ схващания и за сношенията си съ по-виднитѣ българи: „Полското дѣло, както азъ го разбирахъ, имаше нужда отъ поддрѣжката на една силна и мощна Турция; за това собствено азъ не можехъ да бѣда много горещъ партизанинъ на българската черковна независимостъ, която рано или късно трѣбаше да повлѣче подирѣ си освобождението на България; но при всичко това азъ симпатизирахъ отъ душа и сърце на българския народъ и помагахъ на главатаритѣ на движението, които търсѣха да се запознаятъ съ мене заради моята поддрѣжка . . .“ Освѣтъ съ Неофита и Илариона, Чайковски се сближава съ сърбина К. Огняновичъ, който ревностно и искрено е работилъ за българското възраждане, съ младия българинъ Росиядесъ¹⁸, който станалъ отпослѣ епископъ въ Ромъния, съ Пиколо-Савовича, Палаузова, Раковски и др. „Споредъ мене, пише Чайковски, българитѣ трѣбаше да се сближатъ съ турското правителство, да гледатъ да събудятъ и развиятъ своята националностъ подъ негова защита и подъ негова егида.“ Палаузовъ напълно е сподѣлялъ тия възгледи на Чайковски — сподѣляли сж ги, може би, и други българи. „Около полското агенство, продължава Чайковски, захванаха да се групиратъ разни млади българи: Стояновичевци, Чалъкоглу, Раковски и др. Тоя послѣдниятъ бѣше роднина на Богориди, извѣстенъ подъ името Стефанаки бей, бивши първи драгоманинъ при Високата Порта, а по онова врѣме съвѣтникъ на Отоманското министерство, обикнатъ отъ турцитѣ и

личенъ приятель на лордъ Рядклифъ“ (К. Суходолска. Мемуаритѣ на Чайковски, Сборн. X. 1894. с. 452—453). По него врѣме, вижда се, Раковски е очаквалъ твърдѣ много отъ полскитѣ емигранти и е вѣрвалъ, че тѣ като приближени до турското правителство, ще отстояватъ докрай българскитѣ интереси. Ала отпослѣ, когато вижда, че поляцитѣ симпатизиратъ на католишката пропаганда въ България, започва да се отнася враждебно къмъ тѣхъ, да ги напада въ Дунавски лебедъ, като подозира, че тѣ иматъ намѣрение да основатъ въ България „Полѣшко царство“, безъ да държатъ смѣтка за политическитѣ домогвания на българитѣ.¹⁹

За да имаме по-ясна прѣдстава за дѣйността на Раковски въ Цариградъ, трѣба да отбѣлѣжимъ, че тамъ сж писани първитѣ му литературни опити, които сж въ връзка съ неговия личенъ животъ, съ личнитѣ му прѣживѣвания и страдания. Той записва, както видѣхме, сънищата си и влага въ тѣхъ опрѣдѣленъ алегориченъ смисълъ. Освѣнъ това написва други двѣ произведения — въ едното, озаглавено *Не повинный българинъ* (първоначална редакция), излага страданията си въ тъмницата, а другото е озаглавено *Болгаріа страждуща*. За жалость, и двѣтѣ сж загубени.²⁰

5.

Въ началото на 50-тѣ години отношенията между Русия и Турция започватъ отново да се изострятъ. Това поражда у българитѣ нови надежди за освобождение. Споредъ свидѣтелството на Раковски, „когда дойдѣ князь Менчиковъ (въ Цариградъ), общій възтѣргъ ся запали въ нашъ българскій народъ, и всякы българинъ съ радостіѣ чѣкаше и уже бѣ увѣренъ за свое освобождение отъ турское иго. Всеи болгары рѣшихъ да съдѣйствуютъ съ всякъи начинъ на това“ (До Ив.) Слѣдъ избухването на войната Раковски опрѣдѣля, какво поведение трѣба да държатъ българитѣ и по какъвъ начинъ да помогнатъ на рускитѣ войски. „Послѣ, кѣту ся откри рать Русіи съ Турціѣ, мы ся рѣшихмы нѣколко болгары и съставихмы едно тайно общество, цѣль кому бѣше да постѣпимы въ турскѣ службѣ и съ тойзи начинъ да дѣйствуемы отъ

еднѣ странѣ да ся не угнятява нашъ бѣдный народъ въ врѣмя размирія рата отъ злоупотрѣбленія турски, отъ другѣ же странѣ да прѣготовлявамы народа всягда да бѣди готовъ, щото въ благоврѣміе да дѣйствува съ русійское напрѣдваніе въ Турціѣ. Намъ бѣхъ познати и раздаденіи прокламаціи въ Българіѣ отъ русійскѣ странѣ, а имянно отъ въеначалника Пашкевича“. (До Ив.) Раковски постѣпва на турска служба въ 1853 (Планъ, т. 45). Ето що пише самъ за дѣйствіята си и за голѣмитѣ опасности, на които е билъ изложенъ: „Азъ бѣхъ упрѣдѣленъ отъ Цариградъ отъ военнаго тогда министра турскаго Мехмедъ-Али паша за първый тълмачъ (dragoment) на главное военное турско станище за въ Шуменъ и отъ тамо ся упрѣдѣл(ихъ за) Калафатъ, и помощникъ мой бѣше Юванъ Бацовъ, кого отъ Видинъ отправихъ чрѣзъ Сърбіѣ за Влашко, гдѣ бѣше рускаѣ войскѣ, за да съобщи наше намѣреніе дѣ подобно“. На пѣтъ за Калафатъ миналъ прѣзъ Шипка, Габрово, Търново, Шуменъ, Русе, Свищовъ, Враца и Видинъ (Планъ, т. 46). — „Азъ же останхъ въ Калафатъ, даже до знамянитаѣ быткѣ на Читатѣ. Мои съдѣатели бѣхъ въ това прѣдпріятія многи българи по разны градове и села, а най паче въ Свищовъ, гдѣ бѣше управитель на тия работы познатый родолюбецъ г. Апостолъ Конковичъ“. Ненадѣйно турската власть узнава скрититѣ намѣренія на Раковски, и то, както изглежда, по донесеніята пакъ на котленскитѣ чорбаджии, които слѣдъ разоряването на бащата не прѣставали да прѣслѣдватъ сина²¹. „Нъ, види ся, непріатели нѣци да усѣтихъ нашъ планъ, и ны издадохъ туркомъ. Внезапу мя откарахъ отъ Калафатъ на Шуменъ прѣдъ главнокомандующаго Юмеръ паша, кой иска да мя сѣди кѣту рускы шпіонинъ, и даже да мя застрѣли, какъ то застрѣли многы неповинны българи. Нъ понеже азъ бѣхъ упрѣдѣленъ отъ Цариградъ съ ферманъ на таѣ службѣ, какъ то прѣдсказахъ, унужденъ бѣше да мя изпроводи въ Цариградъ“. До като е билъ въ шуменския затворъ, Раковски се е сношавалъ съ приятеля на баща си, видния шуменски гражданинъ Анастасъ хаджи Стояновичъ, кѣмъ когото сѣ се отнасяли съ уважение Омеръ паша и Чайковски²² (Ср. К. Суходолска, цит. ст. с. 460). Тѣкмо по него врѣме въ Шуменъ се е намиралъ казашкия полкъ на

Чайковски; навѣрно, Раковски е можалъ да види отблизко този полкъ, въ който е имало мнозина българи, и да се срѣщне съ нѣкои поляци; въ Плана, слѣдъ като споменува, че билъ затворенъ отъ Омеръ паша въ Шуменъ, добавя: „Поляци тѣ въ казашкый полкъ съ Саджкъ-паша, и проч.“ (т. 51).— „И така, продължава Раковски, подъ строгъ стража, Юмеръ паша мя управи за Цариградъ, като писа твърдѣ злѣ за мене. Азъ знаехъ въ Цариградъ каква сѣдба мя чѣкаше, то естѣ смъртъ, и така рѣшихъ ся да ищъ срѣдство за да отбѣгна, кое благополучно успѣхъ да извърша въ пѣтя въ нашъ Старъ майкъ планинъ. Отъ тамо тайно, непознатъ, ся управихъ въ Цариградъ . . .“ (До Ив.)²³

Раковски не ни казва подробно, какво е вършилъ въ Цариградъ; той само загатва въ Плана: „Свободно то ми вхождане въ Цариградъ; скрѣтъ въ Цариградъ съставямъ хайдушкѣ четъ отъ 12 души на 1854 и исхождамъ въ шумъ тѣ; изнамѣрение на срѣдства за това горско воюване и проч; поплъ Христу отъ Оряховци и сеизъ Инко и проч.; мѣсто то на исхода ни отъ Въспора и проч.“ (т. 53—57) А въ писмото до Иванова съобщава: „Като чухъ че русійскія войски минжли Дунава, събрахъ абие 12 избрани момъци българи и кѣту ги заклѣхъ въ святое причастіе чрезъ свѣщена българска лица, трѣгнѣхъ отъ Въспора за Старъ планинъ добрѣ убуржжени. Цѣлъ моя бѣше да успѣхъ да ся намѣся съ рускія войски“. Отъ това ясно се вижда, че той не е ималъ намѣрение да вдига на своя глава възстание въ България. Цариградъ напусналъ на 18 юни 1854 (Арх. 6672). Миналъ съ четата си въ източния балканъ. „За 12 дны едва стигнахъ въ Старъ планинъ въ прѣславскія горы. Отъ тамо изпроводихъ челоуѣцы да ся извѣстятъ за руси. Ти бѣхъ подъ Силистрѣ. Доброжъ бѣше за насъ непроходимъ, понеже ся скытахъ много турскы войски, и така унужденъ бѣхъ да ся запра въ вышереченія горы, догдѣ ся еще приближѣтъ руси. Въ него врѣмя по планинъ ходихъ по разна мѣста, а най паче по българскія наши мѣнастири, и дѣйствахъ възбуждающъ народное чювство. Нѣ съ жалостѣхъ ся извѣстихъ че русійскія войски ся тѣгли(и) на задѣ. Това зарази мое сѣрдце и мя докара в'отчаянность. Нѣ нѣмаше що да сторѣ. Трѣбаше търпеніе и да ся ищи срѣдство за отбѣг-

ванье отъ тамо. Есенъ настана и въ горж вѣки не бѣше възможно да ся живѣе съ такава горскж четж. Трѣбаше да разпорѣда моя момцы на зимовище и азъ с(а)мъ да ся отгѣгля, въ нѣкое си безопасно мѣсто. Счастливо сполучихъ да разпорѣдихъ и изпроводиохъ моя момцы всякого дѣ желающе да ся управи²⁴. Кату гы възнаградихъ за нхнж вѣрность, съ кож ми: слугувахж, азъ ся отгѣглихъ въ село Котелъ, мѣсто-рожденіе мое, и тамо стоѣхъ почти 4 мѣсицы съкрытъ, занимающъ ся в'едно българско народно списаніе, поема Горскый пжтникъ . . . " (До Ив.)

Дружината на Раковски не е извършила нѣкакви хайдушки подвизи — нито е дала жертви, нито е прѣслѣдвала народни врагове. Това сж били по-скоро невинни туристи, а не разпалени хайдути, които сж трѣгнали да мѣстятъ за родъ и вѣра. По пжтя Раковски си е водилъ подробенъ дневникъ — какъ пжтували, дѣ спрѣли, какво яли и пр. Отъ тоя дневникъ се вижда, че юнацитѣ сж прѣкарали доста идилично: „Въ пжтя срѣщнахме камилиари, и по-нататкъ колари, отъ коихъ зѣхме мало хлѣпъ и кисялу мляку и чѣсанъ, пихми и вода, после мало варвѣни въ путя отѣбихми са въ гората която единъ часть на самъ отъ Тосункюю, гдѣто приминахми ноца . . . Призъ дѣня поминахме сосъ выно и ястіе, и вода . . . На патя, запрехмиса на хана отъ гдѣто зѣхме хлѣбъ, ракія, маслинки, чѣсанъ, царвули и проч., и се разговаряхме сосъ ханѣя . . . " (Арх. 6672). Но понѣкога, безъ да искатъ, сж налетяли на опасности. Единъ день узнали, че отъ Котелъ излѣзла да ги прѣслѣдва българска потеря. Въ една ливада върху дружината се спуснали четирма косачи съ коситѣ си, но съ единъ гърмежъ били разгонени. Това е то всичко, което Раковски нарича „Путишѣвствіе тайно въ Болгарія по древному обичаю сосъ нѣколко юнацы бжлгари“. Отпослѣ той съ гордость си спомня: „Кой другы е ходилъ по Старж-планинж въ непроходими нашы планины съ българы ускоцы юнацы, а най паче въ 1854 . . . " (До С. Н. Палаузовъ; Одеса, 5. V. 1858. Арх. 6913. с. 23).

Заслужва да се изтъкне оная впечатлителность и любознателность, която Раковски проявява навредъ. Веднажъ, все прѣзъ врѣме на това скитане, срѣщналъ единъ овчаръ, който бѣлѣжелъ на тоягата си съ особени знаци; по-късно прѣд-

полага, че това сж писмена на българитѣ прѣди покрѣства-нето имѣ. Въ една пещера забѣлѣзалѣ пакѣ такива знаци. „Това ми дади още по голѣмо впечатлѣние и го забѣлѣжихѣ мимоходно въ мой дневникъ . . . По върхи на нѣкой си отъ тѣхъ планины сж виждѣтъ развалины многогодишны отъ зиданіѣ въ варѣ. А най паче на върха на Бърдо Вода е уцѣлѣло нѣщо кѣту крѣпость . . .“ (Сжщото писмо).

Скитанията изъ планината и по българскитѣ мѣнастири, живота въ Котелѣ, и то слѣдѣ тежки изпитания и мѣжи, свиждането съ близки — всичко това е подѣйствувало твърдѣ благотворно, освѣжително върху Раковски и] е отъ голѣмо значение за духовното му развитие. Той се вживѣва по-дълбоко въ хайдушката красота на българскитѣ планини, отдава се на една по-непосрѣдна обичъ кѣмъ отечеството и своя народѣ, и веднажѣ за всѣкога, безѣ колебание, опрѣдѣля близкитѣ и далечни задачи на живота си, като рѣшава да се бори до край за сбждването на единѣ патриотически идеалѣ. При това у него се засилва интересѣтъ кѣмъ българския битѣ, кѣмъ пѣснитѣ и прѣданията на народа, кѣмъ старината и историческото минало. По мѣнастиритѣ е ималѣ възможность да прѣгледа стари български рѣкописи, да прочете въ тѣхѣ цѣнни лѣтописни и исторически бѣлѣжки, които сж го изпълвали съ благоговѣние прѣдѣ дѣлата и славата на нѣкогашнитѣ българи. Чрѣзъ тия рѣкописи той се е запознавалѣ най-напрѣдѣ съ историческото развитие на нашия езикѣ, съ неговитѣ по-стари особености, изучвалѣ ги е ревностно, усвоявалѣ ги е и ги е считалѣ за образецѣ. Съ български рѣкописи е продължавалѣ да се занимава и въ родното си мѣсто. — Миналото и душата на народа сж се разкривали не само въ неговитѣ писмени произведения, но и въ неговото поетическо творчество. Съ особено увлѣчение Раковски слушалѣ народни пѣсни, които околнитѣ пѣвели на седѣнка. Единѣ отъ неговитѣ роднини бѣлѣжи: „Раковски когато седелѣ скритѣ у лелини въ старата още кѣща, тогава беше есенѣ, а въ Котилѣ е обичай като сж нощите дълги момичетата и женитѣ ся събиратѣ на сѣдянка да работятѣ и пеятѣ задружно. Срещу домѣтъ презѣ пѣтятѣ сж били сѣседни много момичета и като сж събирали вечерѣ да пеятѣ Раковски е излизалѣ отъ вѣнѣ въ халатѣ да ги слуша и е

записвалъ старите песни. Понѣкога, когато момичетата представали да пеятъ, Раковски проваждалъ сестра си да ги подканя да пеятъ и той да слуша“ (Вж. Планъ, на края, бѣлѣжки съ другъ почеркъ). — Прѣбиванieto въ Котелъ е важно и поради това още, че тамъ Раковски най-напрѣдъ, както самъ изповѣдва, започва да работи надъ Горски пѣтникъ, подъ прѣснитѣ впечатления отъ виденото и прѣживѣното въ Балкана и въ родствената патриархална българска сръда. Освѣнъ това, въ родното си мѣсто той е работилъ повторно надъ съчинението Неповинный бѣлгаринъ, чиято първоначална недовършена редакция, писана въ Цариградъ, както споменахме, е загубена. Въ Котелъ разработилъ подробно една отдѣлна глава — Часть отъ пострадаване то си въ тѣмницата въ Царъградъ въ лѣто 1843, което послѣдува отъ безбожното клеветане на нѣколко отъ първите въ Котелъ...²⁵ Въ едно Оглавление къмъ Неповинный бѣлгаринъ Раковски загатва и за други свои съчинения: 1. Сънъ вещест(в)енно виденъ отъ того бѣлгари(н)а въ тѣмницата въ Царъградъ въ л. 1843. Това ще да е третиятъ сънъ, за който споменахме (Арх. 6633, безъ дата). 2. Утѣшѣние, писано въ л. 1854 въ планината котленска въ югосервената (sic) страна на мѣсто нарицаемо Оранъ срещу гериловските сѣла близо при едно бистро и студено кладенчи. 3. Путишѣствие тайно въ Болгаріа въ лѣто 1854 по древному обичаю сосъ нѣколко юнацы бѣлгари. Въ архивата нищо повече не се споменува за Утѣшѣние и Путишѣствие тайно. Вѣроятно тѣ не сж били написани.

Въ Котелъ Раковски е прѣкаралъ четири мѣсеца — отъ началото на септември, 1854, до края на годината.²⁶ Тукъ той е билъ неволень свидѣтель на окончателното разорение на бащината му кжща слѣдъ смъртъта на стария Стойко Поповичъ. Отъ пруста, прѣзъ едно малко прозорче, е гледалъ, какъ е била откарана на една волска кола всичката останала покжщнина на баща му и продадена на мезатъ отъ тържествуващитѣ чорбаджии, които най-сетнѣ успѣли да сломятъ съвсѣмъ своя опасенъ противникъ (Кр. Раковски, цит. ст. с 171). Раковски не е можелъ да стои повече скритъ: тукъ-тамъ изъ Котелъ почнало да се мѣлви, че той се крие у свои роднини.

„Въ началото на 1855 лѣто тръгнахъ отъ Котелъ нощиѣ доброуръженъ и съ добръ конь и ся управихъ за Свищовъ, за да мина въ Влашко. Въ Свищовъ имахъ добры пріатели, родолюбцы българи, кои ми намѣрихъ всяко сръдство та прѣминяхъ на Зимничъ въ Влашко и отъ тамо ся управихъ въ Букурещъ. Тогава Влашко занимавахъ(а) аустрійски и турски войски и трѣбаше непознатъ да живѣѣхъ и тамо, ищахъ да мина въ Русіѣ, нѣ нѣмахъ сръдство.²⁷ И така ся рѣшихъ да живѣѣхъ въ Букурешкое укръжіе на едно село. Тамъ ся вѣѣки занимавахъ съ книжевность.“ Тукъ той загатва за Горски пѣтникъ — „занятие то ми въ творчество, а имяно въ списание то Горскій пѣтникъ“ (Планъ, т. 63)²⁸

Когато Раковски минава Дунава, отношенията между Турция и Русия още не сж били изравнени, общото настроение отъ войната все още е било възбудено. Българитѣ сж продължавали да вѣрватъ въ щастливия изходъ на войната и сж очаквали освобождението си. Самъ Раковски е вѣрвалъ въ възможността на българското освобождение и е далъ изразъ на тази си вѣра въ нѣколко стихотворения, написани подъ впечатление на тогавашнитѣ политически събития. Въ тѣхъ той величае Русия и руския „самодържецъ Николай, отъ Бога намъ посланъ“, напада англичани, турци и французи, и съвѣтва българитѣ да подкрѣпятъ дѣлото на рускитѣ войски. Още въ Свищовъ той написва на 1 януари 1855 Постѣпъ (маршъ) българскій, въ който славослови Русия и нейния императоръ, който ще спаси българитѣ (Прѣдвѣстникъ Горскаго пѣтника, второ изд. 1881. с. 13; Адженовъ, цит. кн. III. с. 6). Но слѣдъ прѣкрътяването на войната и сключването на мира българскитѣ надежди рухватъ. „Ратъ ся прикрати и парижскій миръ ся приключи, и наши български надежди изчезнахъ кату сновидѣнія...“ (До Ив.) Навѣрно слѣдъ това разочорование Раковски се рѣшава да започне открита борба сръщу турското правителство съ сръдствата на революцията и публицистиката: той вижда, че българитѣ трѣба да се облекнатъ прѣди всичко на своитѣ собствени сили — да не се надѣватъ само на чужденцитѣ и на славянскитѣ си братя. Ето какъ опрѣдѣля той самъ този важенъ

моментъ въ своя животъ въ Влашко: „Начяло то и конечно то ми рѣшение за откритъ борбъ съ турско то правитѣлство прѣзь прѣсж тж и сабж тж“ (Пл. т. 64). Въ неговата дѣйность започва една нова епоха, наставатъ години на трѣскава революционна и просвѣтителна работа, на филологически, фолклорни и исторически изучавания, на непрѣкъжнати скитания изъ Влашко, Сърбия, Гърция и Русия.

Въ Букурещъ въ 1855 Раковски пише поема Неповинное нещастно рачитѣлство Стоянь и Бояны (поправено отпослѣ: Родана и Бояны) — едно недовършено и неиздадено произведение, което нѣма никаква художествена стойность, написано въ псевдокласиченъ стилъ, съ трои стихове, изпѣстрено съ една съвсѣмъ неумѣстна и безсмислена митология. Покрай двѣтъ главни лица тукъ се явяватъ и божества съ всевъзможни имена: Венера, която на български се зове Лада, а отсетнѣ — Чистлика; Купидонъ или Лель на български... Авторътъ рисува отначало пролѣтна картина; наоколо момци и моми бератъ цвѣтя, „дансувжтъ с'прѣжтностъ“; на едно дърво е седналъ Купидонъ, готовъ да нарани съ любовнитѣ си стрѣли младитѣ. Срѣщатъ се Стоянь и Бояна, влюбватъ се и нагласяватъ свиждане. На другия день рано Бояна очаква въ градината си нетърпеливо своето либе, измжчва я „страданіе пламенно“; отъ небето се спуща между цвѣття Венера, „на колесаркж от' красни теглима бѣли гжлаби, от' по хубави любовни лѣбеди“, кацва на „цвѣто-кытнъ замбиль“, милва сина си Купидона и го хвали за неговото усърдие. Най-сетнѣ идва и Стоянь (отпослѣ прѣкръстенъ на Раданъ и Роданъ), дава на изгората си вѣнецъ отъ здравецъ и въ замѣна получава китка. По-нататѣкъ слѣдва единъ любовенъ диалогъ; Стоянь се заклева въ вѣчна любовъ. Ала Бояна не може да се отдаде напълно на радостта си: прѣдчувствува „строги противни случай“ и това я тревожи. Какво е станало по-нататѣкъ — не знаемъ. Че авторътъ е ималъ прѣдвидъ злополученъ край, вижда се отъ заглавието на това недовършено произведение, въ косто е щѣло да бжде изобразено едно „нещастно рачитѣлство.“²⁹

Въ 1856 Раковски напуща Влашко и отива въ Бѣлградъ. Не е добръ изяснено, защо е отпжтувалъ, дали е билъ заставенъ отъ нѣкого да отпжтува или пѣкъ доброволно е сто-

рилъ това. Въ писмото до Иванова той казва: „Въ 1856 лѣто рѣшихъ ся да идж въ Аустріѣж, а имянно въ Новый Садъ въ Банатъ, за да издамъ вышерѣчнаѣ моѣ народнѣ поемѣ (Горски пѣтникъ). И отидохъ“. Обаче Планътъ ни кара да прѣдполагаме, че Раковски не ще да е напусналъ Букурещъ доброволно — точка 65 гласи: „Напрасното [внезапното] ми отлѣчие отъ Княжества та Влашко и Богданско“. ³⁰

Въ Бѣлградъ той не се е бавилъ дълго. ³¹ Минава отъ тамъ въ австрийска Сърбия съ цѣлъ да издаде готовитѣ си за печать произведения. На приятеля си В. Добровичъ съобщава: „Слѣдъ триседмично пѣтишествіе едва достигнахъ въ Новый Садъ не толко отруденъ отъ пѣтъ, колко отъ тяжкы разноски; нѣ неможахъ и какво друго яче стори — зима стана причина та видѣхъ Темишваръ и други многи градове. То „всяко зло за едно добро“ какъ то каже обща пословица“ (Нови Садъ; 13. X. 1856. Арх. 6792).

7

Въ Нови Садъ Раковски намира сравнително по-благоприятни условия за литературна дѣйность; сближава се съ видния сръбски публицистъ Д-ръ Данило Медаковичъ, редакторъ на Сръбски дневник, въ неговата печатница започва да печата съчиненията си и се залавя съ списването на вѣстникъ Българска дневница. Тукъ той се запознава по-отблизо съ сръбската литература, съ условията на нейното развитие и дори взема участие въ рѣшението на нѣкои спорни въпроси около литературния сръбски езикъ. Може да се каже, че сръбската литература и публицистика прѣзъ 50-тѣ и 60-тѣ години е оказала значително влияние не само върху Раковски, но изобщо върху нашата емиграция въ независима и австрийска Сърбия — въ Бѣлградъ и Нови Садъ. Това сж двата главни центра на сръбския духовенъ животъ, които сж привличали не само сръбската, но и частъ отъ нашата младежъ. Буднитѣ сърби, които до революцията въ 1848 сж били съсрѣдоточени въ Пеща, минаватъ слѣдъ това въ Нови Садъ и заставатъ начело на литературното и политическо движение въ Сърбия. Нови Садъ е билъ нареченъ „отечество на ученитѣ сърби,“ тамъ сж работили заедружно най-добритѣ сръбски книжовници

и публицисти отъ срѣдата на миналото столѣтие. За това е благоприятствувало и обстоятелството, че вече прѣзъ 1847 въ тоя градъ е имало три печатници, двѣ отъ които сж били сръбски. Прѣзъ врѣмето на австрийския абсолютизмъ Нови Садъ е билъ срѣдище на отпора срѣщу австрийската политика, поради което Александъръ Бахъ го нарекълъ „глава на политическата югославянска хидра“ (Ј. Скерлић. Омладина и њена књижевност. Београд, 1906. с. 92 нт.)

Медаковичъ, съ когото се сближава Раковски, е билъ душата не само на политическото, но и на литературното сръбско движение. Докторъ на философията отъ берлинския университетъ, той се е проявилъ като най активенъ сръбски просвѣтителъ прѣзъ оная епоха. Ималъ е своя печатница, редактиралъ е два вѣстника — единиятъ политически, другиятъ литературенъ — печаталъ е популярни книги за народна просвѣта. При това уредилъ е въ Нови Садъ читалище и просвѣтително дружество. Като книжовникъ той си е поставилъ за цѣлъ да пише за „најнижу читајућу публику“, изложилъ е въ популярна форма сръбската история до 1850 и е издавалъ произведенията на ония сръбски книжовници, които сж писали за простата народна маса — напр. на Доситея Обрадовичъ. Като мнозина тогавашни сръбски и наши просвѣтителѣ, той е намиралъ, че е необходимо да се запознае простия народъ съ своето историческо минало, за да дири въ него опора въ борбата съ политическия гнетъ.

Редактираниятъ отъ Медаковича Сръбски дневникъ (почналъ да излиза въ 1852) е билъ единъ отъ добритѣ славянски вѣстници въ цѣла Австрия. Тѣкмо 15 години тоя вѣстникъ, твърдѣ много разпространенъ между сърбитѣ, е защищавалъ сръбскитѣ народни интереси въ Австро-Унгария и е водилъ смѣла борба съ австрийската политика. Никой вѣстникъ прѣди него не е оказалъ такова силно влияние върху духовния сръбски животъ и не е изразявалъ тѣй открито политическитѣ стремежи на сърбитѣ, макаръ неговото издаване да е било съпроводено съ множество трудности и прѣчки отъ страна на австрийската власт. Освѣнъ сръбскитѣ интереси вѣстникътъ на Медаковича е защищавалъ Русия и руската политика, поради което властта е била още по-строга къмъ него. Но Медаковичъ все е намиралъ поводъ да изрази прѣко

или косвено голѣмитѣ симпатии на сѣрбитѣ къмъ Русия, особено прѣзъ врѣме на кримската война, когато всички европейски сили сж се нахвърляли върху Русия. Най-сетнѣ правителството запрѣтило на Медаковича не само да защитава Русия, но и да пише противъ Турция, която е била въ приятелски отношения съ Австрия. — Като притурка на Сѣрбски дневник Медаковичъ е издавалъ Седмица, дѣто е помѣствалъ повече литературенъ материалъ, както прѣводенъ, тъй и оригиналенъ. Въ Седмица сж сътрудничили най-добритѣ сѣрбски книжовници прѣзъ онова врѣме.

Изобщо Данило Медаковичъ, като борецъ срѣщу австрийската и турска власть, е събралъ около себе си всички смѣли елементи въ Сѣрбия, и съ двата си вѣстника е способствувалъ твърдѣ много за просвѣтата и политическото възпитание на сѣрбския народъ, като е създавалъ при това една будна и отзивчива читателска публика (Ср. Скерлић, цит. кн. с. 65 нт.)

Подкрѣпенъ отъ Медаковича, Раковски започва да редактира Българска дневница — самото название е стѣкмено споредъ названието на редактирания отъ Медаковича вѣстникъ. За своя вѣстникъ той е черпалъ обилно материалъ отъ Сѣрбски дневник и Седмица, като е прѣвеждалъ статии, хроники и подлистници. Българска дневница се е списвала въ една посока, която е съвпадала твърдѣ много съ духа и посоката на Сѣрбски дневник: Раковски се е противопоставялъ на турската власть, доколкото сж му позволявали това условията на печата въ Австрия, изобличавалъ е пороцитѣ на грѣцкото духовенство въ България, защищавалъ е Русия, давалъ е вѣсти за политическия и духовенъ животъ на славянството — и то тъкмо такива, каквито срѣщаме въ вѣстниците на Медаковича.

Въ общение съ тоя сѣрбски публицистъ Раковски опрѣдѣля по-ясно посокитѣ на своята националнопросвѣтителна дѣйность. И въ Българска дневница, и въ отдѣлни книжовни произведения той си поставя за цѣль да бжде прѣди всичко популяренъ, да въздѣйствува на народната маса, да буди у нея национално и политическо съзнание. Сжщо така по примѣра на Медаковича, който е основалъ въ Нови Садъ читалище и просвѣтително дружество, Раковски се опитва да

основе едно Българско учредничество, което да издава вѣстникъ, популярна литература, учебници за българските училища подъ ръководството на най-добритѣ български книжовници. Това учредничество той е мислѣлъ по-нататѣкъ да прѣвърне въ Дружество словесности. Отнесѣлъ се е дори за подкрѣпа до заможнитѣ българи въ Бѣлградъ и Влашко; тѣ възприели идеята му, но отговорили, че помощъ ще пратятъ, слѣдъ като се тури началото. По него врѣме (1857), въ връзка съ тия планове, Раковски пише на Тошковица въ Одеса: „Ако бѣхъ послушали моѣ молбѣ въ Одесѣ живѣющій наши родолюбцы благородни българи да ми помогнатъ за първо основно начяло, азъ бихъ драговошно всякъ трудъ положилъ да едно българско учредничество тукъ въ Новый Садъ съставя ведно съ нѣкой си други менѣ познати и способни за това дѣло учени българи, кое не само да издава рѣдовно българска еднѣ дневниѣ политичнѣ, любословни български народни листѣ, помѣсечно списаніе, нѣ и разни учебни книжици да превежда и печати на нашъ языкъ. То учредничество за малко время ще ся засили и постъпенно ще стане Дружество словесности, како имѣтъ и други славянски народи, под' Аустрійско живѣюще, свободни на своѣ книжевность“ (Арх. 6792). Раковски се нагърбва да върши самъ цѣлата работа, която е мислѣлъ да възложи на дружеството — започва да се занимава съ история, филология, фолклоръ, естествознание, поезия и учебникарство. Прѣвежда единъ учебникъ по Антропология заедно съ Художество за продължение човѣческаго живота. „Привѣлъ съмъ на български и еднѣ кратка Антропология (Човѣкословіе) отъ гръцки избранѣ и сходнѣ за наша българска училища кои ся и въ гръцки придава . . . Нѣ гдѣ средство за напечатаніе? (До Стефана Беронъ; Нови Садъ, 21.I.1857. Арх. 6792) . . . Привѣлъ съмъ и Художество за продълженіе човѣческаго живота“ (До Д. Т. Душановъ; Нови Садъ, 28-го Просиньца 1857. Арх. 6792 с. 25)³² Въ сѣщото врѣме той се залавя да събира материалъ за единъ български рѣчникъ.

По примѣра на Медаковича, който покрай другото се е занимавалъ съ проучване на сръбската история, Раковски се впуска да издирва по-подробно историческото минало на

българитѣ, и то съ сжщата цѣль, която е прѣслѣдвалъ и Медаковичъ — да идеализира това минало и да буди по тоя начинъ патриотическо чувство у своя народъ. На 28-го про-синьца 1857 той пише на Д. Т. Душановъ отъ Нови Садъ: „Събирамъ вещество за нашъ повѣстница отъ разни стари списатели“ (Арх. 6792, с. 25). На друго лице съобщава: „Послѣ напечатанія моего Горскаго пѣтника ще да започна описаніе на новаѣ нашъ повѣстницъ, сиречь отъ паденія царства нашего даже до дньесъ, за кое имамъ събрано доста вещество и ежедневно събирамъ“ (Арх. 6794). Съ особено увлѣчение е изучвалъ българската история и е събиралъ нейнитѣ паметници. „Кое по сладко заниманіе може бити, развѣ да ся занимава челоуѣкъ въ издирваніе древности пре-милаго своего народа!“ пише той на почитателя си П. Златовъ въ Русе (Нови Садъ; 23.VI.1857 Арх. 6792). Наистина, интереса къмъ историята на славянството и на българския народъ е сж-ществувалъ у Раковски прѣди още да дойде въ Нови Садъ — обаче подъ влияние на Медаковича, на сръбската книжнина и на Венелиновитѣ съчинения този интересъ се разраства и взема по опрѣдѣлена посока.

Като говоримъ за сръбско влияние върху Раковски, трѣба да отбѣлѣжимъ и факта, че въ Нови Садъ той започва да се интересува по-живо отъ пѣснитѣ на своя народъ и да съ-бира фолклоренъ материялъ. Въ случая върху него сж влияли твърдѣ много сръбскитѣ книжовници, които сж изуч-вали не само историята, но и творенията на народа, виждали сж въ тѣхъ отразенъ народния битъ и сж ги разглеждали сжщеврѣменно като исторически документи. И Раковски по тѣхенъ примѣръ се опитва да възстанови чрѣзъ пѣснитѣ онова, що е било тъмно въ историята на неговия народъ. „Тія сж извора и източници на многа изясненія на нашъ изгубенаѣ мила древность.“ Често той пише на свои познати и приятели да му събиратъ и пращатъ народни пѣсни, като имъ дава упжтвания какъ да ги записватъ. Тѣкмѣлъ е да издаде единъ голѣмъ сборникъ отъ български народни пѣсни.

Филологическитѣ си интереси въ Нови Садъ Раковски проявява въ областта на езикословни изучвания, които засѣгатъ произхода и историята на българския езикъ. Сръбското влияние и тукъ се забѣлѣзва. Въпросътъ за произхода, разви-

тнето и лексикалният съставъ на сръбския езикъ твърдѣ много е занимавалъ сръбскитѣ писатели. Разбира се, и тукъ съображенията, на които се е основавало разглеждането на тоя въпросъ, не сж били толкова отъ наученъ, колкото отъ патриотиченъ характеръ. Седмица на Медаковача е давала широко мѣсто на статии, които сж разглеждали отъ една или друга страна сръбския езикъ. Тъкмо по онова врѣме въ Сърбия оживѣно се е разисквало, дали е възможно да се създаде единъ общо-славянски езикъ. Раковски сжщо е взелъ участие въ тия разисквания и е изказалъ мнѣнието си въ една статия на сръбски, печатана въ Седмица (Скерлић, цит. кн. с. 181). — На Душанова съобщава, че събира „вещество за българска писменицѣ“ (Арх. 6792, с. 25). Въ 1857 завършва въ Нови Садъ Опытъ исправлениѣ българскаго языка. Главнитѣ мисли, изказани въ този опитъ, сж навѣяни отъ спороветѣ около сръбския литературенъ езикъ.

И тъй, въ сръбска срѣда, въ общение съ сръбския духовенъ животъ, Раковски бива поощренъ за по-нататъшна и по-плодотворна просвѣтителна дѣйность, разширява и опрѣдѣля по-ясно както литературнитѣ си, тъй и общественитѣ си и патриотически идеали.

8

Първото произведение, което издава въ Нови Садъ, въ печатницата на Медаковича, е Прѣдвѣстникъ Горскаго пѣтника, 1856. Това е и първиятъ му отдѣлно издаденъ литературенъ трудъ. Прѣдвѣстникъ съдържа три статии, три стихотворения и нѣколко карикатури. Първата статия е озаглавена Нѣколикы рѣчи о събытіи въ Българіѣ въ лѣт. 1853 до лѣт. 1856. Написана е по поводъ на кримската война, „сѣж чудеснѣ и гигандическѣ борбѣ.“ Раковски защитава тукъ руситѣ и напада европейскитѣ сили, задѣто сж се съюзили срѣщу Русия. При това той излага бѣдственото положение на българитѣ прѣзъ врѣме на войната и слѣдъ мира. Както въ по-раншнитѣ си стихотворения, така и тукъ, въ европейскитѣ сили той вижда врагове на българската свобода и не вѣрва въ тѣхната справедливостъ и хуманность. Важно е да се отбѣлѣжи, че него-

виятъ революционенъ идеалъ не е изразенъ въ рѣзка и категорична форма. Макаръ и да изобличава беззаконията на турската властъ, той не се явява неинъ непримиримъ врагъ: все още вѣрва, че е възможно примирение между владѣтели и подчинени. Съвѣтва българитѣ да докажатъ на султана своята вѣрностъ и привързаностъ и да го помолятъ да имъ даде желанитѣ правдини; подбужда ги да искатъ отъ турското правителство, да се загрижи за тѣхната просвѣта, да отвори училища, да подобри условията на стопанството и да отдѣли гражданската властъ отъ религиозната. Изобщо, въ тая статия той се явява привърженикъ на легалнитѣ сръдства за борба съ турската държава. Тукъ-тамъ личатъ и възгледитѣ на революционера, но още доста неопрѣдѣлени и несмѣли. — Въ другитѣ двѣ статии се изтъква въ иронична форма неспособността на турцитѣ за културно развитие, описва се тѣхната нравствена развала и тѣхната отчужденостъ отъ духовния животъ на Европа.

Отъ стихотворенията заслужва внимание първото, озаглавено Отлжчіе отъ Българіѣхъ еднаго разпаленаго родолюбца българина въ лѣт. 1853. Тукъ авторътъ загатва за личната си сждба и разкрива чувствата си къмъ своето отечество, отъ което се отдѣля по неволя. Той се прощава съ прѣславскитѣ и търновски развалини, които му напомнятъ за миналата слава на българското племе, за побѣдоноснитѣ български царе. Споменътъ за миналото, който се откроява върху фона на сегашната печална дѣйствителностъ, поражда скръбъ. Докато родолюбецътъ изразява: безплодната си жалба, дочува да се раздаватъ откъмъ брѣговетѣ на Дунава побѣднитѣ викове на рускитѣ войски. И въ тоя моментъ синътъ се прощава съ майка си. Отпослѣ Ботевъ се е ползувалъ отъ тия стихове за своята пѣсенъ На прощаване — ала у Ботева мотивътъ е разработенъ по такъвъ начинъ, че въ художествено отношение между двѣтъ стихотворения нѣма нищо общо.

Раковски счита, че съ Прѣдвѣстникъ е стжпилъ вече здраво на литературното поле и неговъ дългъ е да слѣдва докрай избрания пжтъ. Слѣдъ като издава тая книга, пише на приятеля си Гавриила: „Надѣж ся да си приѣль Прѣдвѣстника Горскаго пжтника, той ѣ весма мало нѣчто за нашъ на-

родъ; нѣ принесино е отъ сърце велидушно, отодавно раз-
палено отъ всесвѣтажъ любовъ народнѣ... Какъ да ѣ азъ вни-
дохъ въ това трудно пѣприще и трѣба ми слѣдовати“ (Арх.
6792). Намѣренията си съобщава и на Сава Доброплодни:
„Азъ съмъ ся рѣшилъ да въ любословно пѣприще бждощнѣй
мой животъ жертвувамъ; и послѣ напечатаніе моего Горск.
пѣтника щж идж въ Прагж, и отъ тамо въ Атинж и Па-
ризъ...“ (Нови Садъ; 19, II. 1858. Арх. 6792, с. 40).

Слѣдъ Прѣдвѣстникъ Раковски започва да печата
самата поема Горскій пѣтникъ. Въ заглавието е казано,
че тоя повѣствовителнѣ спѣвъ е „списанъ въ лѣто 1854,
печатанъ же въ лѣто 1857“. По-вѣроятно е, че въ 1854, ко-
гато се е прибралъ въ родното си мѣсто слѣдъ скитанията
си изъ Балкана, Раковски е работилъ надъ първата редакция;
отпослѣ е продължилъ да разработва и допълня произведе-
нието си, да пише нови части — дори и прѣзъ врѣмето, ко-
гато вече се е печатало. Горски пѣтникъ излиза отъ
печать едва къмъ края на 1858: печатането се е извършвало
при твърдѣ затруднителни условия — особено слѣдъ като
Раковски е билъ принуденъ да напусне Нови Садъ и да при-
готвя и праща отъ далечъ материалъ за печатане. Той е ималъ
намѣрение да продължи това си произведение; на края бѣ-
лѣжи: Конецъ първия чѣсти. По-късно е обнародвалъ От-
ломъкъ отъ втораа часть Горскаго пѣтника (Дун.
лебедъ, бр. 46, отъ 15. VIII. 1861). Въ архивата му сж запа-
зени бѣлѣжки и материали, които е мислилъ да използва
за втората часть. А въ едно отъ писмата си съобщава, че цѣ-
лата поема, завършена, щѣла да се състои отъ три части
(Арх. 6928)

Може да се каже, че скитането изъ планинитѣ заедно
съ 12-тѣ момци е прѣкия поводъ за написване на поемата,
която съдържа доста автобиографиченъ материалъ.

Горски пѣтникъ започва съ единъ стихотворенъ
Прѣдговоръ българскому народу! Тукъ авторътъ
оплаква своя поробенъ народъ и намира изхода отъ робството
въ просвѣтата и борбитѣ за политическа свобода. Като главна
фигура той изобразява Войводата; въ неговия образъ, на
много мѣста, влага свои лични черти; чрѣзъ него из-
разява своитѣ революционни идеали. Мечтата на героя е, да

ходи по гори и планини, да води храбра дружина и да прѣслѣдва враговетѣ на своя измжченъ народъ. Той си спомня за старитѣ български юнаци, посочва ги за примѣръ на младото поколѣние, което трѣба да се съедини подъ едно знаме и да започне борба съ турцитѣ. Войводата намира, че самитѣ политически събития въ дадения моментъ твърдѣ много благоприятствуватъ за такава една борба: турцитѣ сж били въвлѣчени въ война съ Русия и за българитѣ е било най-сгодно врѣме да извоюватъ свободата си. — Отдѣлнитѣ юнаци отъ дружината разказватъ за своя животъ, всѣки отдѣлно разправя, какво го е накарало да стане хайдутинъ. Въ тия отдѣлни разкази се засѣгатъ всестранно условията на българския животъ, изобразява се както политическото, тѣй и духовното робство и се изтъква че българитѣ ще добиятъ свободата си чрѣзъ мъдрость, просвѣта и храбрость.

Въ Горски пѣтникъ, както и въ други свои произведения, Раковски се явява изразителъ на едно схващане, което примирява и слива дѣйността на просвѣтителитѣ и дѣйността на революционеритѣ. Самъ той свързва двѣ важни епохи въ нашето национално пробуждане — епохата на духовното възраждане и епохата на борбитѣ за политическа свобода. Просвѣтата и революцията сж за него двѣтъ мощни срѣдства, чрѣзъ които ще се достигне пълното освобождение на българския народъ. И на двѣтъ той отдава еднакво значение, — ние го виждаме да изпълнява ролята ту на просвѣтителъ, ту на бунтовникъ. За него сж еднакво важни резултатитѣ, които ще се постигнатъ чрѣзъ мирна просвѣтителна работа срѣдъ народнитѣ маси и чрѣзъ открита борба съ турската власть.

Мъдрость с' храбрость за дружно,
Два качества велика,
Всяко дѣло мъчно, важно,
Лесно вършѣтъ отъ вѣка!

Тукъ изразътъ мъдрость означава знанието, учението, просвѣтата, а подъ храбрость се разбира борбата съ оржие.

Человѣци кто с' успѣли
С' вѣжество и юнашество
Дѣла да сж управляли,
Славѣ имѣтъ в' потомство!

Вѣчно сж непобѣдена
 Мждрость с' храбрость в'едино
 Дружество съединена!
 Слави ся то предивно!

Въ дадения случай главната цѣль на автора не е толкова да пробуди у българиѣ стремежъ къмъ просвѣта, колкото да имъ внуши да поведатъ рѣшителна борба съ вѣковнитѣ си врагове и да имъ посочи за примѣръ дѣлата на прѣдишни и съврѣмenni тѣмъ юнаци, „горски пѣтници“, които сж жертували живота си въ името на свободата.

И тукъ, между другото, Раковски повтаря, че българиѣ не трѣба да очакватъ помощъ и спасение отъ други народи, които прѣслѣдватъ свои користни цѣли: въ интереса на чужденцитѣ е, българския народъ да тъне въ робство и невѣжество. Поробенитѣ сами трѣба да извоюватъ свободата си, сами трѣба да съзнаятъ това и да се противопоставятъ енергично и смѣло на турското владичество.

Въ връзка съ идеята за политическо и духовно освобождение може да се изтъкне идеализацията на историческото минало, която образува единъ отъ основнитѣ мотиви на поемата. Патриотическиятъ историцизмъ, изобщо, играе важна роля не само въ това произведение на Раковски, но и въ неговитѣ изслѣдвания отъ исторически и филологически характеръ. Миналото се изтъква като залогъ за политическа свобода. Единъ народъ — такава е мисълта на автора — който въ миналото е побѣждавалъ други, силни народи, създавалъ е своя книжнина, отъ която сж се ползували другитѣ славяни, не трѣба да остане докрай въ робство; възъ основа на миналото, на историята, той е длъженъ да си постави единъ патриотически идеалъ и да се бори за неговото осществяване. На нѣколко мѣста въ Горски пѣтникъ Раковски дава изразъ на патетични възгласи къмъ старината, на патриотически и елегични рефлексии върху миналото, които напомнятъ твърдѣ много Славянобългарската история на Паисия.

Основната тенденция, прокарана въ поемата, се съдържа въ изясняването на единъ новъ, революционенъ, идеалъ — единъ идеалъ, който нѣма нищо общо съ личното отмѣщение на прѣдишнитѣ хайдутѣ. Раковски внушава на нашитѣ хай-

дути — това е една от голѣмитѣ му заслуги — да прѣслѣдватъ не отдѣлни турци, които ограбватъ и измъчватъ българското население въ отдѣлни области, а да се борятъ и общо съ турската държава за освобождение на цѣлия народъ. Българскитѣ бунтовници трѣба да вдъхновява не злобата, а убѣждението, че свободата е първа необходимостъ за сществуването на българския народъ. Въ самата дружина на Войводата ние срѣщаме прѣдставители както на прѣдишното хайдутство, тъй и на новото революционно схващане. Отъ една страна Раковски рисува Драгоя, който е станалъ хайдутинъ, за да отмъсти за смъртта на сестра си; рисува ни сжщо така Велка, който се присъединява къмъ хайдушката дружина, слѣдъ като неговия господаръ се опиталъ да го потурчи на сила и го държалъ въ тъмница. Личнитѣ нещастия и страданията на тѣхнитѣ близки накарватъ Драгоя и Велка да поведатъ борба съ турцитѣ — и то съ онѣзи отъ тѣхъ, които сж прѣко виновни въ случая. Цѣльта имъ е лично отмъщение. На тия двама хайдути авторътъ противопоставя Момчила, Радоя и Войводата, които си поставятъ за цѣль „освобождение общенародно“.

Макаръ и да нѣма художествена и поетическа стойностъ, поемата Горски пѣтникъ е била доста популярна на врѣмето си и е съдѣйствувала твърдѣ много за политическото свѣстяване на българитѣ. Тя е будила патриотически и революционни чувства у масата и съ право може да се счита за начало на революционната поезия у насъ (Тукъ ние подразбираме не художественитѣ форми на тая поезия, а нейнитѣ мотиви, реалното ѣ съдържание). Най-сжщественитѣ, основнитѣ мотиви на българската революционна лирика сж разработени за първи пѣтъ въ стихотворенията и поемата на Раковски. Съврѣменницитѣ сж се увличали отъ неговото произведение, понеже то е засѣгало дѣйствителността на робството — оная дѣйствителностъ, която българинътъ най-силно е чувствувалъ; при това основната тенденция на Горски пѣтникъ е допадала твърдѣ много на революционното настроение на младежта. Въ поемата сж възпроиведени случки, повечето отъ които сж взети отъ околния животъ; за нѣкои отъ тѣхъ самъ авторътъ бѣлѣжи, че сж истински. Разбира се, патриотическия жаръ не му позволява да бжде обекти-

венъ при възпроизвеждането на тая дѣйствителностъ; обикновено той прѣувеличава звѣрствата на турцитѣ и идеализира българитѣ въ всѣко отношение. А това, разбира се, е било още едно условие да се хареса неговата поема на тогавашнитѣ български читатели, за които — поне за по-голѣмата частъ отъ тѣхъ — художественитѣ изисквания отъ едно литературно произведение сж били съвсѣмъ чужди. У тия читатели Горски пѣтникъ е будилъ не естетически съзерцания, а най-реални чувства, като е усилвалъ тѣхната ненавистъ къмъ турцитѣ. При това тая поема е била евангелие за българскитѣ възстаници. Тя ги е посвещавала въ красотата на хайдушкия животъ, рисувала имъ е примамливитѣ перспективи на единъ животъ, изпълненъ съ слава и херойски подвизи. Най-сетнѣ Горски пѣтникъ има значение и въ това отношение, че е съдѣйствувалъ да се даде друга насока на бунтовнишкитѣ движения — оная насока, за която вече споменахме и по която трѣгватъ по-късно борцитѣ за политическа свобода.

Къмъ поемата си Раковски прибавя множество обширни замѣчания. То сж бѣлѣжки отъ разнообразенъ характеръ, въ връзка съ съдържанието на Горски пѣтникъ. Тѣ засѣгатъ нашата история, стара и нова, нашия битъ; освѣнъ това въ тѣхъ авторътъ възпроизвежда на много мѣста свои лични спомени, излага свои филологически и фолклорни разяснения и схващания, които отпослѣ обширно развива въ Показалецъ и Българска старина³³.

9

Слѣдъ като издава Прѣдвѣстникъ и едно обявление за Горски пѣтникъ, Раковски напуска за извѣстно врѣме Нови Садъ, посѣщава нѣкои отъ градоветѣ, дѣто е имало повече български емигранти — вѣроятно съ цѣль да събере срѣдства за едно по-значително и по-трайно патриотическо прѣдприятие. За това си пѣтуване загатва въ Плана: „Пѣтишествие то ми по Дунава; духа на наши тѣ българи; Метатъ Ефенди и гонение Прѣдвѣстника“ (т. 68—70). Въ началото на 1857 е ималъ намѣрение да обиколи българскитѣ колонии въ Банатъ и да дири тамъ материалъ за историята на нашия езикъ.

„Имамъ намѣреніе да дойдж в' Темишваръ, за да приглѣдамъ тамошнаѣ библиотеки и най паче да идж в' българская окръстна тамъ села. Негли щж откρίж нѣкож драгоцѣннѣ нашж древность относима за языкъ нашъ“ (До С. Шишмановъ; Нови Садъ, 24. III. 1857. Арх. 6792. с. 54).

Слѣдъ като се завръща въ Нови Садъ, той рѣшава да почне издаването на Българска дневница.

Прѣди това, още въ началото на своето прѣбиване въ Нови Садъ, Раковски се е занимавалъ не само съ литература, но и съ публицистика, — сътрудничилъ е въ вѣстника на Медаковича. „Сега что ся касае за наше отечество, обнародовамъ го по могущество въ Сърбскый Днѣвникъ“ (До Мавриди; Нови Садъ, 19. II. 1857. Арх. 6792. с. 38). Неговата мечта, още щомъ стѣпва въ Нови Садъ, е била, да започне да издава тамъ български вѣстникъ. Въ обявлението за Горски пѣтникъ той се обръща къмъ съотечественицитѣ си съ слѣднитѣ думи: „Родолюбцы българи! ако мѣ улѣсните съ ваше народное спомоществованіе, ще отхварлѣ всѣкое друго особно мое заниманіе народа ради, и не тѣчиѣ общеполезна списаніе, ще напечатѣ, нѣ и днѣвницѣ подъ именемъ Надѣжда да сѣ въ Новыи Садъ на български издава всѣкоѣще ще сѣ потрудж“ (Нови Садъ; 21 юіень 7 бръ, 1856. Арх. 6793). Но тѣзи планове за Надежда пропадатъ: „Тия, брате мой, изчезна вѣдно съ вѣтровное обящаніе на нѣци въ Букурещъ българи, кои ся бѣхж словомъ рѣшили да 'ѣ обдържтѣ, а дѣломъ ничто не изпълнѣх...“ (До Цв. Радославовича; Нови Садъ, 6. II. 1857. Арх. 6792, с. 31). Ала Раковски не се отчайва — неговата енергия и прѣдприемчивость сѣ неизчерпаеми —, слѣдъ първия неуспѣхъ той не се отказва отъ намѣрението си. Още на 13 октомври 1856 съобщава на В. Добровича отъ Нови Садъ: „По настоящему ся трудж за да ми ся даде дойзволюеніе за Българскѣ Дневница, което ся надѣж да сполучѣ, нѣ пакъ Богъ знае, еще ничто не ся е рѣшило“ (Арх. 6792). Прѣчкитѣ сѣ произлизали отъ страна на австрийското правителство, което — за да разрѣши издаването на вѣстника — е искало да се изпълнятъ двѣ условия: първо, издательтъ да бѣде австрийски подданикъ и второ, да се вложи гаранция отъ 2,500 фиоринта. Понеже българитѣ се отказали да го подкрѣпятъ, Раковски се обръ-

налъ къмъ Медаковича: „Неполучивъ отъ нигдѣ помощъ сіѣж, не се отчаѣхъ, нъ наклонихъ г. Д. Медаковича, издателя Сърбскаго Днѣвника, да онъ възпріѣмне сіе българско наше дѣло и да подъ негово име ся издава. Нъ, знайте, работа, коя на друго глѣда, не само скоро не ся свършва, нъ и сжмнително е да ли ще можи да ся свърши? Понеже никого не боли на сърдце за българи, како одного сжцаго българина...“ (До Мавриди; 19. II. 1857. Арх. 6792, с. 38). Два мѣсеца слѣдъ това Раковски съобщава: „Медаковичъ съ голѣмж моѣж молбж прѣдпріѣ сіе общеполезно българско дѣло“ (До А. Живковичъ; 16. IV. 1857. Арх. 6792, с. 64). Медаковичъ се притекълъ на помощъ, като се съгласилъ да излиза новия вѣстникъ отъ негово име и е издѣйствувалъ отъ правителството позволение, да се отложи влагането на гаранцията Условиата, които прѣдложилъ, били: „Д. Медаковичъ да дава нужднія разносцы печатаніе и изпроважданіе на Българскаѣж Дневниѣж за 6 мѣсеци до Нова годинѣж, а отъ мене трудъ; ако ся събержтъ дѣволни спомоществуватели, за да си покріе разносцы, тогава да има и за мене нѣщо за мое обдържаніе, ако ли не, у конца настоящыя години да прѣстанемъ“ (Раковски до Денкоглу, 1857. Арх. 6793).

Най-напрѣдъ излиза като пробенъ брой Дневница (4. IV. 1857) съ бѣлѣжка: Излязващѣ всякѣ недѣлѣж на такъвъ великъ листъ. Издава, урѣжда и отговаря Дан. Медаковичъ. Въ първата статия се изтъква, че политическото небе все още не се разведря. Очакватъ се нови събития отъ голѣмо значение въ Влашко, Молдава, Черна Гора и Сърбия. Влашко и Молдава желаятъ да се обединятъ и да се управляватъ отъ единъ господаръ; великитѣ сили не могатъ да се споразумѣятъ по този въпросъ; възможно е да възникне помежду имъ конфликтъ. Слѣдъ това иде статия Българіа, дѣто се описва положението на работитѣ у насъ, като се говори главно за черковната борба и нейнитѣ цѣли. По-нататкъ слѣдватъ дописки отъ Шуменъ и Пловдивъ, въ които се разкриватъ злодѣяніята на гръцкото духовенство и турцитѣ. Послѣ иде политически прѣгледъ: Княжество сърбско, Черна гора, Русія, Турско, Босна, Францушко. На края срѣщаме едно интересно Обявленіе, подписано отъ Медаковича, въ което се изтъква, че българи и сърби сж два братски народа, съ ед-

наква сждба и еднакви исторически задачи. По езикъ тѣ твърдѣ малко се различаватъ; много полезно би било, взаимно да си четатъ книгитѣ и вѣстницитѣ. Медаковичъ съ радостъ отбѣлѣзва, че мнозина българи получаватъ Србски дневникъ и изиявяватъ желание, да излиза на български такъвъ единъ вѣстникъ. Съ охота Медаковичъ изпълня това българско желание. Въ българския вѣстникъ ще се съобщава всичко онова, що се срѣща въ србския. Вече сж направени постѣпки прѣдъ властѣта и се очаква въ скоро врѣме разрѣшение. Ако се запишатъ доста абонати, ще започне да излиза седмично още единъ — литературенъ, забавенъ и наученъ — вѣстникъ. Медаковичъ моли просвѣтенитѣ и пишещи българи да сътрудничатъ.

На 26 юни 1857 излиза първия брой на Българска дневница. Въ извѣстието Спомоществуваніе на българскій листъ Дневница се обяснява, че е получено вече надлежно разрѣшение отъ австрийската властъ, че сж се записали български абонати, най-много отъ Русе, Цариградъ и Свищовъ. Редакторътъ отбѣлѣзва, че понеже Австрия е въ приятелски отношения съ Турция, вѣстникътъ не ще напада султана. Програмата е разкрита доста ясно въ слѣднитѣ редове: „Мы шѣмъ открива пороцы и престѣпленія на управители было духовны или свѣтскы; а най паче листъ нашъ имащѣ тойзи задаткъ, да народъ добіе правдж гражданскж, държавнж, църковнж, и народнж свѣсть: казиваѣщи му начинъ чрезъ кого разна зла могатъ ся отбѣгна; трудишѣмъ ся да пріятелы своего народа упжиты, какъ може да ся развіе въ просвященіе гражданскаго и търговскаго живота за своѣж и държавнж ползж. Хатихумаюнъ хотя и понастоящему да ся одмаря, той ще ся уживотвори. Народъ бльгарскы е голѣмъ пріятель просвященія, и любитель роду, и отъ сега прѣдстои му красна и лѣпа бждощность. Народно негово бытіе може му ся обезбѣдити, гражданскій животъ може му ся урѣди, църквенны сегашны пороци и злоупотрѣбленія могатъ ся прикжса и уклони. Въ общѣ и прѣдстоящая дѣла българомъ, коя изисквжтъ, да имжтъ свой органъ (урждіе), кой нѣще зависва отъ непосредственнж вољж на оная лица коя ся на царскж заповѣдь не обзиржтъ. Такъвъ органъ и застѣпление быщѣ сей листъ.“

Освѣнъ материала, взетъ отъ двата вѣстника на Медаковича, Раковски е помѣствалъ редовно дописки отъ България, които сж му пращали негови приятели и почитатели и въ които сж се разкривали беззаконията на турската администрация и на фанариотитѣ. Тия дописки сж се печатали сжщеврѣменно и въ Србски дневник. Вижда се, че не по всички въпроси се е съгласявалъ Раковски съ Медаковича — и когато е заимствувалъ отъ србския вѣстникъ, не е забравялъ българскитѣ си задължения. Медаковичъ напимѣръ печата дописки Изъ Скопля (у Старой Србиі); а у Раковски тия дописки сж Отъ Скопиѣ (Юскюпъ въ Македоніѣ)³⁴

Като подлистници въ Българска дневница Раковски е помѣстилъ: Абугошъ, управитель полицій въ Кайронъ (Въсточно сказанье отъ нѣмецко) (бр. 2—12); разказъ Невинни грѣшници (бр. 13—14); Живописецъ и Зритель (бр. 15); Китайскій царь (на бечкій конгресъ 1814 год.) (бр. 16, 18). Отъ езика и правописа се вижда, че тия подлистници сж прѣвеждани отъ Раковски.

Вѣстникътъ е билъ доста разпространенъ. „Въ растояніе въ мѣсець dobyхъ близо до 700 спомоществуватели отъ Българіѣ, Цариградъ, Влашко, Богданско и даже отъ Сербіѣ“ (До Ив.) Българскитѣ читатели все не сж могли да се примирятъ съ езика, на който се е списвала Българска дневница. Нѣкои отъ тѣхъ почватъ да укоряватъ и нападатъ Раковски, че употрѣбява много србизми и изкуствени форми. Тия укори го ядосватъ и той се рѣшава да издаде отдѣленъ Любословній листъ, въ който да изложи възгледитѣ си върху реформирането и прѣчишването на литературния български езикъ. „И тогава да млѣкне всякій, кой не знае; а кой знае, да земи перо и да ся отговори за по-добро“.

Любословниятъ листъ, за който загатва Раковски и който е щѣлъ да излиза като приложение на Българска дневница, е Дунавскій лебедъ, любословный българскы народенъ листъ за наукъ и забавъ. Неговиятъ пробенъ брой излиза въ Нови Садъ прѣзъ втората половина на 1857 (Арх. 6793, 6923). Програмата гласи, че вѣстникътъ ще съдържа „разна вещества въ него обнародувана отъ родолюбцы българи, и относяема

на българскаж книжевность... Главное заниманіе того листа бищѣ народная бльгарска книжевность; всякій же ученъ бльгаринъ свободно може да изпроважда своя съчиненія или прѣводъ, коя щжтъ сж обнародова тамо съ неговоe имя и съ неговый слогъ, и правописаніе.“ Въ пробния брой Раковски помѣства на шесть страници своята статія Понятія о бльгарскому языку. На края срѣщаме Народни бльгарски пѣсни. И на тоя вѣстникъ отговорникъ и издатель е Медаковичъ.

Ала на двата бльгарски вѣстника не провѣрвѣло. Отъ Дунавски лебедъ въ Нови Садъ излиза само пробенъ брой, а отъ Бльгарска дневница въ продължение на четире мѣсеца сж излѣзли всичко 18 броя — послѣдниятъ брой, 18, излиза на 23 октомври 1857. При печатането на 19 брой вѣстникътъ билъ спрѣнъ отъ австрийското правителство, а Раковски билъ заставенъ часъ по-скоро да напусне Австрия. „Нъ черна сждба види ся не търпѣ наши успѣхи. Единъ день мя призовахъ отъ полиціѣ и ми обяхъ, че по высокъ заповѣдъ трѣба да мя отпратѣтъ заграничъ. Азъ попытахъ: за коуж причинъ? Тій ми отговорихъ: защото съмъ мислилъ зло противо Турціѣ и съмъ ся старалъ за бльгарскаж независимость. А най паче защо то съмъ напечатахъ Прѣдвѣстникъ Горскаго пжтника и съмъ говорилъ противо Турціѣ. Азъ имъ ся отговорихъ: колико за моуж мысли противо Турціѣ вы не можете да знайте що азъ мислѣ, а за напечатанаж брошуръ, то никаква вина азъ нѣмамъ прѣд' аустрійское правителство, понеже ѣ напечатахъ въ Новый Садъ и изпълнихъ вся формалитети, то естъ прѣдставихъ ѣ прѣдъ цензурскый комитетъ и съ дойзволеніе ѣ напечатахъ. Моя праведны управданія нищо не ми помогнѣхъ, нъ искахъ съ насиліе абіе да мя изпратѣтъ. Молихъ ся да ми дадѣтъ поне врѣмя да разположъ моя вѣщи и книги. Нъ и то не ми ся допусти. Извѣстихъ тилеграфомъ въ Бечъ греческому генералъ консулу баронъ Сину, нъ по незчастію моему онъ бѣше по него врѣмя въ Парижъ. И неговый писаръ не можа нищо да ми помогни. Така вселукавыи нѣмцы абіе мя отпратихъ отъ Новаго Сада на Земуна...“ (До Ив.) Че спрането на вѣстника и изгонването на Раковски отъ Австрия е станало главно по желание на турското правителство, се

вижда още отъ Плана — „Приследвание то ми отъ австрийско то правитѣлство поради еднѣ нотѣ коѣ то бѣ дала Порта та“ (т. 74) — а сѣщо и отъ едно писмо на П. В. Оджаковъ отъ Карловци: „Чухъ, че узрокъ твоего отсѣствія е турско правителство. То писало на бечкаго турска консула, кой абіе писалъ до Н. Садъ да ся отлѣчишъ отъ Новый Садъ и да прѣстани Дневница. Мѣня ми каза челоувѣкъ чиновникъ, кой занесалъ писмо на полиціѣж“ (30. XI. 1857. Арх. 6795). Властитѣ не ще да сѣ гледали на Раковски съ добро око още и поради това, че се е сношавалъ съ сръбското княжество³⁵.

Раковски е билъ дълбоко огорченъ отъ всичко това. На Иванова пише, че се почувствувалъ „ужаленъ смъртоносно за прикрѣщеніе на мое дѣло, то естъ на издаваніе Българскыя Дневницы и Дунавскаго Лебеда. Това гоненіе, пріятелю, повредимъ близо до 1000 аустрійскы жѣлтицы. Тукъ вѣкъ ся стопи вся моя надѣжда кату изгубихъ сръдства обдържанія моего. Наши българи съ голѣмѣ жалость видѣхъ това дѣло и разумѣхъ че по голѣмѣ гонитель е днесъ Аустрія нашего просвѣщенія нѣжели Турціѣж“ — По-късно пише по сѣщия поводъ: „Нищо друго не мѣ угорчи до толко, колко то послѣдное гоненіе отъ австрийское правителство умзви мое сърдце, къту сѣ прикрати издаваемаѣ отъ мене Българска Дневница и Дунавскый Лебедъ, то бѣше най силный ударъ на мене. Понеже тамо изгубихъ много. Не разумѣвамъ вещественное сръдство уживленіѣ, нѣ народнаѣ цѣль, коѣ толко счастливо бѣхъ почнѣлъ уже да въздвижж!“ (Писмо отъ Одеса; 1858. Арх. 6913, с. 3) Не по-малко сѣ били огорчени и българскитѣ читатели: „Жалко за насъ бѣдни българе! — пише М. Поповичъ отъ Браила на Медаковича. — Едвамъ ся яви една звѣзда и за насъ: завистъ убо несытаго врага превари и това!“ (15. XI. 1857. Арх. 6744). Искрено е скърбѣлъ за тая българска загуба и Медаковичъ. Въ отдѣленъ листъ — приложение къмъ послѣдния брой на Българска дневница — той пише: „Мнѣ е твърдѣ жално, защо то ся прѣкъса сіе прѣдпріятіе на тойзы начинъ, чрѣзъ кое съмъ желаялъ и мыслилъ да бждж българскому народу отъ ползж. Увѣренъ съмъ, че това ще го милѣжтъ многы пріятели българскаго просвѣщенія . . . Благодарѣ на всички спо-

моществователи на тѣхно повѣреніе, и желаѣхъ и тѣмъ и на тѣхный народъ всяко счастье и напръждованіе“ (1. XI. 1857).

Какви чувства е ималъ къмъ Раковски и какъ го е цѣнилъ тоя искренъ приятель на българитѣ, Медаковичъ, се вижда отъ слѣдното Свидѣтелство: — Показатель господин Савва С. Раковски, родом Бугарин, бавио се е у Новоме Саду годину дана. Овамо е дошао и бавио се единствено са литерарним дѣлима. Од почетка Юния 1857 био е особито дѣятелан при уређиванѣ Българске Дневнице, коя е почела излазити и излазила нѣговим поводом, нѣговим настояванѣм. Кроз цѣле то врѣме господин Раковски показао е особито поштенѣ, кое самое нѣговоме народу и нѣму на чест служи; показао е доволно познаванѣ литературе уобште а нарочито свога [народа]; показао е да има веће и лѣпше изображение; показао е рѣдку дѣятелност у књижевним дѣлима, с коима е мислио народу своѣ бити полезан. Бугари се са г. Раковским могу поносити у поменутим добродѣтельима. Штета е велика што ту политична обстоятелства нису наклонѣна да књижевно или литерарно народу своѣ служи, ер он би га и свесрдно и вѣшто послужило. (Дано у Новом Саду 26 Новембра, 1857. Уредник Срб. Дневника Др. Дан. Медаковић) (Арх.)

10

Нешастијата и страданията на Раковски не свѣршватъ съ изпжждането му отъ Нови Садъ и спирањето на Българска дневница. „Отъ Земунъ искахъ да мя придадѣтъ на Бѣль-градскый паша. Азъ протестувахъ на това въ имя царя имъ Франца Јосифа, че това е противо закона челоувѣчества, да искѣтъ да мя дадѣтъ на турцы, и рѣкохъ имъ, че по-добрѣ е за мене да мя убиѣтъ тѣй нѣжели да мя придадѣтъ варваромъ! Най послѣ имъ рѣкохъ, че нѣмѣтъ никакво право надъ мене, като грекоподданикъ, нѣ да мя отправаѣтъ вѣнъ отъ своя си границы, и отъ тамо свободенъ да ся отправа отъ гдѣ то съмъ дошалъ, то естъ, въ Галацъ. Послѣ голѣмо едно швапско мѣдруванье най послѣ м’управихъ на Рошавъ. Отъ тамо свободенъ дойдохъ въ Галацъ... Въ кратковрѣменно мое пребываніе наклонихъ наши тамошни българи да съставимы въ Галацъ едно народно учебно българско общество,

кое да обдържава българско порядочно училище въ Галацъ и да съставимы и печатнѣж за да печатамы разны учебны българскы книги, и единъ филологически поврѣменъ листъ. Нъ за това трѣбаше да ся убърнимы камъ молдавское правителство да ищимы дойзволениѣ, а най паче въ настоящее врѣмя, когда намѣстникъ молдавскаго княжества ѣ природный българинъ, и доблоразположенъ камъ свой си българскый народъ. Направихмы убо едно общо прошеніѣ и отрѣдихъ мя галашкии българи да идж азъ да му го принесж. Незабавно ся отправихъ за Ишъ, гдѣ въ него врѣмя бѣше и родолюбивый българинъ г. П. Аврамовичъ, съ кого ведно принесохмы прошеніѣ принцу г. Николаю Богороди, днешному намѣстнику молдавскаго княжества³⁶. Н(егово) С(иятелство) кату българинъ прѣ ны благоволно и показа голѣмо съчювствіѣ за българское добро. Нъ иска врѣмя за да размысли таж работж“ (До Ив.)

Какви планове сж занимавали Раковски въ Яшъ, се вижда отъ единъ Позивъ на спомоществуваніѣ за учрѣденіѣ единъ българскы гражданскы и любословны вѣстникъ въ Европж (Състави и написа Г. С. Раковски въ Ишъ, 1857). Въ тоя позивъ се казва, че за да напрѣдне българската просвѣта и книжнина, необходимо е да се образува едно „народно учрѣдничество“ въ чужбина, напимѣръ „въ Парисъ или другагдѣ гдѣ бжди угодно. То учрѣдничество да издава единъ гражданскы листъ на български и на французски языкъ и другый любословенъ поучителнъ забавный листъ; първый да носи насловъ Българска Дневница, а второй Дунавскій Лебедъ...“ (Арх. 6804^а). Пжтуването до Яшъ е било въ връзка съ тия планове. Раковски се обърналъ съ молба до Богориди, да разрѣши да се учрѣди въ Галацъ българска печатница, въ която да се печататъ български поучителни книги и едно българско любословно списание. Споредъ както се обяснява въ прошеніето, печатницата ще бжде подчинена на мѣстнитѣ закони, ꙗже се управлява отъ трима учени българи, които въ сжщото врѣме ще прѣподаватъ българскы езикъ въ българското училище въ Галацъ (Арх. 6929^{абв}). Той дори успѣлъ да постави основата на това учрѣдничество: „Въ Влашко и Богданско... сж трудихъ и бѣхъ уже успѣлъ да сж състави едно българско книжевно общество,

то естѣ да сж събержтъ пенѣзи (пары), за да сж обдържи едно учръдничѣство (редакціѣж) бѣлгарска въ Бѣлгіѣж, коѣ да издава Бѣлгарскѣ Дневницѣ на францушкѣ и на бѣлгарскѣ изыкѣ, за да възбуди въпросѣ въ цѣлѣж Европѣ за нашего бѣднаго народа“ (До Ив. Кишелски; Одеса, 1858. Арх. 6913 с. 12).

Когато е билъ Раковски въ Яшѣ, пристигнала депутация отъ бѣлгарски емигранти съ молба, да отворятъ въ Болградѣ централна гимназия. Раковски, неговиятъ приятель Аврамовичъ и бѣлгарскитѣ прѣдставители се споразумѣли да дѣйствувать задружно. Богориди приема благосклонно депутатията и веднага се залавя да дѣйствува прѣдъ правителството за откриване на гимназия — независима отъ министерството на просвѣтата —, въ която господствуващъ езикѣ да бѣде бѣлгарския. Раковски е въ възторгѣ отъ патриотическата постѣпка на Богориди. „Пріятелю! пише той на Иванова. Глѣдай що значи бѣлгаринѣ князь въ Молдовѣ. Глѣдай народное съчувствие!... А моя радость смысли до кой стѣпень възторга достигна, кату глѣдахъ че и за нашѣ народѣ почна уже да просвѣтѣва слѣнце надѣжды за просвященіе...“ Той се е срѣщаль всѣки день съ бѣлгарскитѣ прѣдставители и имъ даваль съвѣти какъ да дѣйствувать. Тѣ го помолили да иде съ тѣхъ въ Болградѣ и да помогне за по-скорошното уреждане на училището. „Азъ съ удоволствие пріѣхъ това — продължава той въ сѣщото писмо — и кату прикратихъ моѣ работѣ, за коѣж бѣхъ дошаль, то естѣ свършихъ ѣж съ други единѣ начинѣ съобразно съ днѣшни обстоятелства, завърнахъ ся въ Галацѣ, за да дамъ слово на тамошніѣ родолюбцы бѣлгари и отъ тамо да ся упраѣя въ Болградѣ. Нѣ нечаяно получихъ писмо отъ Болградѣ, че тамо дошло тайно прѣдписаніе за мене отъ молдавское правителство спорядѣ исканіе аустрійскому правителству да мя под'аресѣ отвѣдѣтъ въ Ишѣ. Азъ отъ прѣдидущыѣ случкѣ въ Новый Садѣ усѣтихъ, че швапская злоба не ся прикратила само до Рошава въ свои си границы, нѣ прострѣла ся еще и въ Влахо-Богданская княжества. Нѣ много чюдно ми ся видѣ какъви правды има надѣ мене грекоподанника швабское правителство да мя гони даже и вѣнѣ отъ своиѣ държавѣ...“ По вината на австрійската и турската власть още веднажъ рухвуть плановѣтѣ на Раковски „Азъ

къту бѣхъ уже съставилъ въ Молдавж книжевно българско общество, кое щѣше да обдържа еднж българскж редакціѣ въ свободнж Европж, внезапно мое дѣло быде разорано отъ прислѣдованье нѣмско и турско. Мое гоненіе отъ Новый Садъ се тегли отъ Министерства иностранныхъ дѣлъ. Человѣкъ кой е говорилъ съ Боола, или паче съ Вола, кой гони българское просвѣщеніе, извѣсти мѣ о тому подробно...“ Той отбѣлѣзва, че сждбата, що го еѣсполетяла въ Молдава, „си тегли начало отъ истаго корена злобы, кой разора все мое прѣдпріятіе въ Новый Садъ...“ (До Оджакова; Одеса, 14. V. 1858. Арх. 6913 с. 26—27). За да се спаси отъ тия опасни прѣслѣдванія, Раковски забѣгва въ Русія. „Знаѣщъ, че Еллинское консулато е слабо и никаквж защитж нѣще може да ми дадѣ, и желаѣщъ да примина въ благословеннаѣ землѣ Росіи покровителки болгаромъ, рѣшихъ ся та приминахъ въ русійскія границы и днесъ ся нахождамъ въ Кубей“ (До Ив.) Сжщото съобщава и на Оджакова: „Едва можахъ да отбѣгна и да сѣ спасѣ въ Русіѣж, православнаѣ славянска землѣж, и въистинна прѣдстателка славѣномъ“ (цит. писмо).

Слѣдъ като прѣкарва извѣстно врѣме въ кубейската карантина, дѣто написва нѣколко стихотворения и цѣнното автобиографично писмо до Иванова, Раковски отива въ Одеса — прѣзъ пролѣтъта на 1858.

11

Въ Русія той възнамѣрява да остане по-дълго врѣме. „Сега въ Турско ми е затворенъ вѣкъ съвсѣмъ пжтъ! Въ Аустріѣж такоже, а въ послѣдно врѣмѣ и въ Влашко и Богданско...“ (До Ив. Кишелски; Одеса, 1858. Арх. 6913, с. 12) Щомъ пристига въ Одеса, настанява се въ дома на Тошкова: „Слава Богу! че сѣ найдѣ родолюбивый г. Н. Мироновъ Тошковъ, та мѣ приѣ у дома си, иначе Богъ зна що щѣхъ да пострадамъ!“ (сжщото писмо) Съ съдѣйствието на свои приятели той успѣва да се запише руски подданикъ — прѣди това е билъ грѣцки подданикъ (До П. Златовъ; Одеса, 10. VII. 1858. Арх. 6838; ср. 6926).

Тѣкмо по него врѣме българското настоятелство въ Одеса, по прѣдложение отъ страна на Херсонската духовна

семинария, е дирѣло българинъ за надзиратель на бждещитѣ възпитаници въ семинарията отъ източнитѣ племена. Трима отъ членовѣтъ на настоятелството — Н. Х. Палаузовъ, К. Н. Палаузовъ и Н. М. Тошковъ прѣпоръчали Раковски; само единъ членъ, Стефанъ Д. Тошкочичъ, не билъ съгласенъ, понеже ималъ прѣдвидъ други кандидатъ, и се отнесълъ твърдѣ неприязнено къмъ Раковски (Арх. 6927). Прѣди това на Раковски е било прѣдложено — навѣрно отъ болгарскитѣ прѣдставители, когато се е срѣщналъ съ тѣхъ въ Яшъ — директорско мѣсто въ болгарската гимназия. „Я отказался принять это званіе по любви и привязанности къ нашему болгарскому народу и желая болѣе быть въ Россіи, оставилъ упомянутое мѣсто и рѣшилъ принять это званіе“, пише Раковски въ една записка до управлението на семинарията (8. VIII. 1858. Арх. 6920). Въпрѣки злата воля на Тошкочича, той е билъ назначенъ за надзиратель. На 1 юни 1858 заедно съ Н. Палаузова се прѣдставилъ на ректора, отецъ Серафимъ, и останалъ въ заведението. „Послѣ того установился въ этомъ новооткрытомъ заведеніи“. Настаненъ като надзиратель, Раковски се е почувствувалъ по-спокоенъ и тутакси се заловилъ да осъществи старитѣ си планове за публицистична и книжовна дѣйность. Ала, за нещастие, той е прѣкаралъ само два мѣсеца въ семинарията: на негово мѣсто билъ назначенъ другъ (Арх. 6920). И отново остава безъ срѣдства. „Нъ за несчѣстие къту сѣ прикрати това мое срѣдство по случаю назначеніѣ другога на мое мѣсто надзирателя, какъ то гласи даденое ми писменно свидѣтелство, за мене вѣкъ сѣ прикасва не само всѣка надѣжда, да изпълнѣ мое желаніе, нъ еще и мое най нужное обдържаніе!“ (Молба до бълг. благотв. общ. въ Одеса. Арх. 6928)

И въ Одеса Раковски живѣе съ мисълта за издаване на български вѣстници въ Белгія. „Моя цѣль и мисль е... да идѣ въ Белгіѣ да почна да издавамъ Българскаѣ Дневницѣ и Дунавскій Лебедъ“. Ако не постигне това, ще иде въ Москва. „А послѣ еднѣ годинѣ, ако сполуча планъ мой за Белгіѣ добръ, ако ли нѣ, тогава могѣ да сѣ установѣ въ Москвѣ за да работѣ за българское народно просвѣщеніе... А колко за филологическѣ науки, азъ вѣистиннѣ имамъ нуждѣ отъ много, нъ радовно да слѣдувамъ къту ученикъ,

то е минжло вѣкы врѣмѣ за мене, кѣту слушатель може само, санскритскій изыкъ желяж да изучж, какъ то и татарскаа свойства“ (До Ив. Кишелски; Одеса, май 1858. Арх. 6913 с. 13—14) За да събере срѣдства за български вѣстникъ въ Европа, той рѣшава да се обърне къмъ българитѣ съ позивъ — сжщо такъвъ, какъвто бѣ издалъ прѣди това въ Яшъ. Щомъ се събератъ потрѣбнитѣ срѣдства, пише Раковски въ позива, незабавно ще заминатъ за Европа двама способни и учени българи, за да започнатъ издаването на двата вѣстника (Одеса; 9. VIII. 1858. Арх. 6921)

Ала всички тия проекти оставатъ неизпълнени. Раковски си поставя по-скромни задачи: рѣшава да започне издаването на Дунавски лебедъ въ Одеса. Обръща се съ едно прошение до попечителя на Одеския учебенъ окръгъ, Николай Ивановичъ Пироговъ: — „Я възимѣлъ твердоe намѣрение начатъ издание въ семъ городѣ, на болгарскомъ языкѣ, филологическаго листка подъ прежнимъ его названіемъ Дунайскій лебедъ, имѣя въ виду современимъ, если обстоятельства позволятъ, возобновить и издание Болгарской Дневницы“. Въ прошеніето Раковски обяснява, че Дунавски лебедъ ще съдържа: 1. Народна българска писменость; 2. народни пѣсни; 3. изслѣдванія върху старата и нова българска история; 4. изслѣдванія върху българската митология; 5. статии за народни празници, обичаи и обреди; 6. географски очерци върху стара и нова България и пр; Ще излиза седмично и ще помѣства статии на учени българи. Редакторътъ има намѣрение, „употребить древне болгарскій шрифтъ, извѣстный подъ именемъ Шафариковского“ (Арх. 6923) Заедно съ прошеніето Раковски праща, като образецъ, единъ ръкописенъ брой, озаглавенъ Дунавскій лебедъ, любословны българскы народенъ листъ за наукъ и забавж. Число 1. въ Одессѣ 1858. година I. — На първо мѣсто четемъ едно Обявление, въ което Раковски извѣстява на своитѣ читатели, че по-рано почналъ да издава въ Нови-Садъ Българска дневница и Дунавски лебедъ, но „неприятелска злобна ржка“ му попрѣчила; рѣшенъ е да продължи прѣдприятието си въ Одеса; за сега се ограничава само съ любословенъ листъ, но слѣдъ врѣме ще почне да издава и граждански листъ, както въ Нови Садъ; излага

програмата на Дунавски лебедъ. Въ този полезенъ и забавенъ листъ, казва Раковски, всъки ученъ българинъ може да сътрудничи, безъ да се бои, че езикътъ и правописътъ му ще бждатъ измѣнени. Подиръ обявлението слѣдва статия Българскій старъ народъ и негова писменность (Арх. 6924^а 6).

Слѣдъ като пропада и тоя проектъ, на слѣдната година, 1859, Раковски намисля да започне друго списание — Български древности — пакъ въ Одеса, на български езикъ. За тая цѣль изпраща на 25 юни 1859 прошение до комитета на одеската цензура, въ което обяснява: „Содержаніе литературнаго вѣстника „Български Древности“ обозначается его названіемъ и онъ будетъ содержать слѣдующее: 1. Древніе историческіе письменные памятники. 2. Историческія и филологическія изслѣдованія древней болгарской письменности сравнительно съ новою. 3. Изслѣдованія болгарской миѳологіи, сравнительно съ миѳологіею другихъ народовъ. 4. Древнія историческія народныя пѣсни и приданія. 5. Описаніе народныхъ праздниковъ, обрядовъ и обычаевъ. 6. Описаніе городовъ, селъ и вообще мѣстъ, замѣчательныхъ въ историческомъ значеніи. Въ этомъ вѣстникѣ будутъ такъ же помѣщаться статьи, соотвѣтствующія программѣ, и отъ другихъ лицъ, желающихъ писать на болгарскомъ языкѣ. — „Български Древности“ будутъ издаваться два раза въ мѣсяцъ въ формѣ книжекъ. Годовая цѣна, съ пересылкою во всѣ мѣста, семь руб. сер.“ (Арх. 7045).

Главното управление на цензурата изпратило разрѣшеніе едва на 24 февруари, 1860. Цензурата рѣшила: „Дозволить Вамъ поименованное періодическое изданіе, по представленной Вами программѣ, съ тѣмъ, чтобы Вы во всей точности слѣдовали оной, не позволяя себѣ помѣщать въ своемъ вѣстникѣ статей политическаго содержанія“ (Арх. 7043).

Ала и тоя проектъ — както много други — останалъ неизпълненъ.

Въ Одеса Раковски се отдава на твърдъ плодотворна и разнообразна литературна дѣйность. Като се е движелъ въ срѣдата на родолюбивата българска емиграция, той е намиралъ повече източници, повече паметници за изучаване на отечествената история; намиралъ е сжщо повече съчине-

ния за използуване както въ рускитѣ, тъй и въ частнитѣ библиотеки на одескитѣ българи. При това той се запознава тукъ по-отблизо съ съчиненията на Венелина, които твърдѣ много сж допадали на неговитѣ увлѣчения и фантастични схващания и сж му служили като образецъ за исторически изучавания. Не трѣба да се забравя и друго едно важно обстоятелство: самитѣ негови еднородци въ Русия, особено Николай Тошковъ, комуто е посветенъ Показалеца, сж го подбуждали за литературна дѣйность, насърчавали сж го—за тѣхъ той е билъ гордостъ—и главно благодарение на тѣхната помощъ той е можалъ да остане по-дълго врѣме въ Одеса при по-сносни материални условия.

Въ Русия Раковски работи едноврѣменно надъ нѣколко съчинения: завършва започнатитѣ по-рано и обмисля нови; изучава българската история, народнитѣ пѣсни, произхода на българския езикъ; пише стихотворения и книги съ политическо съдържание.

Възнамѣрявалъ е да издаде най-напрѣдъ единъ сборникъ отъ народни пѣсни. „Азъ имамъ зборникъ отъ народны старобългарскы пѣсны и скоро щж почнѣ да ги издавамъ съ любословна замѣчаніѣ... На това ще ми даде средства родолюбивый г. Н. Мироновъ Тошковъ, у дома кого сж нахождамъ днесъ“ (1858. Арх. 6913. с. 4. ср. и с. 10.) Въ едно писмо до Ив. Кишелски той бѣлѣжи, че това е „зборникъ краткъ отъ най старыѣ българскы пѣсны, съ любословна моѣ историческа, баснословна и за языка българскы обширна замѣчаніѣ на всѣкѣ пѣсенъ. Тѣ сж разрѣдени на баснословны, царскы, историческы, любовны, и юнашкы, и свадбены или сватовскы пѣсны. На краѣ имамъ приложено, какви условия сж имали българи съ турцы кога сж пропаднажли подъ нѣхно иго, и какво правленіе и проч. То ще бѣди скоро готово за напечатаніе (май, 1858. Арх. 6913. с. 13.) На Др. Цанковъ пише, че освѣтъ множество обяснения сѣбѣ никѣтъ щѣлъ да съдѣржа „рѣчникъ на непонятныѣ рѣчи и на приносныѣ израженіѣ... Азъ имамъ събрани близо до 4000 българскы народны пѣсны и еще събирамъ“. Всички тѣ пѣсни били непознати на фолклориститѣ, необнародвани, не се срѣщали въ сборника на Безсонова (15 V. 1858. Арх. 6913. с. 29—30) Раковски мислѣлъ да прибави въ сбор-

ника си и „прѣдговоръ за българское старо и днешно пѣние“ (Арх. 6928) Мисълта за тоя сборникъ е продължавала да го занимава и прѣзъ 1859. „Имамъ събрани по вѣчь отъ (три) тысащцы народны пѣсны ведно съ остальныхъ отъ покойнаго В. Априлова, кои ми сѣ дадохъ, нѣ тѣхъ нѣсѣмъ ги обработилъ сичкы съ замѣчаниа⁸⁷. Тии ми сѣ най голѣмъ източникъ за народнѣ нашѣ книжнинѣ, повѣстность, баснословиѣ, творчѣства, языка и проч. Помощиѣ тѣхъ и народнихъ нашихъ обрѣдовъ и празникъ щѣ състави порадычно и обшырно българско баснословие, и ако ми сѣ явятъ добры срѣдства украси щѣ го и съ ликове“ (До Ал. Екзархъ; Одеса, 29.VIII. 1859. Арх. 6913. с. 41).

На друго мѣсто — въ едно писмо до Българското общество въ Одеса — съобщава, че вече е приготвилъ за печатъ „Баснословие българско изчерпано отъ народны стары пѣсны, обичаи, празници и другы днесъ съхранимы обряды между българскому народу“ (Арх. 6928)

Особено се интересува Раковски въ Одеса, прѣзъ 1858, отъ новата българска история. „Особено мое занимание е българскаѣ нова исторіѣ, то естѣ отъ паденіѣ българскаго царства даже до сега що е пострадалъ нашъ бѣдный народъ да съвокупѣ и спишѣ порадычно. Събралъ сѣмъ до сега нѣколко вещество, и събирамъ. Нѣ еще не е доволно за да стани съставно списаніе, какъ то го азъ желяѣ“ (До Др. Цанковъ; 15. V. 1858. Арх. 6913. с. 28) Като важни документи за проучване на нашата история той е мислѣлъ да издаде „нѣколко старобългарскы грамоты на кожѣ писаны и разны запискы относѣмы на българскаѣ историѣ, събрани въ Молдавѣ въ мое пѣтишествие“ (Арх. 6928).

Покрай това той написва въ 1858 и една книга, въ която се опитва да разрѣши източния въпросъ — „Басноповѣсть подъ имѣнемъ Изгуплений дервишъ, или Възточный въпросъ, списание първобытно, въ кое сѣ прѣдставлява състояние турскаго царства отъ врѣмени султанъ Махмуда до днешное врѣмѣ (Арх. 6928). . . Тамо си прѣдставлявамъ азъ едного дервиша отъ бекташійскаѣ сектѣ⁸⁸, кой сѣ разговарѣ съ дваминѣ французи, кои мѣдружѣ за турское прѣобразование и напрѣдваніе, и сѣ вайкѣтъ за Рашитъ пашовѣ напраснѣ смъртъ. Дервишъ имѣ приказва, че той къту сѣ на-

пилъ единъ день (съ) хашишъ, и кѣту сѧ принесалъ на онзы свѣтъ, слушалъ султанъ Махмуда и Рашита какъ сѧ разговарали за турское прѣобращованіе и проч. Въ него списаніе цѣль моя е да докажж главноа събытіа въ Турціи отъ врѣмени Махмуда, даже до смърти Рашита, и днѣшное състоианіе Турціи. Въ заключеніе казвамъ и мнѣніе отъ бѣлгарскѣ странѣ, какъ грѣба да сѧ рѣши възточнѣй въпросъ“. (До Ив. Кишелски; началото на май, 1858. Арх. 6913. с. 13)³⁹.

Вътова си съчинение, Изступлений дървѣшъ или възточнѣй въпросъ, Раковски се противопоставя на всички онѣзи чужденци, които сѧ писали върху източния въпросъ и турската история съ цѣль да защитятъ турскитѣ политически интереси. Кѣмъ тия чужденци той отнася и френския поетъ Ламартинъ, който, както се знае, е авторъ на една обширна история на турската държава (*Histoire de la Turquie*). Всички тия чужденци авторътъ нарича „туркопривързани писатели“, подкупени отъ турското правителство, за да заблуждаватъ европейския свѣтъ съ измислици и да прикриватъ истинското състояние на Турция. За френския поетъ Раковски се отзовава съ слѣднитѣ думи: „А колко за г. Де-Ламартиновѣ Турскѣ повѣстности, ние другѣдѣ сме доказали, че господство му не е писалъ по правиламъ повѣстности, то е съ, самѣй истинна⁴⁰; нѣ отъ привързаности кѣмъ турцы, или паче отъ корысти за подарена му отъ султана Меджита земя въ малѣ Азиѣ въ врѣмени пѣтишествиѣ его въ Възтокъ, искалъ е да прослави турцы въ Европѣ съ острѣе си творичѣско перо, и възвишилъ е нѣхны дѣла до толко, щото негова Турска повѣстность може чисто да ся нарѣче Басно-повѣстъ. Германски учени сѣ упрѣвѣргали съ доказателства сие негово съчинение“ (Прѣдговоръ, с. I). Въ противоположность на чужденцитѣ, които скриватъ истината, Раковски си поставя за цѣль да опише „съ най-голѣма върность и тѣчность днѣшное турско състоианіе и негово мнѣно прѣобрахованіе отъ врѣмени султанъ Махмуда даже до смърти Рашитъ-пашѣ“ (с. II). Книгата е написана въ разговорна форма. Въ единъ диалогъ между султанъ Махмуда и Рашидъ паша авторътъ прокарва мисълта, че у турцитѣ е отпадналъ вече воинствения и народенъ духъ, че турската държава се намира въ крайна бѣдность и разтѣленіе и че турцитѣ не сѣ способни

за културно развитие — една мисъл, която е изказана порано въ Прѣдвѣстникъ Горскаго пѣтника. Самиятъ султанъ въ интименъ разговоръ съ своя паша признава, че „турское царство току-рѣчи че е приближило на изджханье!“ (с. 23). Авторътъ се спира сжщо така да отбѣлѣжи политическитѣ отношения на европейскитѣ сили къмъ Турция, които отношения той намира твърдѣ неизгодни за българитѣ. Изобщо, Раковски изразява тукъ, както и въ Прѣдвѣстникъ, настроението, що обзема една часть отъ нашата интелигенция слѣдъ кримската война, и по единъ своеобразенъ начинъ оборва всичко онова, което чужденцитѣ сж писали за Турция съ цѣль да я защитятъ и подкрѣпятъ.

По нѣго врѣме Раковски усилено се занимава съ произхода и първичнитѣ особености на българския езикъ. На одеското Българско общество съобщава, че има съчинение, готово за печать: „Опытъ исправления българскаго днешнаго языка съ разны записки отъ падения Бѣлгарии даже до 18-го вѣка“ (Арх. 6928). А на Ал. Екзархъ пише: „Азъ имамъ готово съчинение Опытъ българскаго языка на двѣ части. Нѣ то ѣ съвсѣмъ по други начинъ писано. Първа му часть съдържава: какъ сѣ ѣ составилъ първы языкъ на свѣтъ, и зѣмамъ за основѣ днѣсь говоримы българскы языкъ, какъ сѣ станжли отъ единъ языкъ днѣшни европѣйски языци, ключъ на вавилонскѣ смѣсь, и проч. А втораѣ часть съдържава повѣстность българскаго языка отъ зачала, отъ какъ сѣ сѣ явили бѣлгари на свѣтъ до сега. Вамъ може да сѣ види странно това съчинение. Нѣ ако бѣхте сж занимали на Самъ-скрытъ и зендскы языкъ, не щѣхте да сѣ чюдите да ви пиши Раковскы тѣй... Щѣ ти изпроводѣ слѣдъ малко врѣме уводъ того съчинение“. (Одеса, 29. VIII. 1859. Арх. 6913, с. 40).

Тукъ той загатва за съчинението, което отпослѣ излиза подъ заглавие Ключъ българскаго языка. Надъ него той е работилъ въ Одеса и го е завършилъ въ Букурещъ въ 1865 (издадено въ Одеса, 1880). Въ връзка съ схващанията, що се прокарватъ въ това съчинение, е книжката, която Раковски написва въ Одеса и издава въ Бѣлградъ, въ 1860, подъ заглавие: Кратко разсѣждение врьху тьмнымъ и лѣжовнымъ начѣла, на коихъ ѣ основана стара повѣстность всѣхъ европейскихъ народовъ (По-

светена на сливненеца Анастасъ Дуковичъ). Тенденцията на това кратко разсѣждане авторътъ разкрива въ поменатото писмо до Ал. Екзархъ: „Имамъ и друго съчинение, Краткы поглѣдъ повѣстности българомъ и другимъ европѣйскимъ народъмъ. То е съ други рѣчи обличение, чи ни единъ европѣйски народъ не си знаи първобытное начало, нъ сички сѣ сж повѣли отъ грѣцкы първы бытописатели и проч“. Когато отпечатва книжката, съобщава на Н. Мироновича, че въ Кратко разсѣждане „сѣ доказва фактомъ, чи еленскы изыкъ е отцѣпка отъ българскаго и чи Кирилъ и Методие нѣсж никаквж писменность изнамѣрили, нъ българи си имали писменность отъ памтивѣка“ (Бѣлградъ, 1. V. 1860. Арх. 7038). По късно, въ Българска старина, Раковски обширно разглежда главнитѣ въпроси, съ които се занимава въ Ключъ българскаго изыка и Кратко разсѣждане.

Къмъ края на 1858 е било завършено и пригтовено за печать съчинението Нѣколко рѣчи о Асѣню първому, великому царю българскому и сыну му Асѣню второму (Издадено въ Бѣлградъ, 1860, и посветено „родолюбивимъ българомъ въ Браилж въ знакъ уважения любородности имъ“). Раковски е искалъ да го издаде въ Одеса, но цензурата му е създавала затруднения. „Имамъ и друго съчинение готово за напечатаны дадено въ тукашнаж цензура да го приглѣда. То е Нѣколко рѣчи за Асѣнъ първаго и Асѣнъ втораго. Нъ спорядъ проклѣтымъ вѣстникъ Цанкова прави ми сѣ прѣпятствие, и не знаж щжть ли ми доизволи да го напечатж тукъ... Св.Синодъ е запрѣтилъ нищо да сѣ непечати касатѣлно грѣцкаго духовенства, ако сѣ непрѣглѣда отъ духовнаж въ Петроградѣ цензурж... Това съчинение има 6 мѣсеца отъ какъ е готово!“ (До Ал. Екзархъ; Одеса, 29. VIII. 1859. Арх. 6913. с. 41)⁴¹. Въ Нѣколко рѣчи Раковски се опитва да изложи историята на царуването на двамата български царе, да идеализира тѣхнитѣ дѣла, а заедно съ това да отбѣлжжи и побѣдитѣ имъ надъ гърцитѣ. За да бжде убѣдителенъ за съврѣменницитѣ си, които сж мислили и чувствували като него, той черпи материалъ отъ български паметници, отнася се недовѣрчиво къмъ византийскитѣ историци, изтъква, че всичко,

което сж писали чужденцитѣ за двамата Асѣневци прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, е погрѣшно и пристрастно. Но не се задоволява само съ това — той засѣга множество въпроси, най-разнообразни, исторически и съврѣмenni, и за да оправдае отсъствието на единство въ съчинението си, казва въ прѣдговора: „А колко за нарадбж настоящаго съчинения ные сами признаваме, чи има много кое не входи въ предмѣту ни т. е. въ Асѣньювѣ вѣкъ. Нѣ наша днѣшна книжнина сж нуждае отъ много; за това трѣба за сега така да сж пиши съ много забѣлжванымъ и напомянымъ, кои щжтъ да поводѣ другимъ за по обшырны изслѣдовения.“ Той се отклонява често отъ главната тема, опитва се да набѣлжи всички по-важни моменти въ българската история, рисува положението на българитѣ подъ турското владичество, като цитира при това Славянобългарската история на Паисия, Синодика на царя Борила, Житието на Св. Петка отъ патриарха Евтимия и др.; на нѣколко мѣста опрѣдѣля отношението си къмъ черковния въпросъ, напада униятитѣ като ги нарича йезуити, пише за павликянитѣ, противопоставя се на Др. Цанковъ и на неговия вѣстникъ Бѣлгария. На края сж прибавени изображения на „десѣтъ стари българскы пѣнази,“ които изображения сж взети отъ Гласник на сръбското книжовно дружество. Книгата съдържа и двѣ картини, рисувани отъ Н. Павловичъ; първата прѣдставя Асѣня I, „царь бльгарьмъ и грькъмъ,“ а втората — „Іванъ Асѣнь царь и и самодрѣжець бльгарьмъ сынъ стараго Асѣня царя разбива въ Руманиѣ войскж грьцкж и самага царя кюръ Тодора Комнина улови съ всѣмы болѣры и домородствомъ ѿего, въ лѣто 1230.“

Може да се каже, че и това произведение нѣма научна стойность и не допринася нищо съществено за проучване на българската история. То свидѣтельствува само за крайния патриотизмъ на автора, който често прѣминава въ шовинизмъ, — за неговия стремежъ, да възвеличи българското минало по какъвто и да е начинъ — дори и като прѣнебрѣгва очевидни исторически истини. И тукъ, както и въ други подобни съчинения на Раковски, нѣма граница между научно изслѣждане и най-обикновена публицистика, между обективно изложение и заядливъ вѣстникарски езикъ.

Най-важното съчинение, което Раковски написва и из-

дава въ Одеса въ 1859, е Показалецъ или ръководство, какъ да се изисквѣтъ и издирѣтъ най-стари чърти нашего бытия, языка, народопоколѣния, стараго ни правления, славнаго ни прошествия и пр. Частъ първа. Патриотическата тенденция на книгата е изразена въ мотото: „Бащино огнище не оставяй, стари обичаи не прѣзирай“. — Тукъ Раковски дава упътвания, какъ да се издирва нашето минало, народния животъ и народното прѣдание. Самъ той се опитва да опише българскитѣ обичаи, обреди, вѣрвания, да възпроизведе битовитѣ и стопанствени условия, при които живѣятъ българитѣ. Своитѣ разсждения и описания придружава съ множество пояснения, бѣлѣжки, народни пѣсни, пословици и приказки. Между другото той сравнява българския езикъ съ зендския и санскритския, и като се противопоставя на дотогавашнитѣ теории за произхода на българитѣ, сили се да докаже, че българскиятъ народъ води потеклото си отъ Индия. Въ сжщностъ, той е възнамѣрявалъ да напише три части, въ които да изтъкне сродството между нашия битъ и нѣкогашния битъ на азийскитѣ арийци.⁴² Тълкуванията на Раковски, особено филологическитѣ похвати, съ които си служи, както ще видимъ, се срѣщатъ въ една по-крайна форма въ Българска старина. Показалецъ е цѣненъ като пръвъ опитъ у насъ, да се изслѣдва устната ни словесностъ, и то не сама по себе, а въ връзка съ самитѣ условия на битовия и стопанственъ животъ. Цѣненъ е опитътъ — началото, което е дало поводъ на други наши книжовници за нови издирвания и разяснения. Сжщо тъй е цѣненъ и фолклорния материалъ, събранъ отъ Раковски. Инакъ, повечето отъ обясненията и заключенията не търпятъ критика и не могатъ да претендиратъ за научностъ.

† Може да се каже, че литературната дѣйностъ на Раковски въ Одеса се характеризира съ извънмѣрна продуктивностъ и най-голѣмо разнообразие. Тукъ той идва до по-смѣли заключения относно миналото и езика на българитѣ, проявява още по-широки интереси къмъ нашия битъ, къмъ неговитѣ характерни особености, изучава по-ревностно паметниците на народното творчество и българската история, изяснява по-подробно политическитѣ си възгледи. Въ сжщото врѣме той не прѣстава да дири срѣдства и сгодни условия за по-свободна обществена дѣйностъ.

Понеже въ Русия не е можелъ да печата всичко, що е написалъ въ Одеса, Раковски отива въ Влашко, отъ тамъ минава въ Сърбия и издава нѣколко свои съчинения. „Пжтишествувахъ по разны мѣста Влахии, а особено въ малж Влахиѣ. Отъ два мѣсеца насамъ нахождамъ сѣ въ Бѣлградъ въ Сърбиѣ, дѣ започнѣхъ да печата съчинение си Асѣнь първи и Асѣнь втори... Отсвѣнь Асѣня допечатахъ си и Горскый пжтникъ, какъ то и едно юще съчинение мое, Кратко разсжждение връху тъмнымъ и льжовнымъ начѣла на коихъ е основана повѣстность всѣхъ европѣйскихъ народовъ... Отсвѣнь тѣхъ щж печата и една кратка брошура въ отговоръ на онажъ кои сѣ печати противъ Даскалова“ (До Н. М. Тошковъ; Бѣлградъ, 1.V.1860. Арх. 7038).

Брошурата, за която става дума, е Гласъ едного българина (Земунъ, 1860). Отначало авторътъ изтъква, че „българскы народъ отъ падения си подъ османскж власть до сега тры важны и достазамѣятелны работы е извършилъ, и то отъ Тънзимата на насамъ въ царствования султанъ Абдулъ-Меѣида“: Първо, българитѣ сж издѣйствували ферманъ за изграждане на своя черква въ Цариградъ; и важното е, че въ тоя ферманъ тѣ официално за пръвъ пжтъ се признаватъ като отдѣлна народность въ Турско; второ значително дѣло сж общитѣ и единодушни протести на българитѣ противъ беззаконията на грѣцкото духовенство, а сжщо и тѣхното искане, да се турятъ въ редъ черковнитѣ работи — и то по волята на турското правителство и въ реформаторския духъ на Хатихумаюна; трето и най-важно — общенародното и тържествено отказване на 3 априль, 1860, въ българската черква въ Цариградъ отъ фенерската власть, — рѣшението на българитѣ да не споменуватъ повече въ черквитѣ си името на цариградския патриархъ. „Нѣ между добримъ дѣламъ всѣкогы ся появѣва и едно зло!“ То сж униятитѣ, оная „исуйтска чета“, която проповѣдва, че „българи неможтъ има независимо священоначялство безъ грѣцкаго или римлянскаго каноничьства!“ Раковски протестира. „Ные въ кратцѣ щѣмъ каза ньщо си за тѣй-зи мечтайны днѣсь каноничьскы права, и читатели

щѣтъ видѣ, чи тии нищо нѣсж были изъ начяла еще раздора и одавно сж исчезнжли и отъ папищашы и отъ гърцы фанариоты, и днѣсь каноничьскы права сж царская и правителствена воля и сила, подѣ коимъ ся нахождѣтъ християни въ общѣ. А дадени отъ Апостоловъ каноничкы права сж народный изборъ“. Авторътъ подчертава, че тия права нѣматъ абсолютна стойность, а се мѣнятъ съобразно съ историческитѣ и политически условия: всѣко врѣме, всѣка власть ги тѣлкува и прилага, както намѣри за добрѣ. „Рѣшителная воля и острая сабя цареи и императоровъ была е всѣкога и е днѣсь каноничьско право!“ Като развива по-нататѣкъ тая мисль, Раковски, въ противоположность на твърденията на Г. Кръстевича, изтъква, че бѣлгаритѣ „спорядѣ днѣшны рядъ и направление турскаго правитѣлства, можѣтъ си добы независимо священство“. Той оборва схващанията на Кръстевича, който, като не разбралъ правилно смисъла на Хатихумаюна, пише въ Бѣлгарски книжици, че е невѣзможно да се слобиятъ бѣлгаритѣ съ независима черква. Слѣдъ това Раковски посочва, по какѣвъ начинъ бѣлгаритѣ ще могатъ да се отдѣлятъ отъ патриаршията и да поставятъ начело на своето духовенство единъ патриархъ (търновски) и единъ архиепископъ (охридски). Той вѣрва, че турското правителство ще подкрѣпи бѣлгарскитѣ искания, понеже тѣ не противорѣчатъ на реформаторскитѣ планове на Портата, и сѣвѣтва еднородцитѣ си да продължатъ упоритата борба. „Настояще врѣмя е нѣжно за бѣлгары, въпросъ е важенъ, и изисквѣтъ ся най благоразумны постѣпки, живж и неуморнж дѣятелность, коимъ конецъ ще бѣди вѣнецъ укончятѣлнаго успѣха народнаго дѣла“. На края, въ едно прибавление, сж изложени нѣколко апостолски правила, за да видятъ бѣлгаритѣ, до каква степенъ се е отдалечило грѣцкото духовенство отъ християнския мораль.

Бѣ Бѣлградъ Раковски е пристигналъ въ края на февруари или въ началото на мартъ — както се установява отъ съдържанието и датата на цитираното писмо до Н. М. Тошкова. Въ сжщность, той не е ималъ намѣрение да остане по-дълго врѣме въ Сърбия. Въ сжщото писмо казва: „Тѣйзи сички съчинения сж подѣ печѣтъ въ Бѣлградъ и въ Земунъ и надѣжж сж до августа мѣсеца да ги свѣрша и да трѣгна за въ Рус-

сиж“. Приятелитѣ му сж го очаквали да се завърне въ Одеса: „Види сѣ какво-то пишишъ, догде ни на печаташъ сички твои съчиненіѣ не ще сѣ завърнишъ...“ Изглежда, че отначало Раковски е тъкмѣлъ да печата съчиненията си въ Влашко — въ сжщото писмо по-нататкъ се казва: „Но защо въ Бѣлъ-градъ ще гы печаташъ? разомѣва сѣ, чи въ Влашко ни ѣ толкова свободно...“ (Огъ С. Г. Гидиковъ; Одеса, 29.I.1860).

Ала въ Бѣлградъ той намира по-благоприятна срѣда, сближава се съ сръбското правителство, подъ влияние на политическитѣ събития въ началото на 60-тѣ години започва да крои нови патриотически планове и рѣшава да остане по-дълго врѣме въ Сърбия. Отъ сръбското правителство той е очаквалъ твърдѣ много, въ лицето на новоизбрания князь Милошъ Обреновичъ (1859) е виждалъ, приятелъ на славянството и врагъ на Турция, и е вѣрвалъ, че сръбската власть не ще му създава прѣчки.

Отначало въ Бѣлградъ той е възнамѣрявалъ да започне да издава списание Българска старина. На Дайнелова съобщава: „За Българската старина отъ много мѣста ся убадихъ спомоществуватели до сега, нѣ юще нѣма да ми ся испратили имѣна имъ. До дѣ не ся събержтъ 600 спомоществуватели нѣмамъ намерение да ѣ започнѣ. Защото въ неѣ ще работятъ още двама учени българи, коимъ трѣбѣ да се плаща по 200 ₪ на годинѣ и кои ся нахождатъ сега единъ въ Прагъ, а други въ Москвѣ и до лѣтосъ свършватъ филологическия си курсъ въ тамошни университети . . . То сучинение е необходимо нужно за нашъ народъ и за неговъ народна книжнина . . .“ (Бѣлградъ, 23.XII 1860. Ч. Поповъ, цит. кн. с. 78—79) Послѣ се отказва отъ това си намѣрение — или защото не е намѣрилъ потрѣбнитѣ срѣдства, или пъкъ, което е по вѣроятно, защото е рѣшилъ да се посвети на прѣдприятия отъ по-актуаленъ характеръ.

Макаръ и да се е намиралъ подъ закрилата на сръбското правителство, Раковски не се е чувствувалъ напълно спокоенъ въ Бѣлградъ. Турскитѣ власти постоянно сж го дебиѣли и сж му създавали грижи. Въ началото на 1861 въ Бѣлградъ се вѣстѣва нѣкогашния неговъ съдружникъ, Мустафа бей, сѣ намѣрение, да разчисти стари смѣтки. Въ писмата си до Дайнелова Раковски обяснява, какъ го е прѣслѣдвало тур-

ското правителство и по какъвъ начинъ се е разправилъ съ Мустафа бея. „Единъ турчинъ е дошалъ тукъ да лови съ кола зайци! Нъ тий времена минахъ . . . (21.II.1861. Ч. Поповъ, цит. кн. с. 97) — Съ по прѣдно едно писмо си бѣхъ ви извѣстилъ, чи Выс. Порта никакъ неще да мя остави въ покой. Ты прѣди нѣколко си врѣмя бѣше пратилъ еднаж нотъ до сѣрбск. правитѣлство и мя искаше кѣту политическы пристѣпникъ, нъ сѣрб. правитѣлство ѳ отговори потрѣбныя“. Сега пѣкъ противъ него се явяватъ двама тѣжителы, Мустафа бей и сарафинтъ Замбоолу. Възъ основа на едно мектубиса ми се иска отъ страна на бѣлградския турски мухафъзъ изпращането на Раковски въ Цариградъ. „Сѣрбское правитѣлство му отговори чи нѣма никаквѣ власть на мене, понеже съмъ рускы поданикъ, но и ако бы имало, никогы не бы мя придало тѣмъ“. Въ квартирата на Раковски дошълъ самия Мустафа бей, „единъ кривокракъ и упърпанъ брадатъ турчинъ кытибъ бозма си., Той почна тогава да ми казва нѣкаквы си басны и глупости... Азъ му рѣкохъ: или си отъ тукъ и ѳеще единъ пѣтъ да не си стѣпилъ, чи щѣ ти строшъ главъ кѣту на змия . . . И тѣй ся свърши таа ненадѣйна сѣѣна.“ Раковски не се бои отъ тия неприятности и отъ заплашванията на Портата. „Мене е казано отъ сѣрбск. правитѣлство чи на всѣкы начинъ ще бѣдж защитенъ отъ него и да си глѣдамъ спокойно работата. Азъ съмъ съ сичкы добрѣ тукъ“. Но отъ писмото се вижда, че не е съвсѣмъ спокоенъ и сигуренъ за себе си . . . (До Дайнелова; Бѣлградъ, 24.III.1861. Ч. Поповъ, цит. кн. 107—109)

Прѣзъ априли, 1861, той има намѣрение да обиколи нѣкои градове въ Влашко и Русия, да иде слѣдъ това подалечъ — въ Австрия и Франция. „Азъ подиръ шесъ или седемъ дны отивамъ за Влашко и отъ тамъ за въ Одессъ. Мое пѣтишествие може да ся продължи и до Москвѣ и Петербургъ, и отъ тамо Парисъ и Виенъ; това всичко мыслъ за единъ мѣсець и половина да успѣжъ да извърша. Причина того пѣтишествиѣ не можъ ви обѣсни . . .“ (До Дайнелова; 28. IV.1861. Ч. Поповъ, цит. кн. с. 121) Прѣди да трѣгне, той взема прѣпорѣчителни писма до видни лица въ Русия—напр. до московския митрополитъ Филаретъ (отъ сѣрбския митрополитъ Михаилъ, I.V.1861. Арх. 7244), до гр. А.Д. Блудова (Арх. 7246), до Е. П. Ковалевски, директоръ на Азиатския депар-

таментъ (Арх. 7245) и др. Но нѣкои „чрезвычайни работы“ го забавятъ за нѣколко врѣме. Той трѣгва едвамъ на 1 юни: „Днѣсь убо трѣгвамъ и надѣж сж помощью божію да сполуча прѣдприетіе си.“ На 6 юни се обажда отъ Калафатъ: „Днесъ е шести день отъ какъ съмъ трѣгнѣлъ отъ Бѣлградъ. Запрѣхъ ся тукъ нѣколко дны за нѣкож си нужднѣ работѣ и слѣдъ тры четиры дны ще продѣлжа пѣтешествіе си“. Отбива се и въ Браила; на 7 юли пише отъ Галацъ: „Слѣдъ два дни, ако даде Богъ здравіе, отивамъ за Одесж... Отъ Одеса ще ви пишѣ за тамо и ако ще продѣлжавамъ пѣтешествіе си“ (До Дайнелова. Ч. Поповъ, цит. кн. с. 121, 128, 131). Ала по-далечъ отъ Одеса не отива. Отъ едно писмо на В. Друмевъ узнаваме, че нѣкои отъ одескитѣ българи се опитали да напакостватъ на Раковски. Н. Х. Палаузовъ се научилъ, че Раковски има прѣпорѣчителни писма отъ важни лица отъ Одеса, съ които писма искалъ да се яви въ Петербургъ; веднага писалъ на гр. Строганова, че е сбѣркалъ като е далъ прѣпорѣчителни писма, понеже Раковски билъ врагъ на Русія и неблагонадежденъ човѣкъ. Строгановъ попиталъ и другитѣ членове на одеското „почтенно общество“ — всички потвърдили думитѣ на Палаузова. Слѣдъ това Строгановъ телеграфиралъ въ Петербургъ, да се не признаватъ прѣпорѣчителнитѣ писма, защото били дадени прѣди да се знае какъвъ човѣкъ е Раковски. Палаузовъ не се задоволилъ съ това; добавилъ прѣдъ Строганова, че Раковски се опиталъ да внуши на българската младежъ въ Одеса умраза къмъ Русія. „О! за тази клеветѣ нѣй ще му отмѣстимъ, кога да е! . . .“ възкликва авторътъ на Иванко. Всичко това той узналъ отъ Стефана Тошковичъ, сжщиятъ, който по-рано се бѣ противопоставилъ на назначението на Раковски за надзирателъ въ Духовната семинарія (До Раковски; Одеса, 29.VII.1861. Арх. 7228).

Съ каква цѣль е прѣдприелъ Раковски това пѣтуване?

Като редакторъ на Дунавски лебедъ, той отишълъ да дѣйствува прѣдъ рускитѣ власти, да спратъ изселването на българи въ Русія. Всичко това той самъ обяснява въ една записка до кн. Горчакова, министъръ на вѣтрѣшнитѣ работи. „Ето учрѣдничество какъ постѣпи въ това важно обстоятелство. Прѣди да започне то да пиши противъ това

приселение, кое ъще не ꙗко почнало, отправи главнога си управителя, Георгѣя Стойкова Раковскаго въ Одессѣ (въ мѣсяцъ июлія)⁴³ съ цѣль да моли и докажи генералу Стремоухову, чи това приселение е разорително за бѣлгары тѣ, а пагубно за Русіѣ и да даде Нѣгово высокопрѣвѣсходителство инструкции Видинскому консулу да пристани вѣкъ да дѣйствува на това. Генералъ Стремоуховъ обѣща, чи не само ще даде такива инструкции, нѣ и чи незабавно ще испѣлни това чрѣзь телеграфическаѣ депешѣ; нѣ това обѣщание не ся испѣлни, напротивъ ъще по-дѣятелно почна да ся работи на това приселение безъ да имаше даже и най-нуждны приготвленія за той-зи несчѣстенъ транспортъ, поради кое починѣхъ толкова невинни души, жени, дѣчица и мѣжи ъще въ пѣтешествіе то“. (Бѣлградъ; дата на черновката: 8.XII.1861; дата на двата прѣписа: 2.I.1862. Арх. 7758^{абв}).

Раковски ще да е прѣслѣдвалъ и друга една цѣль съ своето пѣтуване. Слѣдъ като трѣгва, той пише на Дайнелова отъ Калафатъ: „Въ настоящее врѣмя, по моему мнѣнію, нужда необходима е кѣту ся сѣ сега вѣкъ начина, въ настоящее врѣмя кажѣ, трѣба нѣе непрѣменно да имамы единъ уполномощенъ отъ народа бѣлгаринъ прѣдставитель Бѣлгарии прѣдъ европейски силы, той да обиходи сички кабинеты, отъ коихъ днѣсъ завѣси сѣдба Вѣстока и да имъ прѣдстави бѣлгарски правины, народное желаніе и прочее. Каква же полза ще произлѣзи отъ едно таково прѣдприѣтие, размыслѣте добрѣ и рѣшете Вые сами. Азъ ся разговорѣхъ обширно и писахъ многимъ отъ нашихъ въ Влашко бѣлгаръ и сички гы найдохъ не само съгласени на таково едно общенародно твѣрдѣ нужно днѣсъ прѣдприѣтие, нѣ ъще сѣ готови и да даджѣ нуждныя срѣдства...“ (До Дайнелова; 6.VI.1861 Ч. Поповъ, цит. кн. с. 129-130) Навѣрно, между другото, Раковски е искалъ да обиколи по-заможнитѣ бѣлгари въ Ромѣнія и Русія, да осигури срѣдства за поменатата цѣль, като е очаквалъ, може би, той да бѣде опрѣдѣленъ да прѣдстави бѣлгарския народъ въ Европа като лице „съ сичко изискаемо достоѣпіе за народна бѣлгарска честь“.

Покровителствуванъ и обнадежденъ отъ сръбското правителство, той отново се посвещава на публицистична дѣйность. Сръбскитѣ власти охотно му разрѣшаватъ да издава

български вѣстникъ; нѣщо повече: подкрѣпять го и го защищавать отъ прѣслѣдваніята на неговитѣ врагове. При това нему е било позволено да печата своя вѣстникъ въ княжеската сръбска печатница. На 1 септември, 1860, излиза първия брой отъ новия седмиченъ вѣстникъ Дунавски лебедъ, гражданскы, любословны и забавны вѣстникъ.

На първо мѣсто въ първия брой е помѣстено Извѣстие, въ което се разкривать цѣлитѣ на вѣстника:

„Желающе да принесемъ ползж роду си съставихмы учрѣдничество новаго българскаго вѣстника, Дунавскый лебедъ, кому първый брой за образъ издавамы днѣсь. Нѣщѣмъ писа дългы и обшырны обявленыя, общающе много, а неизпълнимо! Нашъ главны ходъ быще слѣдный: Имѣюще подъ видѣмъ днѣшное състояние и положение българскаго народа, потрудищѣмъ сѧ, по възможностиж, да му показвамы пжть образованія и развитія му съобразно съ обстоятелствамъ подъ коимъ сѧ онъ днѣсь находи. — Особенно же наше старание быще народна наша книжнина, т. е. наши драгоцѣнни древности и старини, отъ коихъ смы доста събрали и открили до сега. При томъ нѣщѣмъ го остави ускжденъ и отъ забавны работы, привождающе отъ най избраннихъ писателевъ, кои днѣсь сѧ славятъ въ Европж; а съ врѣмѧ щѣмъ издава и по нѣкое си изображение нашихъ любознательнихъ старинахъ съ повѣствувательны изслѣдованыя и разисненыя, кои щжть сѧ раздава даръ спомоществувателѣмъ Дунавскаго лебеда. А колко за европѣйски новины и вѣсти надѣйми сѧ, чи щѣмъ ты съобщава читателѣмъ Българѣмъ много по-скоро и потѣчно отъ всѣкы другы вѣстникъ, кой сѧ издае въ Турциж, имѣюще удобность мѣста, кое смы избрали за издавание Дунавскаго лебеда.—Всѣкы, кой има българско сърдце и въ кого сѧ е възродило благородное чювствување любородности, усѣща, колко сѧ нуждае днѣсь нашъ народъ отъ такъвъ единъ вѣстникъ и каквж ползж можи принеси нашимъ българѣмъ, кои сж ускждни отъ много!—Надѣймы сѧ чи всѣкы родолюбивъ българинъ, а най паче младежи, българскаѧ злата надѣжда, щжть показа усърдие и любовь на това наше общеполезно прѣдприятіе... При томъ умолювамы и занимающихъ сѧ въ учебное звание българъ, да почитжть и нашъ вѣстникъ съ допискы си, относящы сѧ въ ползж народу ни...“

Тоя вѣстникъ има твърдѣ голѣмо значение за нашето политическо възраждане. Неговото съдържание е доста разнообразно. Тукъ ние срѣщаме статии, които засѣгатъ политически въпроси, черковната борба, условията на българската просвѣта, политическия животъ въ чужбина (въ отдѣла Гражданскы обзоръ), търговията (въ особенъ отдѣлъ Търговія). Политическиятъ отдѣлъ е постояненъ и въ него не само се хроникиратъ, но се и прѣцѣняватъ по-важнитѣ политически събития. Особено впечатление прави, че въ вѣстника на Раковски се разглеждатъ въпроси отъ най-актуаленъ характеръ — които сж неразлчно свързани съ сждбата на българския народъ и часъ по-скоро трѣба да бждатъ разрѣшени. То сж въпроситѣ за политически реформи и редъ въ Турция, за създаване на самостоятна българска черква, за спиране на католишката пропаганда, която е разединявала религиозно и политически народа. Въ сжщото врѣме Дунавски лебедъ, съ допискитѣ си отъ всички краища на България, е една цѣнна и подробна хрочика на нашия общественъ и политически животъ по него врѣме.

Една отъ главнитѣ задачи на вѣстника е, да освѣтлява чужденцитѣ върху развитието на черковната борба и да ги привлича на българска страна. Той е искалъ още, да ги запознае съ сжщинското положение на работитѣ въ Турско и да разсѣе заблужденията, които сж разпространявали грѣцкитѣ вѣстници, подкупения отъ турското правителство европейски печатъ, а сжщо така и вѣстницитѣ на католишката пропаганда въ България. За да постигне това, Раковски започва да помѣства въ Дунавски лебедъ (отъ 7. I. 1861, бр. 16) и статии на френски езикъ. „Азъ размислихъ, пише той на Дайнелова, че сега е най-голѣма нужда да ся пиши и на францушки и ако бѣ това дѣло започнжло прѣды 6 мѣсецы, нашъ въпросъ до сега щѣше да зѣми съвсѣмъ други ходъ. Европа нѣма никакво право понятие о тому; защото отъ една стрѣнж гърци прѣдставятъ съвсѣмъ другче той-зи нашъ въпросъ, какъ то и папишашкаж пропаганда... Европа нѣма никаквы историчьскы извѣстыя за нашъ народъ относительно на той-зи прѣдмѣтъ, кого съмъ ся заузѣлъ да изложж въ кратцѣ и кой е днѣсь най-нуженъ; иначе никакво съжаление не ще убърни никой на насъ, ако ся само

уплаквамы и казвамы, чи ны мжчили, безъ да доказваме историческыя обстоятелства . . . Много пжти ми ся е случвало да имамъ разговоръ съ учены европейци, кои никакъ не знаятъ, яко има българскы народъ на свѣтъ! . . .“ (Бѣлградъ, януари—февруари, 1861. Ч. Поповъ, цит. кн. 83—84, 93). — Дунавски лебедъ често води полемики съ чужди вѣстници, които пишатъ противъ българитѣ; полемизира напр. съ нѣмския вѣстникъ Ausland, въ който е помѣстена клеветнишка статия за българския народъ—*Ethnographie des osmanischen Reiches* — „да видѣтъ наши българе, какъ гы безсвѣстно описвжтъ нѣмскыты вѣстници, за които, какъ то и за публикж-тж имъ, нашъ народъ си бѣ съставиль едно високо и лестно понятии“ (Д. леб. I. бр. 38, отъ 21. VI. 1861).

Отначало Дунавски лебедъ е доста легаленъ по отношение на турското правителство. Въ първия брой, въ статията Гражданскы обзоръ, четемъ: „А живѣющии въ Турциѣ поддани народи, самж надѣждж имжтъ чьловѣколюбивое старание владѣтеля си Султана и изпълнение Хати-хумаюна. Пжтишество великаго Везира гы занимава живо и надѣжда имъ е на негово въ Царыградъ възвращание. Българи сж увѣрени чи отъ никоѣж другж силж нѣмжтъ помощъ, ни ти трѣба да чѣкжтъ, освѣнь отъ днѣшнаго чьловѣколюбиваго владѣтеля Султана и отъ неговы благоразумны высокы чиновницы, кои показвжтъ дѣломъ, чи ищжтъ да въведжтъ въ турскаѣ държавж желаемое прѣобразование и положение въ дѣйствиe Хати-хумаюна. Българи знажтъ и сж опытали, чи всѣка отъ европѣйскы силы работи за своѣж користнж ползж“.

Но постепенно, все по-често и по-настоятелно вѣстникътъ започва да прѣдупрѣждава Портата, да удовлетвори българскитѣ искания, да не върви въ разрѣзъ съ борбата на народа за черковна свобода, и я съвѣтва да гарантира и да пази правата на българитѣ. „Мислимъ, че кому-то ѣ скжпа и драга тишина-та въ Турциѣ, най-главната му грижа трѣбва да бжде заблаговрѣменно да сж прѣдвари зло-то, защо-то едно неудовлетвореніе на страдажщи и насилень дору въ честь-тж му народъ не ще закжснѣе да роди плодъ-тж си. Това ные открыто и искрено казваме . . .“ (Уводна статия Бѣлгариѣ Д. леб. I. бр. 43, отъ 25.VII.1861).

Прѣзъ втората годишнина Раковски печата повече дописки за злоупотрѣбенията и беззаконията на турскитѣ чиновници и излиза съ по-смѣли и по-остри статии срѣщу турското правителство. „Поддани ти Христиани, въ общѣ въ турскѣ Европѣ, сѣ достигли до едно такова положение, щото имъ е невъзможно вѣкы да търпѣтъ! По-добрѣ смъртъ, нѣжели такъвъ единъ животъ!.. Нѣма вѣкы никакво съмнение чи и други ти поддани въ турскѣ Европѣ незабавно ще рѣшѣтъ и тии, веднѣжъ за всегда, да искѣтъ спасение си. А най паче българи ти, кои, при други ты не-сносны злины, виждѣтъ мило то си отчество да ся разорави съ убийствено то приселение, кое непрѣстано ся разпрострѣнва и то съгласно съ отом. Портѣ! Най-миролюбивый и найслабый народъ, кога достигни до едно такова жалостно положение, прѣзира вѣкы всѣкѣж опасность и рѣшава ся храборно да ся хвърли въ най-голѣмы ты крайности!... Поправление и спасение турскаго царства никакъ другче не можи да бѣди, освѣнъ да ся удовлетвориѣтъ подданици ти христиани, съ изпълнение то на Хати-хумаюна по сичкы ты му точки и съ най-голѣмѣж строгость, иначе падение му е неизбѣжно!“ (Изгледъ на Въстокъ. Българиа. Д. леб. II. бр. 56, отъ 25.X.1861).

Важно мѣсто заематъ въ Дунавски лебедъ статиитѣ и допискитѣ по черковния въпросъ. Особено цѣнна е статията Българскый за независимо имъ свѣщенство днѣсь възбуденъ въпросъ и нихна народна чъркова въ Царыградъ⁴⁴. Тукъ Раковски се възмущава отъ руситѣ, които прѣзъ 1859 „обнародовахъ едно недостойно изложение, силищи сѣ съ томъ да управдаѣтъ фенерско свѣщенство, а да обвинѣтъ насъ българи!“ Опитва се да изложи историческитѣ причини и началото на черковния въпросъ, започва отъ най-старо врѣме, като не пропуска да отбѣлѣжи своитѣ фантастични теории; разглежда историческитѣ отношения, постоянния антагонизмъ между българи и гърци, характеризира фанариотитѣ и слѣдъ това минава къмъ възраждането. Отъ тукъ нататѣкъ неговитѣ бѣлѣжки иматъ особена цѣна за насъ, понеже сѣ основани на непосредни лични наблюдения и прѣживѣвания. Раковски говори за Неофита Бозвели, за неговитѣ агитации между българитѣ въ Цариградъ, за енергичната борба, която започва тоя безстра-

шенъ монахъ противъ фанариотската черква, за неговитѣ тревоги и страдания. Сетнѣ, което е твърдѣ важно, Раковски обяснява черковната борба въ зависимостъ отъ съсловнитѣ отношения въ България — като разглежда единъ конкретенъ случай: стълкновенията между котленскитѣ чорбаджии, привърженици на фанариотитѣ, и родолюбивитѣ еснафи, начело на които е стоялъ Стойко Поповичъ.

Най-невъздържано сж написани въ Дунавски лебедъ статиитѣ противъ униятитѣ, „мръсныя унижты въ Царыградъ“, и тѣхнитѣ органи български и чужди; особено е безпощаденъ Раковски къмъ Др. Цанковъ, „недостойнаго подкупника и придателя отъчства, заблжденаго Лъж-Българина“, и неговия вѣстникъ България, „исуитската утрѣпка“...

Какъ гледа Раковски на черковния въпросъ? Неговитѣ възгледи сж ясно изразени въ Дунавски лебедъ, въ писмата му отъ началото на 60-тѣ години, въ разгледаната брошура Гласъ едного българина, а сжщо така и въ книгата, която издава малко по-късно на български и влашки — Българскый вѣроисповѣденъ въпросъ съ фанариотитѣ (Букурещъ, 1864). Въ тая книга той излага накратко историята на черковния въпросъ до 1864, разкрива сжщинскитѣ замисли и интриги на фанариотитѣ, тѣхната „голѣмая мечтайна идея панелинизма“; отново разглежда на историческа основа враждата между българската и грѣцка народностъ, като рисува съ най-черни краски психиката и стремежитѣ на гърцитѣ. Цѣльта му е да прѣдпази българитѣ не само отъ елинизма, но и отъ католишката пропаганда.

Раковски не е доволенъ отъ намѣсата на руситѣ въ разрѣшението на тоя чисто националенъ въпросъ. Въ тази намѣса той съзира намѣренията на Русия, да извлѣче полза за себе си отъ стълкновението между българитѣ и цариградската патриаршия. Той е схващалъ ясно, че Русия възстава противъ българскитѣ искания и се старее да примири по какъвто и да е начинъ българитѣ съ патриаршията, за да запази цѣлостта на православието, на православната черква, която е най-сигурното сръдство на руската политика на изтокъ. Православнитѣ покровители на фанариотитѣ, руситѣ, „ишжтъ на всѣкъ начинъ да ся удържи върховная власть православия надъ сичкы тѣ православны въ турско то царство,

въ лице то гръкофенерскаго патрика, защо то тѣмъ тѣй иди добръ и износи на политикж тж имъ, коѣ то сѣ имали и имѣтъ до сега на Вѣстокъ“ — съ тия думи завършва книгата Българскій вѣроисповѣденъ въпросъ (с. 111). На друго мѣсто той пише: „Русия най-много е противодѣйствувала, въ послѣдни-ты дни, и на нашъ священь за духовенство въпросъ и употрѣбила е сичкы лукавы срѣдства, да унищожи това народно искание, та да останжтъ българе-ти пакъ подъ гръко-фенерско-то духовно робство“ (Прѣселѣние въ Русиж... Второ изд. 1886, с. 19).

Раковски е съзнавалъ много добръ, че черковния въпросъ е, въ сжщность, въпросъ за сжществуване на българската народность, че на българитѣ прѣдстои да се борятъ не за извоюване на ограничени черковни права, а за отстояване на народността си. „Вѣройсповѣдни ни въпросъ е днѣсь за насъ най-голѣмо то дѣло, кое то трѣба да занимава всѣкого българина и да натяжава на него не само кату една отъ най-святы тѣ му длѣжности, нѣ кату единъ въпросъ отъ кого зависи смъртъ та или живота Българскія народности“ (цит. кн. с. 110). Прозорливъ и винаги трѣзвенъ въ политическитѣ си схващания, Раковски е виждалъ ясно, че на почвата на черковната борба се сблъскватъ двѣ противоположни политически влияния — руското и западното — руското православие и католишката пропаганда — двѣ течения, привидно само религиозни, които въ сжщность служатъ на политическитѣ домогвания на западна Европа и Русия. И двѣтѣ политически влияния сж еднакво опасни за сжществуването на българския народъ. „Нашъ въпросъ, пише той на Дайнелова, е единъ малъкъ вѣсточенъ въпросъ. А на вѣсточни въпросъ сичкы сили сѣ интересувжтъ и нихно старание е да отбижтъ на всѣки начинъ руссийское влияние въ вѣстокъ. Европа е убѣдена, въ общѣ, че Русиж чрѣзь православия си има най-голѣмо влияние въ вѣстокъ и за това тии искжтъ на всѣкы начинъ да сѣ уведе между насъ или католицизмъ или протестанизмъ. На това сѣ исклонили и Портж или ще сѣ трудятъ да ѣж склонятъ... Ные, българи, сме окржжени отъ сичкы стрѣни отъ неприѣтели, никой не ще наше напрѣдване, но всѣки въ общѣ ищи да сѣп олзува отъ нашж слабость. Тукъ спаджтъ и всички славянскы народи“. (Бѣлградъ. 28. II. 1861. Ч. Поповъ, цит. кн. с. 100—101),

Раковски, изобщо, намира, че за българитѣ ще бжде най-добрѣ, да се изолиратъ както отъ руското, тъй и отъ западното политическо влияние, да се противопоставятъ както на католишката пропаганда, която, подъ маската на религията, прѣслѣдва политически цѣли, тъй и на Русия, която иска да попрѣчи на тѣхната черковна независимостъ. Българскиятъ народъ трѣба да се облѣга прѣди всичко на себе си, на своитѣ сили. „Твое спасение отъ тебе зависи — помогни си и Богъ ще ти помогни“ (Българскій вѣроисповѣденъ въпросъ, с. 1). Единствения благоприятенъ изходъ Раковски вижда въ извоюване на самостоятелна народна черква, която ще освободи българския народъ отъ грѣцката духовна властъ. „Да ся бранимъ, братия, съ сички тѣ възможни срѣдства и жертвы! (цит. кн. с. 109). Стига толковѣчно угнетение отъ стрѣны того развратнаго духовенства! Стига толкова едно морно търпение! Ные сме народъ, а нѣ подлоги фенерски и московски!“ (Нашъ въпросъ. Дун. лебедъ, II. бр. 50, отъ 13. IX. 1861).

Трѣба да се признае, че Дунавски лебедъ е спомогналъ твърдѣ много за изясняването на сложния черковенъ въпросъ, особено — за отслабването на униятското движение срѣдъ българитѣ. Съ пълно право казва Раковски за вѣстника си въ поменатото писмо до кн. Горчакова: „Българи... съ голѣмы трудове и ускъждности съставихъ, и едвамъ можамъ да издържамъ учредничество вѣстника Дунавскаго лебеда въ Бѣлградъ за народенъ си органъ, кой неуморно почна да брани религіозния и други имъ права и успѣ най-послѣ та разори тажъ съставенъ и въ Българіѣ западнѣ пропагандѣ, коя на мало бѣ остало да достигни цѣль си и мѣжду българи тѣ! Никой не може отказа тажъ заслуж и успѣхъ учредничества Дунавскаго лебеда. Доказателства му сж благодарителны тѣ и пълномощны тѣ писма, кои му ся отправены отъ цѣлж Българіѣ“ (Арх. 7758).

Една отъ голѣмитѣ заслуги на Дунавски лебедъ е, че е съдѣйствувалъ да се ограничатъ и спратъ масовитѣ български прѣселения въ Русия въ началото на 60-тѣ години. Въ отношенията на Раковски къмъ Русия настѣпва обратъ. Докато по-рано, въ срѣдата на 50-тѣ години, той виждаше въ Русия единствена приятелка на българитѣ и само отъ нея

очакваше спасение за своето отечество, като величаше нейнитѣ монарси, сега — слѣдъ като се е запозналъ непосредно съ условията на гражданския и политически животъ въ Русия и е наблюдавалъ отношенията на руското правителство къмъ националнитѣ български стремежи — той застава враждебно къмъ руската политика. Раковски вижда, че Русия желае да привлече повече българи въ своята земя, убѣденъ е, че тя воюва съ Турция не за освобождение на славянитѣ, а изключително за своя изгода. „Всѣкогы проклята Русия, когы е имала бой съ турцы, лъгала е бѣдныты простодушны българи, че ушь за тѣхъ отваря такъвъ бой и че ушь тѣхъ иде да освободи!... Тя всѣкогы е само своѣж-тж ползж гядала, а собствено за завладѣтелни ты си планове е имала грыжж, какъ по-добрѣ да гы положи въ дѣйствиѣ“ (Прѣселѣніѣ въ Русиж, цит. изд. с. 18). Раковски изтъква, че руското правителство тайно се е споразумѣло съ турското за изселване на българи въ Русия и на татари отъ Кримъ въ български области. Множество българи отъ Видинско — по съвѣтитѣ на руски агенти въ Турция — тръгватъ за южна Русия, за да сторятъ мѣсто на кримски татари. „Рускаж подла политика излѣзи вѣкы на нѣвѣ. Ты е издѣйствувала ферманъ отъ глуп. Портж да ся присели сичка видинска областъ въ Кримъ, а то мѣсто да ся засели съ чѣловѣкоумразни татари!... Това е едно чисто убийство за българскы нашъ бѣденъ народъ отъ страны Руссии. Тя кѣту ся отчаж съ другы начинъ да изполни плана си въ Българииж, започна той-зи подли и варварскы начинъ... Земледѣлческы, трудолюбивъ, гостоприемецъ и миренъ народъ ся изсѣли и дава ся подъ мжчителская ржжж Руссии, да го доведе въ робско състояние, а вмѣсту него Европа ся полни отъ гнуснави татары!...“ (До Дайнелова; Бѣлградъ, 21. V. 1861. Ч. Поповъ, цит. кн. с. 122—123). Раковски не е могълъ да гледа равнодушно всичко това: написва редъ пламенни статии въ Дунавски лебедъ, напада руситѣ за тѣхната коварна политика, обвинява ги, че сж врагове на народнитѣ ни интереси, убѣждава съотечественицитѣ си да не напущатъ роднитѣ си мѣста, колкото и да е несносно положението имъ подъ турска власть. За да попрѣчи на това обезбългаряване на нашитѣ краища, той издава въ 1861 от-

дѣлна брошура, Прѣселѣніе въ Русия или руската убийственна политика за българите, дѣто се обръща къмъ заблуденитѣ и измамани българи съ слѣднитѣ думи: „Руско-то правителство, кое до сега лъстѣще нашиты добродушны българи съ сѣкавы лукавы и лъжовны обѣщания, днѣсь вѣкы открыва було-то си и явно показва убийственнѣ тѣ и злобнѣ-тѣ си политикѣ камъ тѣхъ. То е наумило и труди се съ сичкы-ты бесчестны и лукавы срѣдства да разори и опустоши мило то ни отѣчество България и да уникавы нашѣ-тѣ народностъ, само-то намъ скжпоцѣнно и свято наслѣдие! . . . Кждѣ отивате вые, мили братия, видинскы българе! Знайте ли вые, Русия каква е? Знайте ли какво робство и какви вѣчни мжкы вы чѣкжтъ тамъ? Защо се не посѣвѣтувахте съ оныя българи, кои-то сж были тамо, да ви разкажжтъ, кждѣ и въ каквѣ ямѣ искате да ся хвърлите?“ (с. 12, 20). По-нататкъ той излага, какви злини очакватъ българитѣ въ Русия, дѣто едно „мжчителско монголско правителство“ държи простия народъ въ позорно робство. — „Приселението за Васъ ѣ смъртъ, за чяда та Ви убийство, а за отѣчество то ни разорение!“ (Д. леб. II. бр. 54, отъ 10. X. 1861). „Всичко е тамо пустыня, гола и безплодна! четемъ въ Дунавски лебедъ. Мѣсто умразно, диво и грозно! А мжчителство то и робство то, кое ви чяка, кой ще кжса всѣкъ день не само бѣдны тѣ ви тѣла, нѣ и горкы тѣ ви сърдца, ще тлѣе ежедневно, до дѣ ви прихлупи чърна та земя и ся отървете отъ мжкы за всегда! — А вы, о младежи! Вые злата българска надѣжда, въ сърдца та коихъ ся е породила святаа любовь народна, Вые, любезни младежи, постарайте се да дадете нашимъ тѣмъ братиямъ, да разбержтъ въ каквѣ пропасть искжтъ подкупени прѣдатели да ги хвърлжтъ! Ваша же награда ще бжди вѣчно имя и слава отъ потомство то!“ (II. бр. 60, отъ 21.X.1861)⁴⁵.

Както споменахме, въ връзка съ българскитѣ изселвания Раковски отива въ Русия да прѣговаря съ властитѣ; освѣнъ това написва писмо до кн. Горчакова, въ което изтъква, че това, що върши руското правителство въ дадения случай, е въ врѣда не само на българитѣ, но и на самитѣ руси, понеже създава въ България, между интеллигенцията, враждебно отношение къмъ руската политика. При

това, казва Раковски, българитѣ, които сж напуснали роднитѣ си мѣста и сж отишли въ Русия, при пръвѣ удобенъ случай се завръщатъ въ отечеството си, ужасени отъ руската дѣйствителность (Арх. 7758).

Дунавски лебедъ е давалъ широко мѣсто и на статии, които засѣгатъ българското минало и българския битъ и езикъ. За пръвъ пжтъ тукъ сж обнародвани Житието на Софрония⁴⁶ и одата на Д. Попски, посветена на тоя български просвѣтителъ⁴⁷. Обнародвани сж и нѣколко народни пѣсни съ забѣлжки и обяснения отъ Раковски⁴⁸. При това той намира врѣме и да изложи своитѣ филологически схващания въ особена статия — Общи въпроси за старо-българскы книжевенъ языкъ, на основаниѣ коихъ, ако сж рѣшжтъ, трѣба да сж поправи днѣшны книжевенъ българскы языкъ (I. бр. 5, 7).

Заслужва да се отбѣлжи и интереса, що проявява Раковски въ вѣстника си къмъ славянството изобщо. Най-голѣми симпатии чувствува къмъ чехитѣ и сърбитѣ. Поляцитѣ не го привличатъ твърдѣ, понеже ги счита за съвѣтници на българскитѣ унияти, а Русия му е противна съ своята политика. Чехия той счита за люлка на славянската наука, а отъ сърбитѣ очаква помощъ за народа си. Въ Дунавски лебедъ срѣщаме статия за Венцеславъ Ханка (I. бр. 21, с. 94)⁴⁹. Съобщава се за смъртта на Шафарика — „Павелъ Јосифъ Шафарикъ, великій славистъ и патриархъ славенской науки, поминжлъ ся, за жалостьъ всему славенскому міру, на 14 того слѣдъ пладнѣж. Вѣчна память и слава безсмъртному гению!“ (I. бр. 38. с. 155). Въ отдѣла Граждански обзоръ Раковски често дава свѣденія за политическия животъ въ славянскитѣ страни — както въ свободнитѣ, тѣй и въ поробенитѣ. Освѣнъ това помѣстя въ своя вѣстникъ Ирославъ, староческа юнашка пѣсни отъ Краледворскый-тъ ржкописъ (Д. леб. I. бр. 43, отъ 25. VII. 1861).

Макаръ и да сж прѣобладавали въ вѣстника политически и революционни тенденции, макаръ турската власть да не е гледала на него съ добро око, той пакъ се е разпространявалъ въ Турция; намѣрилъ е множество читатели не само между емиграцията, не само въ сѣверна България и Тракия, но дори и въ Македония. Охридскитъ учителъ Кузманъ А.

Пасхаловъ [Шапкарровъ] съ възторгъ се отзовава въ едно писмо за Дунавски лебедъ: „Многу полза донесе на народътъ успѣваемъ дѣятелно во народнийотъ ни духъ...“ Отъ тоя вѣстникъ сж се интересували не само българитѣ и славянскитѣ филолози, но и мнозина чужденци. „Приносѣмъ радославнѣ вѣсть, чи спомоществуватели достигнѣхъ до 410, а важно, чи и принцъ Наполеонъ е спомоществуватель... какъ то и князь Горчаковъ. Тѣй-зи двѣ стрѣни много умылни поглѣды отправѣтъ за сега къмъ Лебеда... Сега ми ся допусти свободно да ходи и по сичкѣ австрийска държава и отъ той-зи брой изпратихъ на нѣкои си французкы и нѣмскы редакции Той-зи листъ почна да ходи свободно въ Австрия и прѣзъ тамо въ сичкѣ Европа. Тука щомъ ся появи издание му, на той-зи начинъ, сички консули станѣхъ спомоществуватели; а отъ Виенѣ ми додохъ и други, между коимъ и русск. тамошна амбасада за 2 листа. Въ Петрограда приѣма и князь Горчаковъ мин. иностр. дѣлъ за сега, нѣ надѣя ся да приѣмѣтъ еще многи...“ (До Дайнелова; Бѣлградъ I—II. 1861. Ч. Поповъ, цит. кн, с. 81—83, 92).

Въ края на 1861 Дунавски лебедъ спира⁵⁰. Въ послѣдния брой редакторътъ извѣстява, че вѣстникътъ не може да излиза редовно, понеже българитѣ, макаръ и да го четатъ ревностно, не обичатъ да си плащатъ абонамента; поради липса на материални сръдства, Раковски е възнамѣрявалъ да издава Дунавски лебедъ „не въ опрѣдѣленъ день и рядовно всѣкѣ недѣлѣж, нѣ когы то може“.

13

Обаче събитията въ Сърбия и България въ началото на 60-тѣ години започватъ все повече да тревожатъ Раковски — заставятъ го да се откаже врѣменно отъ публицистиката и да се посвети на революционна дѣйность.

Черковната борба прѣзъ него врѣме е вървѣла нѣкакъ мудро, безрезультатно, — не е имало никакви изгледи за бързо и благоприятно рѣшение на въпроса. Католишката пропаганда е успѣла да привлѣче частъ отъ българитѣ, правителството е играло двулична роля и все е отказвало да се намѣси енергично въ гръцко-българската разпра. Русия се е противоп-

ставяла на българските искания и е привличала българите въ своите области . . .

А въ Сърбия сж назрѣвали условия за единъ рѣшителенъ бунтъ срѣщу Турция. Слѣдъ смъртта на Милоша Обреновичъ (14. IX. 1860) отново идва на прѣстола князь Михаилъ Обреновичъ III. Неговата мечта е, да се основе Югославянско царство, начело на което да застане Сърбия, разбира се. Идеята за югославянско обединение е намирала привърженици и между нашата младежъ. Ученикътъ на Раковски, Оджаконъ, мечтае за „едно голѣмо югославянско царство отъ блъгары, сърбы, бошняци, черногорци, хорваты . . .“ (До Раковски; Прага, 19. X. 1860. Арх. 7031). Още въ началото на своето второ князуване Михаилъ се опитва да прояви извѣстна самостоятелностъ спроти Турция.

Отношенията между сърби и турци се изострятъ твърдѣ много. Всичко това поражда нови надежди у Раковски. У него все повече назрѣва мисълта за смѣли, рѣшителни постѣпки. „Въ Европа и всѣкадѣ ся готвятъ голѣми работи за напролѣтъ, а ные блъгари, блѣдни блъгари! сме ся заловили за религиозни работи . . . (До Дайнелова; 29. XI. 1860. Ч. Попонъ, цит. кн. с. 73). Малко по-късно той възклиава: „Ахъ! дѣ ся сега родолюбивни блъгары да ся рѣшжтъ да мржтъ и да освободятъ блѣднаго си народа отъ монголскаго тиранства! Едно юначко въ Старж планина движение сичко можи да уничижи. Тамъ! Тамъ! наша свобода ще се основе! Може ли да бжди по-горко и по-жалостно положение отъ нашего днѣсъ? Священни ни въпросъ потѣпканъ, народна ни чъркова затворена, учители отъ Македонияж ся гонжтъ и въ тѣмници затваржтъ, народъ ни ся на силж приселѣва въ пустж Руссияж, — що остава веки за намъ блѣдни блъгары? Не е ли посладка отъ всички тыя една юнашка смъртъ?“ (До Дайнелова; 21. V. 1861. Ч. Попонъ, цит. кн. с. 123). И революционно настроената блъгарска младежъ е обзета отъ нетѣрпение, слѣди своя вождъ и само чака знакъ отъ него, за да почне да дѣйствува. „Народъ е готовъ да жъртува и имотъ и животъ, само да ся освободи отъ този мржсни караказанъ и . . . черная сждбж ми дрѣпа перото. Ахъ, Г-не, макаръ че сждбж ви е отдалечила далѣчъ отъ насъ, нъ народъ ви нивга забравя, всѣки блъгаринъ живѣящъ въ Ц-градъ съ въздишки дума

всѣки дѣнь. Ахъ!!! Раковски дѣ си! дѣ си! да . . . точи разумѣвайте духътъ на тукашните . . . (До Раковски отъ Ст. Хр. Буйновъ; Цариградъ, 31. V. 1861. Арх. 7217). — Богъ да е на помощъ на г-на Раковски! пише по късно Буйновъ, пакъ отъ Цариградъ. Сичкій български народъ на него глѣда, нѣ давно ся бже испълнело врѣмето на търпението, тука народа немога вы описа колко е разяренъ, готовъ е да жертвува и най-милая си бжлгжрскж кръвь, най паче младежите не ще можатъ да тржпятъ до пролѣтъ . . .“ (До Ив. Х. Касабовъ, 5. VII. 1861. Арх. 7088).

Самъ Раковски започва да пише още по-остри статии въ Дунавски лебедъ противъ Турция. Портата поисква отъ сръбското правителство, редакторътъ на вѣстника да ѝ бже прѣдаденъ, обаче сръбскиятъ князь го е покровителствувалъ, поради което Дунавски лебедъ излиза съ още по-смѣли бунтовнишки изявления. Въ статията Изгледъ на Востокъ четемъ: „Турско то царство въ Европж е наблизю да подпадни въ едно всеобщо безвластие! Днѣшни ти времена твърдѣ малкж разликж имжтъ отъ кърцалийскы ты и еничърство то е на пжтъ пакъ да ся въведе!... Въ градища та ся убивжтъ хора, насили ся честь тж на бѣдни ты христиани прѣдъ очы ты на управители ты султанскы! Пжтища та сж на всѣкждѣ затворени отъ разбойниковъ и не смѣй ни ти селянинъ ни ти търговецъ да иджтъ по работж си . . . На бѣднж тж раж не остава друга нѣком си надѣжда освѣнь да ся въоржжи и ти и да брани сама имоть, честь и животъ си какъ то е сторила въ кърцалийскы ты страшны времена . . .“ Безредията въ Турция растатъ. „Едно всеобщо възстание е неизбежно и тогава вѣкы Европа ще рѣшава сичко! Колко то за раж тж нѣма друго спасение, какъ то и горѣ рѣкохме, освѣнь сама да брани себе и то е единъ най-святъ и най общы законъ, кога то ся напада чьловѣкъ на имоть тъ, на честь тж и на животъ тъ, да ся брани самъ какъ то можи, защото не му остава друго посвято нѣщо на свѣта. А кога то единъ народъ достигни до тамо, всѣкы ще го оправдай, ще покажи съчувствие си камъ него и въ случаи нужды ще му помогни!“ (Д. леб. II. бр. 53, отъ 3. X. 1861). Въ очакване на голѣми и рѣшителни събития, въ края на 1861 Раковски пише: „Таж зима мжти и ще измжти твърдѣ голѣмы явленя за политическы европѣйскы

зрѣнникъ, а най-паче за народы тѣ кои отъ толкова вѣкове жалостно и печално тѣжѣть подѣ свирѣпы мѣчителства за-владѣтелевъ“ (Гражданскы обзоръ. Д. леб. II. бр. 61, отъ 1. XII. 1861). Въ една дописка отъ Цариградъ, въ сѣщия брой, се казва: „Бѣдна та раи отъ день на день 'по-злѣ угнятена, дохожда и наближава вѣкы до еднѣ крайность нестерпѣния, въ коѣж несъмѣнно скоро ще ся впусни, та чи тогава вѣкы Вѣсточный вѣпросъ ще ся рѣши веднѣжъ за всегда“. Въ от-дѣла Най-нови извѣстия, пакъ въ тоя брой, четемъ: „Тур-циѣж вѣкы само имянемъ ся чите за една силѣ, а дѣломъ не е друго, освѣнъ една сѣнка! Година та е знамянѣта и имѣтъ много важни работи да ся поимѣятъ на свѣтъ, а особито въ полѣж на завладѣны тѣ и заробѣны тѣ отъ мѣчителѣвъ народы, стига тѣи да бѣдѣтъ благоразумни да ся ползувѣтъ отъ това благо-времѣе, кое рядко си имѣва на свѣтъ и да покажѣтъ чи сѣ достойны за онаѣж свободѣж коѣж сѣ другы времена имали“. А въ послѣдния брой Раковски открито заявява, че е настѣ-пилъ вече момента за освобождение на поробѣнитѣ и че Тур-ция вече загиба. „Европейска та прѣса имѣно говори чи Тур-ция е наблизо да падни и изчѣзни вѣкы отъ Европѣ. По-слѣдны тѣ поимѣлены на финансовѣж тѣж ѣ криѣж или по-право да кажимъ банкротство, показѣ чи това гнило тѣло не чѣкаше другы вѣкы ударъ освѣнъ той-зи да го занесе у гроба . . . Подданни тѣ Турции народы, христиѣни, а и са-ми тѣ турци, сички сѣ нахождѣтъ въ едно крайно отчаѣва-ние и имѣно вѣкы проповѣдѣтъ падѣние то турскаго царства... Христиѣни тѣ казвѣтъ чи е дошло вѣкы врѣмѣ да ся отървѣтъ отъ това несносно мѣчителство и да добывѣтъ вѣкы свои тѣ историчѣскы народны права...“ (Изглѣдъ на Вѣстокъ. Д. леб. II. бр. 62 отъ 24. XII. 1861).

Раковски влиза въ сношение съ нѣкои бѣлгарски вой-води, намиращи се по него врѣмѣ въ Бѣлградъ, и рѣшава да организира чѣти, които да минатъ въ Бѣлгария. Самото сръб-ско правѣтельство го е насърчавало, давало му е сръдства да образува една легия отъ бѣлгарски доброволци, като е смѣ-тало тайно — да я използва въ даденъ моментъ. Планътъ на Раковски е билъ, щомъ избухне война между Сърбия и Турция, да навлѣзе съ доброволцитѣ въ Бѣлгария и да вдигне възстѣние. Той се залавя усърдно за работа, събира сръдства

отъ заможнитѣ български емигранти въ Влашко и Виена, праща писма до българскитѣ бунтовници — съобщава имъ, че отечеството скоро ще се освободи, всички да бждатъ готови за рѣшителния часъ⁵¹. Млади, разпалени българи отъ различни краища трѣгватъ за Бѣлградъ, за да постъпятъ въ легията. „Тука имаме на рѣцѣ 20 българкы момичета! (разумѣйте) кои сж полудели да додаты при Вази . . . Въ тѣя обстоятелства Лебеда ще остане най-святъ паметникъ въ нашата бѣдуща повѣстность“ (отъ Цариградъ, 11. X. 1861. Арх. 7115). „Да додж ли въ Бѣлградъ? пише В. Друмевъ на Раковски отъ Одеса, дѣто е слѣдвалъ въ Духовната семинария. — И ако додж, а Васъ не намѣрѣж тамъ, редакция Дунавск. леб. ще мя приѣми ли?“ (29. VII. 1861. Арх. 7228).

Къмъ края на ноември Раковски написва Планъ за освобождение Бѣлгарии — какъ да се устрои възстаніето, кждѣ и какъ да започне, въ каква посока да се разпространява, по какъвъ начинъ да се дѣйствува срѣщу турцитѣ и пр. Щѣлъ да бжде образуванъ „единъ доброоржженъ полкъ отъ 1200 людие, отъ коихъ 100 да бжджтъ конници и 100 артилериисти, а останалитѣ пеходъ, два легко-горски топове, 4 тобоща и 4 трѣби“. Тоя полкъ ще трѣгне направо за Търново, ще вдигне цѣлото българско население и навредъ ще установи българска власть. „Турското правителство въ Цариградъ додѣ сж извѣсти добрѣ, додѣ рѣши и додѣ употреѣби сичкитѣ си възможни срѣдства, да състави десѣть или двѣйси хиляди войска и да ѣж управи противъ Балкана, трѣба му най-малко два мѣсецы врѣмѣ, нѣ тойзи полкъ за 15 дни най-късно ще достигни въ Търново, а за мѣсець денѣ ще успѣе да дигни сичкия Балканъ и Свищовъ ще бжди освоентъ на Дунава.“ Отъ Влашко и Гърция ще дойдатъ нѣколко полка българи, съ добри офицери, които сж тамъ на служба. „Нѣколко хайдушки главатарѣ и чѣты имъ сѣ произвѣстени вѣки, това лѣто и тии първи ще сж найджтъ по Балкана“. Най-много се е разчитало на сръбска помощъ. „Сръбското Высоко правителство само доизволение да даде и да снабди тойзи полкъ съ барутъ и олово, та за съставяне то му тукъ въ Сърбіѣ, то може да бжди съ най-голѣмж лѣснинж и да бжди готовъ до марта за марширанѣ“ (Адженовъ, цит. кн. III. с.

33—38). Въ началото на 1862 Раковски се обръща къмъ князь Горчакова съ особенъ мемуаръ и иска съдѣйствие отъ руска страна.

Въ легията, която е брояла около 500 души, сж влизали между другитѣ, Василь Левски, Илю войвода, Стефанъ Караджа, Василь Друмевъ, В. Д. Стояновъ, Ив. Касабовъ, Д-ръ Рашко Петровъ и Д-ръ Д. Павловичъ. Всички сж очаквали благоприятенъ моментъ да минатъ въ България. А въ това врѣме (отношенията между сърби и турци ставатъ все по-враждебни, сърбитѣ, готови за война, се държатъ прѣдизвикателно къмъ турското население въ Бѣлградъ. Князь Михаилъ рѣшава да изпълни планътъ си — да се освободи веднажъ за всѣкога отъ протектората на Турция. На 3 юни сърбитѣ, подкрѣпени отъ българската легия, нападатъ турцитѣ въ Бѣлградъ. Турския гарнизонъ, по заповѣдъ на Аширъ паша, бомбардира отъ крѣпостъта града. Прѣзъ цѣлото врѣме, докато трае борбата, българитѣ, прѣдвождани отъ Раковски и Иля войвода, енергично подкрѣпять сърбитѣ, проявяватъ необикновена храбрость и даватъ множество жертви. Изглежда, че главно на тѣхната смѣлость се дължи падането на крѣпостъта, тѣй картинно и живо описано отъ Пенча Славейковъ въ Кървава пѣсенъ (I). — Раковски все е очаквалъ да избухне сжщинска война между Сърбия и Турция, и прѣзъ августъ се обръща къмъ еднородцитѣ си съ слѣдния позивъ: „Мили братя българи! врѣмя дойде вѣкы и ные да съкрушимъ тяшко то иго на наши тѣ мжчители невѣрны турцы! Що е нашъ животъ въ това безчѣстно робство? Не е ли всегашна тяшка тягота? Коуж милж добринж имаме подъ това люто османско владеніе? По-добрѣ, братя, една сладка маломинутна за свобода смъртъ, а нѣ дълговѣченъ рабскы животъ подъ тыя безчеловѣчны турскы мжкы! Ставайте, братя, на оржие мало и голѣмо за нашж тж милж свободж и независимостъ! Турско то царство вѣкы пропадва... Единъ всеобщы и силенъ ударъ ще реши нашж бждущность, кату разгони и истрѣби мръсны тѣ кръвници мусулманы отъ наши тѣ прѣдѣли! До когы, братя, да търпимъ безчестие, грабитѣлства, убійства и тяшкы угнятенія отъ турскж тж звѣрскж невѣрность? Ето весъ Балканскы полуостровъ въ огнь запаленъ. Наши тѣ еднородни и единовѣрни братя и съсѣди

храбри чърногорци и сърби, сички на оржие храборно и побѣдоносно биждѣ, сѣкжѣ и трѣбжѣ общия неприѣтель, старѣ кръвникѣ турчинѣ! Може ли да бжди и за насѣ по-добро друго благоврѣмие отъ това? Нека никой не мысли, чи свободж ся добыва безѣ кръвь и безѣ скжпоцѣннж жъртвж! Нека никой не чѣка отъ другиго да го освободи. Наша та свобода отъ насѣ зависи! Нека всѣкѣ запиши дълбоко въ сърдце то си за святж възторгнж рѣчь — свобода или смърть — и сѣ пламенѣ мечѣ да върви въ бойно то поле подѣ знамяна на непобѣдимыя българскы лъвѣ; а Бога всесилна дѣсница намѣ ще помогни! — Народный войвода Г. С. Раковский.“

Сърбитѣ постигатѣ отчасть цѣлѣта си, и турцитѣ напуцатѣ тѣхнитѣ крѣпости, сѣ изключение на бѣлградската, чийто гарнизонѣ е билѣ намаленѣ. Сърбия прѣстава да мисли за война и се примирява сѣ Турция. Правителството, за да угоди на Портата, заповѣдва на Раковски да разпусне легията и да се откаже отъ революционнитѣ си намѣрения. Измаменѣ по такъвѣ начинѣ, разочарованѣ, Раковски напуца Бѣлградѣ. Какви чувства сж изпитвали нашитѣ бунтовници слѣдѣ сръбскотурското помиряванѣ, се вижда отъ признанието на Панайота Хитовѣ. Той узнава, че „бѣлградската буна се е помирила вече. Когато чухѣ това извѣстие, то насмалко щѣхѣ да полудѣя. Ние очѣквахме тая буна въ продължението на толкова години, а тя не можа да просжществува баремѣ една недѣля!... Нашиятѣ човѣкѣ ми донесе писмо и отъ Раковски. Раковски ми пишеше така: „Ако не сте са повдигнале, то пазете да са не побуни нѣкой градѣ или село, защото изѣ Сърбия нѣма нищо да бжде. Сърбите са помириха сѣ турците.“ (Моего пжтувание . . . с. 36).

Все пакѣ, подвигътѣ на българитѣ не е билѣ безѣ значение за закрѣпването на тѣхното политическо съзнание и на борческия имѣ духѣ. „Бѣлградскы тѣ случаи — пише Раковски въ 1863 — въ кои българитѣ зѣххж най-живо учястие балкански тѣ юнаци сѣ свои тѣ непобѣдими чети дадоха на европейци тѣ и на сички тѣ другы славяни да разбержѣ, че българитѣ нѣ сж само мирни орачи и кротки художници [занаятчии] и търговцы, какѣ то гы тий отъ първо мыслѣххж че были ушѣ изгубили старыя си военны духѣ, нѣ тий при вышечечены тѣ си добрины се сж пакѣ храбри и неустрашими

юнаци, стига да имъ се покаже едно благоврѣменно обстоятелство и удобно мѣсто да започнѣтъ движенья та си противъ смъртныя си неприѣтель... Година та 1862 трѣба да остане за българи тѣ забѣлежителна и да ся брои кату първы постѣпъ за политическы имъ независимъ животъ.“

14

Раковски напуща Бѣлградъ прѣзъ есеньта на 1862. Споредъ разказа на К. Стояновъ (Б. Петровъ, цит. кн. с. 157), отъ Бѣлградъ той заминалъ за Неготинъ, дѣто, слѣдъ разпрѣсването на доброволцитѣ, се разправялъ съ призовки, сѣдилища и изплащане да дългове.

Ала и този пѣтъ той не се отчайва. Неговитѣ бѣлградски разочарования изчезватъ прѣзъ пролѣтѣта на 1863. Неправимъ политически оптимистъ, той отново вѣрва, че е възможно да се сключи съюзъ между християнскитѣ балкански народи противъ Турция. Навѣрно, за да съдѣйствува за образуване на такъвъ съюзъ, той се отправя за Атина — и то въ единъ моментъ на междуцарствие и вътрѣшни брожения въ Гърция — слѣдъ свалянето на Отона I отъ прѣстола. Въ Атина прѣкарва около четире мѣсеца заедно съ черногорския капитанъ Петъръ Пейовичъ, роднина, както казвалъ Раковски, на черногорския князь Никола⁵². Тоя капитанъ го придружавалъ навредъ „и като другаръ неговъ и като неговъ адютантъ“ (Псп. LXVI с. 132). Придружавалъ го е като втори адютантъ, съ военната си университетска униформа, и Марко Балабановъ, който по него врѣме е билъ студентъ въ Атина и е участвувалъ въ патриотическитѣ студентски движения. „Раковски твърдѣше — спомня си М. Балабановъ — че бѣ дошълъ въ Гърция съ съгласието на сърбския князь Михаилъ, на сърбското правителство, па още и на черногорския князь, за да изучи отблизу положението въ безцарственото за сега и развълнуваното грѣцко кралство, та да се види има ли възможность за едно общо прѣдприятіе противъ общия врагъ. Като българинъ пѣкъ, Раковски ми казваше още, че той гледалъ да се ползува отъ случая, за да се приготви нѣщо добро и за българския народъ. Нашия народъ

не трѣба, ми казваше, да стои съ кръстосани рѣцѣ прѣдъ-
 тия възстания и вълнения въ Балканския полуостровъ, а най-
 вече при прѣдполагаемото сега и кроено общо прѣдприятие
 противъ общия врагъ“ (Лѣтописи, I. с. 72; Псп. LXVI с. 132).
 Отъ рѣшението на черковния въпросъ Раковски не е очак-
 валъ твърдѣ много — важно е било за него, да получи на-
 родътъ чрѣзъ революция граждански и политически права.
 „Като революционеръ, теорикъ повече, Раковски развиваше
 тия мисли не само прѣдъ мене, но и прѣдъ всички други, съ
 които се виждаше. Прицѣлната му точка бѣше всѣкога, вездѣ и
 прѣдъ всички, прѣмахването на турското владичество по ка-
 къвто и да е начинъ и чрѣзъ каквито и да е политически
 комбинации и прѣдприятия“ (Лѣтописи, I. 72). Запознава се съ
 най-виднитѣ грѣцки държавни мѣже, които го приематъ благо-
 склонно; срѣща се съ първия регентъ, Вулгарисъ, съ Ку-
 мундурса, сѣщо така съ Коронеоса и Леотцакоса — води-
 тели на двѣ противоположни течения срѣдъ войската. „Ра-
 ковски убѣждаваше и двамата знаменити полководци, че при
 едно комбинирано между Сърбия, Черна-гора и Грѣция дви-
 жение противъ Турция, Бѣлгария ще може да извади най-
 малко до 20,000 волонтири за пръвъ пѣтъ...“ (цит. ст. с.
 72—73). Посѣтилъ е и стария Канарисъ, прочутия херой отъ
 грѣцкото голѣмо възстание, възпѣтъ отъ В. Хюго и отъ нѣм-
 ския поетъ В. Мюллеръ. „Канарисъ се радваше като дѣте,
 когато Раковски му разказваше за своитѣ дѣйствия и своитѣ
 кроежи противъ турското владичество“ (с. 73). Сближава се
 съ заможня и влиятеленъ Манаки отъ село Мецово, грѣкъ
 или цинцаринъ по произходъ. „Въ Атина той минаваше като
 единъ видъ официозенъ сѣрбски консулъ, сѣрбски прѣдста-
 витель. Въ онова врѣме сѣрбитѣ нѣмаха въ Гѣрция никакъвъ
 агентъ... Той бѣше душа човѣкъ, цѣлъ сѣрце любвеобилно
 за всички, съ денонощни желанія и грижи и усилия за осво-
 бождението на всички християни отъ турското иго, съ рѣка
 щедра за тая цѣлъ“ (с. 73). Вижда се Манаки е давалъ твърдѣ
 голѣми обѣщанія на Раковски — обѣщалъ му е, може би,
 да му даде материална подкрѣпа за нѣкое народополезно прѣд-
 приятие или пѣкъ да послужи на бѣлгарскитѣ домогвания. От-
 послѣ, въ едно писмо до Балабанова, Раковски го упрѣква, че
 не устоялъ на думата си (Псп LXVI. с. 135).

По-нататък Балабановъ разказва единъ интересенъ епизодъ изъ интимния животъ на Раковски. Най-гостоприемно е билъ посрѣщнатъ той въ дома на българина хаджи Христо, който е взелъ участие въ грѣцкото възстание. Единъ отъ първитѣ борци при прѣвземането на градъ Триполица, хаджи Христо остава да служи въ грѣцката кавалерия и се оженва за една покрѣстена кадѣна. Раковски влиза въ по-интимни сношения съ неговата дѣщеря Фросо, „мома завидна, благовъзпитана, солидно образована, миловидна, кротка, сериозна и привлѣкателна. Нейнитѣ качества ли сами по себе, племенни ли просто симпатии и влѣчения, искренна ли любовъ, тѣй ненадѣйно избухнала у единъ попрѣзрѣлъ ергенъ при първото му срѣщане съ залибения веднага прѣдметъ . . . или пъкъ други нѣкои особени съображения бѣха привлѣкли Раковски къмъ тази българско-турска рожба, тѣй честито израсла въ младата грѣцка столица, тѣй тънко отгледана и развита всрѣдъ по-горнитѣ ѣ кржгове, тѣй богато украсена, както съ външни, така и съ умствени дарби, не зная, но самъ Раковски ми позагатна единъ день съ очевидно удоволствие за възникналата въ сърцето му сериозна къмъ нея наклонность, а Манаки отпослѣ ми пошепна безъ забикалки и ми прѣдаде като тайна, извѣстна за сега само на нѣкои по-приближени лица, че сгодяването на Раковски съ Фросо хаджи Христова било дѣло рѣшено, и Манаки се радваше отъ сърце на това събитие като искрененъ и горещъ доброжелателъ и на едната и на другата страна . . . Сериозна ли бѣше наистина отъ страна на Раковски постѣпката, азъ се питамъ и до день днешенъ . . . Той не ми се виждаше ергенъ съ свойства за задомиаване гдѣто и да е“ (с. 73—74). Тѣй или инакъ, Раковски се сгодява официално и започва да обмисля планове за бждещия си сѣмеенъ животъ. Тогава той е билъ, както се изразява Балабановъ, попрѣзрѣлъ ергенъ — празнично облѣченъ, съ бакенбарди, съ цилиндъръ и бамбуковъ бастунъ, както го виждаме на атинската фотография, приложена въ началото на тая книга. Възнамѣрявалъ е да се установи въ Букурещъ или въ Бѣлградъ и да се отдаде тамъ на непрѣкъсната и по-спокойна патриотическа дѣйность. „Така сгоденъ, Раковски се готвѣше вече да трѣгне отъ Атина, като съобщаваше, че той изпълнилъ, доколкото било възможно, и мисията, за която билъ.

дошълъ (с. 75) Тръгна отъ Атина веселъ, доволенъ и прѣпълненъ съ блага надежда за постигане цѣльта, която е го-
нилъ“ (Псп. LXVI. с. 133). Отъ гръцката столица билъ най-
тържествено изпратенъ отъ еднородцитѣ си и отъ прѣдста-
вители на правителството.

Минава извѣстно врѣме — отъ Раковски никаква вѣсть,
никакво писмо нито за годеницата, нито за родителитѣ ѝ.
Едва слѣдъ нѣколко мѣсеца той се обажда на Балабанова,
казва му, че не е забравилъ дългътъ си — готовъ е да го из-
пълни, обаче обстоятелствата не му позволяватъ. „Но ты (до-
пусти ми да ты кажа тѣй, като на единъ вѣренъ и драгъ при-
ѣтель) знаешъ подь каквы обстоятелства ся нахождамъ и каквж
бжджщность гонѣж! . . . Ако старобългарскый Бѣлъ-Богъ ся
умилостиви и даде намъ свѣтлы дны, сичко ще ся въ добро
убърни и въ сърдца-та на млады-тѣ Горскы-Дивы цвѣтнаще ра-
дости и веселія цвѣтъ. Това можишъ рѣшително да имъ из-
тълкувашъ въ какъвъ то по-добъръ и по-благопристоенъ на-
чинъ разсждишъ“ (Букурещъ, 5. X. 1863). Слѣдъ една доста
дълга пауза той отново пише на Балабанова, на 15 мартъ
1864, пакъ отъ Букурещъ: „За наши-тѣ тамо нѣмамъ сега
время да имъ пишѣж, освѣнъ тя моля да имъ кажишъ най-
искренное ми поздравление . . .“ (Псп. LXVI. с. 134). На-
шитѣ — това е годеницата и нейното сѣмейство. Наскоро
слѣдъ това изоставената Фросо умира.

Така, по желанието на боговетѣ — на онѣзи богове, що
сж го ржководили винаги и сж му показвали правия пѣтъ —
той е трѣбало да напусне примамливия островъ на Калипсо
и да се върне въ отечеството си, — да остане докрай вѣ-
ренъ на своя дългъ, който е владѣлъ всичкитѣ му желания
и влѣчения, всичкитѣ му помисли, и отъ който дългъ другъ
по-високъ и по-свещенъ е нѣмало за него. Любовта къмъ
родината, както и у Ботева, е прѣдолжвала всѣка друга
любовъ. За себе си и за него е казалъ отпослѣ Ботевъ, че
срѣдъ робската дѣйствителность любовта е прѣстанаа вече
да грѣе въ онова наранено сѣрце, което е обзето отъ скръбъ
и отровено отъ ненавистъ.

Отъ Атина Раковски се отправа за Цетина, срѣща се съ черногорския князь, и отъ тамъ, прѣзъ юни 1863, отива въ Бѣлградъ. Прѣзъ августъ напуща Бѣлградъ, отбива се въ Неготинъ и отъ Неготинъ отива въ Букурущъ, дѣто продължава да популяризира между българитѣ идеята за единъ политически съюзъ на балканскитѣ народи и да имъ внушава, че е настаналъ най-сгодния часъ за тѣхното освобождение. Сега надеждата му е въ Ромъния — къмъ ромънското правителство и ромънскитѣ обѣщания той се отнася тѣй довѣрчиво, както прѣди — къмъ сръбскитѣ обѣщания. За да спомогне за едно сближение между двата народа, българския и ромънския, той започва да издава седмиченъ вѣстникъ Бждущность — Viitorul, вѣстникъ гражданскы, любословны и търговскы, чийто първи брой излиза на 8 мартъ, 1864, въ Букурущъ. Девизата на Бждущность гласи: „Любовь и съжъзъ. Право народности“. Програмата на тоя вѣстникъ, който още не е описанъ въ прѣгледитѣ на нашия периодически печатъ, узнаваме отъ помѣстеното отначало О б я в л е н и е: „Направление же того вѣстника ще бжди слѣдно: а) уводний му членове всѣкогы щжтъ обѣма истынный ходъ днѣшнымъ европѣйскый политики, особито же камъ тѣй два народа: българскый и ромънскый, и въ общѣ единородны и приѣтели имъ християнскы въ турскж днѣсъ названж Европж народы. Той ще брани нихныя права и ентереси съ най-голѣмаж възможность любородности и искренности. б) Любословнаа часть ще има за единственъ си прѣдметъ да докажи: каквы сж были стари сношены между тыя два народа и. п., какъ тии всѣкогы сж поминували съ братскж любовь и въ съжъзъ помежду си, бранѣще заедно народны си ентереси и права противъ общихъ си неприѣтелевъ; какъ тѣхни обичаи, домашни обряди, пѣсни, игроводи и народно имъ носѣнье еще и до днѣсъ си сж съхранили истии почти. А важно е чи и днѣсъ еще тии два народа живѣжтъ въ съгласие и въ любовь, съдружжтъ си усърдно и драголюбно въ търговскы си прѣдприѣтыя, постжпжтъ и въ сродство чрѣзъ взаимнаго бракосчитания, кое съ другы единовѣрни си народы, какъ то на примѣръ съ гърцы, не можтъ никакъ си да търпѣжтъ, или

ако си по нѣгдѣ си случи такава нѣщо, то е една рядкость и исключение. Какъ тии два народа было врѣме кога сѣ славно съвоювали заедно и живѣили подь едно и исто управление, съставили еднѣ силнѣ държавѣ въ врѣмѣ великаго и славнаго царя Асѣни, кое не само съхранена повѣстность намъ е увардила, нѣ и сами тии народи, българскы и ромѣнскы, пѣють и си напомнѣть славныя подвигы Мирча Войвода, Данъ Войвода, Михалѣ Витѣза и проч. величающе сѣ и славяще сѣ съ тѣхны имени, кату на свои общы прѣотци герои! Послѣ же падение Българий подь турское иго, Ромѣнии, съхранивша свои политичнѣ животъ и права, была е всѣкогы свободно и непохытно прибѣжище българскому народу, а селскый домъ ромѣнина былъ е отворенъ българину съ сърдечное гостоприѣмство. Исто же пакъ и прибѣгавающии отъ послѣ въ Българий ромѣни были сѣ дочѣквани и приѣмвани отъ болгары съ отличающаѣ ихъ добринѣ прочютаго имъ гостоприѣмства. в) Търговская часть того вѣстника, освѣнѣ обичнаго търговскаго булетина по крайдунавскыя главны пристанища и Цариграда, простираше сѣ и въ по-далечны мѣста. А особито внимание ще дава за новоизнамѣреныя машины и другы орѣдыя полезны за орѣчество и въобщѣ за земледѣлие, какъ то и за разны изложеныя за търговскы, биомеханически и ендустриални съдружества и прѣдприѣтыя, кои можть да сѣ прѣдприѣмнѣть, уведѣть и устройть въ тыя прѣкрасны плодovиты и богаты земы отъ тыя самы народы за общѣ ползѣ и благоденствие имъ. г) За свѣтовныя же новины и знамѣнитыя събытыя, освѣнѣ нашы събствены дописи, имащѣмъ источникъ званичныя и най-значительныя европѣйски вѣстницы. При томъ нѣщѣмъ пропуска и обнародование въ подлистникъ на занимательны читателѣмъ сѣ повѣсти, мѣстоуписаныя, пѣтишествыя и въ общѣ на сичко, що може да поучи любознательнаго читателя. — Никогы не сѣ е подвижилъ по-силно Вѣсточный въпросъ колкото въ нашы дны. Никогы не сѣ е почувствовала по-голѣмѣ необходимость колкото въ нашый дны, да упознаеме народы тѣ съ кои имаме да правимъ, тѣхныя срѣдства, тѣхныя начертаны (карактеры). Трѣба да убърнимъ голѣмо внимание на това! Ные сѣ нахождаме посрѣдъ единъ голѣмъ океанъ отъ кого не можеме изплува другоиче освѣнѣ

чрѣзь насъ-си, чрѣзь нашымъ веществе нѣравствены, ны и умствены силы. — Българи и ромъни отвѣкадѣ! ключъ Вѣстока е въ ваши рѣцѣ. Вашее же способствие ще даде намъ срѣдства да Ви докажемъ това чрѣзь вѣстника си“.

Вѣстникътъ е излизалъ на голѣмъ форматъ, на български и ромънски езикъ, и съдържа статии главно върху българскитѣ и ромънски работи.⁵³ Характерно е, че Бждущность ратува не само за българското освобождение, но и за икономическото освобождение на ромънскитѣ селени: „Ные мислиме, чи ни е възможно да съществуе романинъ, въ жилы тѣ кому тече истинна романска кръвъ, кой то да кажи чи селянину не трѣба да ся даде земя, не трѣба да стани и онъ притяжатель огнища, и да има [отъ какво да живѣе и да бѣди онъ свободенъ и подъ равноправность“ (бр. 8. отъ 1. V. 1864). — Помѣстени сж тукъ нѣкои интересни статии отъ Раковски, напр. Единъ кратакъ поглѣдъ върху Вѣсточния въпросъ и подлистника Българскый вѣройсповѣденъ въпросъ съ фанариотитѣ и голѣмая мечтаина идея панелинизма (Сжщата година излиза въ отдѣлна книга). Въ Бждущность е сътрудничилъ ромънскиятъ професоръ и публицистъ Богданъ П. Хажджу⁵⁴ Излѣзли сж само десетъ броя — послѣдниятъ носи дата 17 май 1864. Въ него Раковски обяснява, че вѣстникътъ спира за единъ мѣсець — а въ сжщность спрѣлъ е за винаги — поради непобѣдимото нехайство на българитѣ, които, макаръ и да разполагатъ съ срѣдства, не подкрѣпятъ такива родолюбиви прѣдприятия. Отъ тия обяснения се разбира, че главната причина за спирането на Бждущность се крие въ изострянето на отношенията между Раковски и българскитѣ богаташи въ Букурещъ, чорбаджиитѣ. Тукъ той отбѣлѣзва единъ важенъ моментъ въ развитието на революционното движение у насъ — рѣзкото стълкновение между двѣ противоположни обществени и политически течения — консервативно и революционно. Враждата помежду имъ се изостря отпослѣ още повече — когато начело на революционеритѣ заставатъ Каравеловъ и Ботевъ. Раковски бѣлѣжи, че неговитѣ планове сж рухнали по вината на такива българи, „въ главы тѣ коимъ е влѣзалъ единъ олигархичьскы духъ и изисквжтъ да всѣко народно българско дѣло става

само по тѣхнаѣ воляж и по тѣхное убеждение! Тии прѣзиржть народа и никогы не сж помыслили да съсрѣдоточжть въ едно негови тѣ мысли. Сичко що сж до сега вършили подѣ имя то народно дѣло не е было такова, нѣ водило ся е се по самж тж точкж зрѣния личнаго ентереса а най-паче убийственнаго егоизма!“ За свадата между Раковски и чорбаджиитѣ свидѣтельствува и П. Хитовъ: „Раковски бѣше скаранъ съ сичките букурешки чорбаджие; вардѣха са и тие отъ него“ (Моего пѣтувание, с. 72)

Твърдо рѣшенъ да издава български вѣстникъ, Раковски отново се опитва да намѣри срѣдства — и на 19 юли 1864 излиза, пакъ на български и ромънски, новъ вѣстникъ, Бранитель — *Apărătorul*. За издрѣжка на вѣстника е било образувано търговско безименно дружество, което да събере потрѣбния капиталъ чрѣзъ дѣлове. Между другитѣ въ него сж влизали И. Д. Х. Бакалоолу и Хр. Георгиевъ. Въ устава на дружеството, обнародванъ въ първия брой на Бранитель, се казва: „Главная цѣль и направление того вѣстника ще бжди: развитие то народнаго духа въ болгары тѣ въ обще и зближение то на два та народа, българскаго и ромънскаго; ще брани народны тѣ ентересы спорядъ дивизж тж си и въ общѣ ще има за прѣдметъ всѣко нѣщо кое можи да способствува за умственное и вещественое развитие на тыя народы. А политическый ходъ вѣстника ще бжди слѣдны: Противъ никое правителство не ще говори; въ никаквж личнж полемикж неще вхожда съ никого. Отговори тѣ, кои то има да прави противъ нападатели тѣ на народны тѣ ентересы, ще бжджть всѣкогы основаны на историчьскы и здравомысленны доказателства безъ нападания“ (чл. 5) Тукъ вече се чувствува влиянието на българскитѣ капиталисти въ Букурещъ, които сж обѣщали да издрѣжатъ вѣстника и сж искали да се списва по тѣхенъ вкусъ. При това Раковски не е главенъ редакторъ; трѣбало е да зависи отъ други — нѣщо, което не е могълъ да понесе. Още въ първия брой на Бранитель, въ Важно извѣстие, четемъ: „Първый редакторъ поради свои особны причины, отгѣгля ся отъ такова едно прѣдприѣтие, кату ся споразумѣ съ новый притяжатель вѣстника Бранителя да удовлетвори спомоществувателитѣ приставаго вѣстника Будущность“. Тия, които сж издрѣжали вѣстника, сж искали

не само да наложатъ на Раковски своитѣ схващания и цѣли, но и да го принудятъ да си промѣни своеобразния езикъ. Види се недоразумѣнията между двѣтѣ страни сж се изострили въ конфликтъ, поради което и на новия вѣстникъ не провървѣло: излѣзълъ само единъ брой; а трѣбало да излиза два пжти седмично. Като подлистникъ е помѣстено началото на Асѣнъ, приповѣдь отъ българската повѣстность (приводъ). Не е казано, но се вижда отъ езика, че прѣводачъ на тая повѣсть е Раковски.

Слѣдъ тия несполуки той е мислѣлъ да издава вѣстникъ въ Болградъ и да положи основитѣ на едно голѣмо книгоиздателство, ала и въ това не успѣлъ.

16

Въ Букурещъ, въ 1865, Раковски издава Българска старина, „повремено списание издаваемо въ неупрѣдѣлно врѣмя“. Излѣзла е само една книга.

Тукъ той продължава своитѣ издирвания въ областта на българския езикъ и българската най-стара история. Въ сжщность, Българска старина е обобщение на всички негови филологически, фолклорни и исторически схващания, изразени въ по-раншнитѣ му съчинения, дѣто се опитва да издири началото на българската история, да проникне въ самитѣ основи на нашата древность. За да дойде до извѣстно заключение за българската древность, той счита за потрѣбно да издири произхода на нашия езикъ, да анализира състава на езика, да установи неговитѣ първични елементи, — онѣзи основни елементи, отъ които сж се развили по-нататкъ формитѣ на българската рѣчь. Тая мисль, както изповѣдва, се зародила у него още въ Нови Садъ (Ключъ българскаго языка, прѣдговоръ, с. VII). Въ Одеса той сполучва да дойде до извѣстно рѣшение на въпроситѣ, що сж го интересували; заключава, че езикътъ — не писмениятъ, а живиятъ, говоримиятъ езикъ — е най-сигурно срѣдство за проучване на миналото; на изслѣдателитѣ не остава нищо друго, освѣнъ да анализиратъ този езикъ и да установятъ неговитѣ първични съставни елементи, ако искатъ да разбератъ произхода и праисторията

на самия народъ (Ключъ, с. X). По пжтя на своитѣ издирвания Раковски идва до заключение, че началото на българския езикъ трѣба да се дири въ санскритския, а произхода на българския народъ — въ Индия (Ключъ, с. IX). Той рѣшително се противопоставя на всички онѣзи учени, които твърдятъ, че българитѣ сж отъ татарско потекло и че първоначалниятъ български езикъ е татарско нарѣчие; осжда тия учени, че не се запознали основно съ езика на българитѣ и че били пристрастни въ изслѣдванията си (Ключъ, с. IX—X). Раковски отхвърля мнѣнието, че дружината на Кубрата състояла отъ татари и че се прѣтопила постепенно въ славянския елементъ, който е населявалъ Полуострова. „Смѣшно мждруване на учени глави!“ възкличава той. Противопоставя се сжщо на Хилфердинга, който въ Писъма объ исторіи Сербовъ и Болгаръ твърди, че татарски имена на български владѣтели се срѣщатъ дори до Симеоново врѣме. Хилфердингъ „е писалъ безъ разсжждение праваго разума, или паче прѣстрастно“ (Горскій пжтникъ, с. 184). Съ ирония говори и за Шафарика: „Мечтайнж тж мисль, чи българскій іазыкъ е нѣкое си татарско, нарѣчие... и до сега сжштествува въ главы тѣ на нѣкои си учены, разпространена най-много отъ названого патриарха на Славіанскж тж филологиж Шифарика въ съчинение то Славіански древности, чи българитѣ были ушь татарскаго племени!!!“ (Българска старина, с. 117). Тия учени, които твърдятъ, че българскиятъ народъ и езикъ сж отъ татарско потекло, сж „повлечени отъ византийскы тѣ прѣстрасны и невѣжы писатели или же имѣющи и свож си цѣль!...“ (Б. ст. с. 12).

Споредъ Раковски, първи, които сж напуснали Азия, люлката на човѣчеството, сж били пелазгитѣ. Тѣ сж дошли първи въ Европа. А пелазгитѣ, потомци на старитѣ арийци, обяснява Раковски, сж въ сжщностъ славяни, именно българи. Сжщинското име на пелазгитѣ е българи; това име е „искривено отъ гръцки тѣ писатели на *πελασγοί*, поради недостаткъ тж іазыка имъ“. За Раковски нѣма никакво съмнѣние, че българитѣ сж първитѣ жители на Европа и потомци на арийцитѣ. „Ные штѣмъ доказа неоторимо, зашто сме първи тѣ и най стари тѣ жители въ Европж и най чисти тѣ потомцы на Арии тѣ“ (Б. ст. с. 11).

Какви сж основанията на Раковски, че произхода на българитѣ и на тѣхния езикъ трѣба да се дири въ Азия, именно въ Индия, или както се изразява той — въ Хиндистанъ? На [какво гради своята теория за арийското потекло на българитѣ? Въ Българска старина той излага слѣднитѣ основания: „а) принесено то земеописание на стары тѣ народы отъ първы тѣ имъ жилишта въ нови тѣ имъ; б) принесено то вѣройсповѣдание тоже отъ първы тѣ имъ жилишта въ новы тѣ; в) единство то днѣшнаго имъ языка съ старого имъ, ирианскаго (Б. ст. с. 206) Въ общтѣ кату сравниме българско то тѣй съхранено старо вѣройсповѣдание, съ Самскрыты тѣ книги, Вѣды тѣ и другы, съ Заратовы тѣ, съ Занд-Авѣста, какъ то и языка българскы съ тѣхъ языцы виждаме чи ся обѣмжтъ и двѣ тѣ вѣройсповѣдания въ насъ нѣ прѣудолѣва Заротово то вѣройсповѣдание, т. е. двоебожие то, какъ то и зандскый языкъ; а отъ того дохождаме до здравомыслено то заключение: чи Арии тѣ отдѣливши ся въ Азиѣж отъ памтивѣка, може бы поради религиозны раздоры, приселявали ся сж въ Европѣж, приносивши и свое то вѣройсповѣдание, отъ кои то приселци сме ные българи тѣ прави тѣ потомци, съхранивши старо то си вѣройсповѣдание, и языка и земеописание отъ чясти, а въ най-голѣмж строгость старо то занятие на Арии тѣ орачѣство то“ (Б. ст. с. 24) Раковски намира, че отъ всички европейски народи, които сж живѣли нѣкога въ Индия, българскитѣ е запазилъ най-живи спомени за първоначалното си отечество, запазилъ е сжщо основнитѣ форми на своя старъ езикъ, „кои то въ ни единъ отъ индоевропѣйскы тѣ языцы не ся вижджтъ тѣй исто съхранены, какъ то въ българитѣ“ (Б. ст. с. 41). Тѣ сж запазили не само езика, но и вѣрванията и обредитѣ на онѣзи народи, отъ които сж се отдѣлили нѣкога въ Хиндистанъ.

И Раковски се спира на дълго и широко да доказва, по единъ твърдѣ оригиналенъ начинъ, родството между българския и санскритски езикъ, между българскитѣ обичаи и индийската митология. Той взема нѣколко санскритски текстове отъ *Commentaire sur le Yagṇa*, отъ Eugène Burnouf, намира, че прѣводитѣ и тълкуванията на Бюрнуфа и А. Дюперона сж невѣрни и неточни, и се залавя да кори-

гира тѣхнитѣ прѣводи възъ основа на българския езикъ⁵⁵. Дватама френски учени, Бюрнуфъ и Дюперонъ, казва Раковски, не сж могли да прѣведатъ вѣрно текстоветѣ отъ старитѣ зендски книги, защото не сж знаели български. Изразътъ *haṇkāgaueṃi* Бюрнуфъ прѣвежда је *célébre*, слава. Раковски отхвърля тоя прѣводъ; въ санскритската дума той вижда тъкмо три български думи: ха-на-караями = ха (хайде!) + прѣдлогъ на + глаголъ караями, караме. Санскритската дума *aśhaonē* Бюрнуфъ прѣвежда *pur*, чистъ, святъ; Раковски намира, че и тукъ прѣвода е съвсѣмъ невѣренъ; споредъ него, *aśhaonē* = *acha-oṇ-īe* = защото (ачи) той е . . . По такъвъ начинъ прѣвежда цѣла една зендска молитва и дохожда до заключение, че „зандска та молитва отъ *Иснж*, кои то излага ученый Бурнуфъ, е на нашъ чистъ български (арски) языкъ“ (Б. ст. с. 72) — Дори самата дума *sanskrit*, санскритски, е чисто българска, но прѣиначена малко отъ учителѣ. Тая дума трѣба да се чете самскритъ. „Европѣйски тѣ учени пишѣтъ *sanskrit* вмѣсто *samskrit*, какъ то е писано на него языкъ, нъ то не е исто то и право то. Тая рѣчь е съставена отъ *saṃ*, кое на самскритъ языкъ е усилено мѣстоймяние, и отъ *scī-ṭa*, кое значи тайно; самскритъ = самый тайнственый, святой языкъ. . . Рѣчь та сам-скритъ сам-скритъ е и наша чиста българска рѣчь въ исто то значение какъ то ѣж зѣмѣтъ индийски тѣ учени“ (Б. ст. с. 61—62). Навредъ въ съчиненията си Раковски нарича санскритския езикъ „самъскриты языкъ“.

Ала той не се задоволява съ съпоставянето на българския езикъ съ санскритския; намира по-нататъкъ голѣма общность между българскитѣ вѣрвания, обичаи, обреди и староиндийскитѣ. „Не само нашъ български говоримъ языкъ ѣ твърдѣ ближенъ самскриту, нъ и цѣло наше баснословие, и стари остали наши обрѣди сж почти истии съ староиндийскимъ . . . (Показалецъ, с. 131). Въ Българияж остали и до сега староиндийски обрѣди, обичаи, тържества и вѣрвания. Доказательства сж самии наши народни празници съ сички имъ обрѣды и обичаи . . . (Пок. с. XVI) Индийски народни празници съотвѣтствувѣтъ съ наши годишни народни празници, кѣту започнѣтъ отъ Сурваки до Сурваки съ исти имъ имена и обрѣды“ (Пок. с. XV). Имената на староин-

дийскитѣ божества Ормуздъ и Ахаранъ сж сжщо така чисто български. „Има Ормуздъ е чисто-българско, Ирамъздъ — дажщый свѣтлость — Бѣль-Богъ; а Ахаранъ е — не-харенъ — не-добрый — Чьрны-Богъ“ (Пок. с. XVII). Самиятъ народъ е запазилъ тъмни спомени за своята древность и за праотецеството си. „Простый народъ възпомува Хиндистанъ, нъ подъ иманемъ Хинкъ, безъ да знае що значи таи рѣчь“ (Пок. с. XV).

По-нататкъ той изтъква общността въ мѣстнитѣ названия. Българитѣ, като се заселили на Полуострова, дали на много градове и села сжщитѣ имена, каквито сж носили тѣхнитѣ селища въ Хиндистанъ (Б. ст. с. 102—103). Такова е напимѣръ името Котелъ. Въ плана на третата часть на Показалець четемъ: „Обкръжажщии гори днѣшнаго села Котила носили то има, кое на самъскритъ изыкъ значи укрѣплено-обградено съ крѣпости мѣсто. Какви други мѣста има въ Хиндистанъ, кои носѣтъ български чисты имена: Загорье, Нагорье, Шумо или Шуменъ, Луна рѣка, Жгълъ, Нага, Кутакъ или Котакъ и множество други ... Множество имена, прѣдѣли, обльсти, рѣки, гори, планини, села и градища въ Хиндистанъ носѣтъ чисты български имена ... Заключение: Българи сж обитали въ старо врѣмѣ въ Хиндистанъ и тии сж были най голѣмое плема, и кѣту сж разпространили въ Европѣ дали исты имена и на днѣшны си жилища“ (Пок. с. XX).

Каго се основава на това родство и на старинния характеръ на българската рѣчь, Раковски се спира да отбѣлѣжи, какво голѣмо значение има нашиятъ езикъ за сравнителното езикознание и до каква степень е необходимо да го познаватъ всички ония лингвисти, които проучватъ индоевропейскитѣ езици (Ключъ, с. 17—18). Той е на мнѣние, че лингвиститѣ не сж могли да дойдатъ до правилно заключение за особеноститѣ на санскритския езикъ, защото сж прѣнѣбрѣгнали българския. А възъ основа на българския езикъ, казва Раковски, могатъ да се рѣшатъ всички спорни и неясни въпроси относно състава на санскритския езикъ и значението на отдѣлни изрази. Само слѣдъ като се изучи основно нашия езикъ, ще може да се създаде сжщинска

наука за езика (Б. ст. с. 49). Освѣнъ това той намира, че отъ всички езици единственъ българскиятъ притежава най-първични форми — такива форми, които свидѣтелствуватъ за вѣншнитѣ и психически условия, при които се заражда и развива самия езикъ. Това е още едно прѣдимство на нашия езикъ. „Коренни тѣ слогае въ българскый языкъ почти сички тѣ сж съставени по само то дѣйствиe природи и показвжтъ кату прѣзъ едно прозрачно стъкло впечатленья та, които размыслени отъ първы тѣ чловѣцы произвели сж языка“ (Б. ст. с. 90).

Увлѣченъ въ тоя кръгъ отъ мисли и тълкувания, Раковски отива по-нататкъ — засѣга образуването и развитието на грѣцкия езикъ. За говоримия грѣцки езикъ той е на мнѣние, че е възникналъ подъ влияние на езика на пелазгитѣ — онѣзи българи, които първи напуснали Азия и се заселили въ Европа. Гърцитѣ сж дошли на Полуострова слѣдъ пелазгитѣ и отначало сж живѣли изъ гориститѣ мѣста, безъ да влизатъ въ общение съ други племена. Понеже живѣли изъ горитѣ, били наречени отъ българитѣ гърци, което споредъ Раковски значи горци, горски жители. Но постепенно гърцитѣ или горцитѣ се смѣсили съ други народи, поддали се на чуждо влияние и тѣхния езикъ се е прѣвѣрналъ въ една смѣсица, въ която прѣобладаватъ български рѣчи. Отличителнитѣ особености на грѣцкия езикъ, неговитѣ прѣдимства, доколкото ги има, се дължатъ на старобългарския (Б. ст. с. 88—89). Етимологията на грѣцкия езикъ трѣба да се дири въ българския. „Нашый българскый языкъ става ключъ за еленскый языкъ да открие множество рѣчи непознаты отъ филолозы тѣ, зашто имжтъ значенья та кое то сж имъ натрупали рѣчничкописатели тѣ“ (Б. ст. с. 71).

Една отъ цѣлитѣ, що прѣслѣдва Раковски съ историко-филологическитѣ си съчинения, е, да се докаже, че гърцитѣ дължатъ своята слава и своя езикъ на другъ народъ, българския, който е населявалъ Балканския полуостровъ прѣди тѣхъ и отъ който тѣ сж заемали езикъ, религия, книжнина и пр. „Еленскый мнимъ първобытенъ языкъ е отцѣпка отъ българскаго... Първобытни и несъставени мними елински рѣчи сж доказвжтъ съставени, производни и естественно зна-

чение имѣжщи въ нашъ български езикъ. Български езикъ е много побогатъ отъ еленскаго . . .“ (Пок. с. XXIII). За да не бжде голословенъ, Раковски се залавя да докаже по какъвъ начинъ гърцитѣ сж заемали и изопачавали наши думи и какъ сж образували своя езикъ възъ основа на нашия. Думата *σθένος* сила, произлиза отъ нашата дума стѣна; *θάρρος* храбрость, смѣлость — отъ дързость. А българската дума жена гърцитѣ сж промѣнили въ *γυνή*. *Ναῦς* корабъ произлиза отъ навозъ, возя (Б. ст. с. 99). Амазонка, на грѣцки *ἀμαζών*, се състои отъ отрицателна частица *α* и отъ мжжъ; гърцитѣ не могли да произнесатъ *жс* и поставили *з*; амазонка значи жена безъ мжжъ. „Амжжени тѣ, какъ то е доказано въ повѣстность тж, нѣсж были друго, нѣ жени оставши безъ мжжие то си, кои то сж истребили въ еднж биткж“ (Б. ст. с. 57). Простогрѣцкиятъ изразъ *ρύτη* носъ Раковски тълкува отъ „мытж, из-мытамъ, — виждаме чи *ρύτη* = мытъ значи из-мытено, из-несено на вѣнъ нѣшто, носъ“ (Б. ст. с. 80). — Грѣцкиятъ езикъ съдържа и турски изрази. „*Ἀγγελος* ангелъ Раковски произвежда отъ турската дума гел, гелмек; *ἄγγελος* значи „онъ-зи кой е дошалъ отъ нѣгдѣ си и носи вѣстъ . . . гелмишъ“ (Б. ст. с. 113).

По тоя начинъ Раковски доказва, че езикътъ на мегаломанитѣ гърци е смѣсица отъ чужди рѣчи, че върху него голѣмо влияние оказалъ българскиятъ езикъ, който има това прѣдимство, „че е увърдилъ почти цѣло първобытно то си гласопрройзношение“ (Б. ст. с. 89).

Съ своя краенъ национализмъ Раковски навредъ вижда слѣди отъ българското минало, въ езика на всѣки народъ съзира български елементи. Българско влияние той изтъква и въ френския езикъ. Тѣй напр. думата *tête* глава споредъ него е сродна съ нашата дума „тетю или тата, отыцъ, башта“ = глава на сѣмейство (Б. ст. с. 77). *Digne* достоенъ се е произнасяло по-рано дигнѣ; произлиза отъ „дигнѣнъ, дигнатъ, по-дигнатъ, т. е. възвишенъ на нѣкой си чинъ и отличенъ отъ другытѣ въ достоенство“ (Б. ст. с. 79). Френското име „*Charibert* = шарыбертъ убо значи буквално: харны-бо-рецъ“ . . . (Б. ст. с. 139).

Слѣдъ множество подобни твърдения човѣкъ би се усъмнилъ, дали тѣ почиватъ на искрено убѣждение или пѣкъ

сж, въ сжщность, съзнателно скриване на истината, тенденциозно изопачаване на фактитѣ. Ала при едно по-внимателно вникване въ тия фантастични теории на Раковски става явно, че той е билъ напълно, дълбоко убѣденъ въ правотата на своитѣ заключения, които нарича „здравомыслени“ Нито за мигъ не е допускалъ, че може да се лъже. Навсѣкждѣ той подчертава, че сжжденията му се основаватъ на най-сигурни данни и че доводитѣ му сж неоторими. Тѣй напр. когато обяснява, че *a* придава отрицателно значение на изразитѣ, въ началото на които стои, той прибавя: „Това разяснение на *a* отрицателно е основано на най-голѣмое здравомыслие, штото никакво упровѣргание не можи има“. (Б. ст. с. 59).

Тоя самоукъ филологъ непоколебимо вѣрва, че си спечелва голѣма заслуга въ областъта на лингвистиката, като разкрива единъ новъ източникъ, българскитѣ езикъ, отъ който ще блѣсне ярка свѣтлина върху нерѣшенитѣ проблеми на сравнителното езикознание и науката за езика. Той не се затруднява дори и прѣдъ най-сложнитѣ въпроси. За него нѣма въпросъ, който да излиза вѣнъ отъ кръга на неговата компетентность — залавя се да рѣши съ единъ замахъ и такива лингвистични проблеми, на които бѣлѣжити учени сж посветили цѣлия си животъ, безъ да дойдатъ до сигуренъ резултатъ. Раковски поставя и разрѣшава най-труднитѣ въпроси, както видѣхме, съ всичката смѣлость и самоувѣренность на единъ дилетантъ и съ заслѣпеностъта на единъ разпаленъ шовинистъ.

Ясно е, че тия негови издирвания нѣматъ никаква научна стойность, че цѣлото това отчаяно словопроизводство, всички тия разсжждения върху потеклото на езици и народи сж плодъ на увлѣченията на единъ фанатизиранъ родолюбецъ, а не на обективнитѣ изслѣдвания на единъ ученъ, какъвто Раковски не е билъ и не е могълъ да бжде. Не любовъта къмъ истината, а патриотическото чувство го е ржководило въ пжтя на тия чудати построения и теории. Той е билъ изцѣло завладѣнъ отъ краенъ национализъмъ който, се усилюва до шовинизъмъ, до национална надмѣнность, нѣмаша нищо общо съ науката.

И тѣкмо за това неговитѣ книги сж били твърдѣ популярни и сж оказали силно въздѣйствиe върху тогавашното поколѣние, като сж усилювали неговото родолюбие. На своето

врѣме историкофилологическитѣ съчинения на Раковски сж вършили патриотическа служба, будили сж национална амбиция у българитѣ, давали имъ сж аргументи да се противопоставятъ на гърцизма и да възвеличаватъ своята народность и своето минало. Касабовъ разказва единъ характеренъ епизодъ: Гърцитѣ въ Пловещъ, съ учителя си начело, постоянно се подигравали съ българитѣ, съ тѣхното невѣжество и нищожество, особено пѣкъ съ езика имъ. Веднажъ, когато отива въ Пловещъ, Раковски узнава това, поржчва на българитѣ да се събератъ вечерята въ кафенето, дѣто сж ставали разпритѣ между българи и гърци. Явява се тамъ и самъ той и започва ученъ филологически разговоръ съ надмѣнния грѣцки учитель. Взема креда и написва на масата множество старинни грѣцки думи, отбѣлѣзва правилно ударенията имъ, всичкитѣ вари и оксии, и започва да обяснява промѣнитѣ, които постепенно сж ставали съ извѣстни звукове. Грѣцкиятъ учитель кималъ удобрително и се очудвалъ на учеността на своя събесѣдникъ, който на края, за голѣма изненада на всички гърци, изкаралъ грѣцкитѣ думи български . . . Отъ тогава българитѣ въ Пловещъ взели врѣхъ, а посраменитѣ гърци избѣгвали да се срѣщатъ съ тѣхъ (Ив. Касабовъ, цит. кн. с. 45—47).

Запазени сж нѣколко интересни документи, които разкриватъ патриотическия възторгъ на българскитѣ читатели, породенъ отъ историкофилологическитѣ и фолклорни съчинения на Раковски. Ето що четемъ въ едно колективно писмо, подписано отъ дякона Аверки, Нешо Бончевъ, М. Дриновъ, Ат. Д. Бѣляевъ, Партени Стояновичъ и други: „Достоуважаемый Вашъ плодъ, называемый „Показалець или Ржководство“ истинна ще зарадва нашѣтѣ бѣднѣ книжнинѣ, дѣто ся обогатява съ еднѣ такавѣ първо-класическа книга: той не само отъ съвременните българе ще ся приеме съ радость, но и отъ потомството имъ. Вѣрно че тѣ Вашето имя ще запишатъ въ нашѣтѣ народнѣ Історія безсмертно . . . Книгитѣ Вы, като ся разграбихѣ отъ насъ, както казахме и по горѣ, съ восторгъ, всякъ единъ разгращаше да прочете нѣщо съ любопитство. Тѣ много впечатленіе ни дадохѣ и за да разумѣйте, что причинило намъ, описваме на кжсичко пѣрвый часъ на прочитането ѣ. Ето какъ: тоя часъ намъ бѣше много замѣчателенъ: Единъ казва: глѣдайте, какви ху-

бави нѣща имж тая книгж; други: моля вы ся, господа! послушайте, — что значи муждракѣ, дѣверѣ и проч. Трети, абе пуйка было и на санскритски языкѣ пакѣ тжй и проч. Послѣ млькнахме всичкиты и захванахме да ѣж прочитаеме както му е редж“ (Киевъ, 9. V. 1859. Арх. 6869). Теодорѣ Т. Хрулевѣ пише отъ Свищовѣ на 24 априли 1859: „Милостивый государь! На великата сжбота получихъ чрезъ моего соотечественника и сродника Цанѣя една книжка отъ вашето сочинение, която като прочетохъ съ голѣмж охота, видехъ въ нея съ удивление, което не мислехъ нити да чуе, слава и благодарение на скжпите вы трудове съ които откривате темната завѣсж на българската народность, живѣйте новый Венелине! Нека ви бжде халалѣ българското млеко, което вы е отдоило, нека ви бжде халалѣ живота и таланта и... азъ никога немогж ви изрази благодарението си, споредъ както го чувствамъ, но надѣвамъ скоро да ви го представятъ българските благодарны гла(с)ове, щомъ видетъ книгата вы — азъ же като ви приносямъ нижайшійа си поклонѣ, моле вы, дано ме зарадвате и съ другите части когато излезатъ на свѣтъ, и оставамъ, вашъ благодарный пріятель Теодорѣ Т. Хрулевѣ“ (Арх. 6857). — П. Оджаковѣ пише отъ Плѣвенѣ: „Іѣдинѣ Показалецѣ!... іѣдинѣ, нѣ заглуши уста западнихъ неоснованныхъ доказател. И тый лѣжжѣ свѣта, че былъ sanscritia lingua. Самѣ-скритѣ (да! таенѣ, тѣмѣ невразумительнѣ, нѣ само българѣмѣ). По-лѣгка лѣгка почнж да ся подава корѣнѣ нашыѣ исторіи... Тя ще бжди отъ сега прѣдводителка другихъ исторіиѣ. — Зачто, братко, не почнешъ да издавашъ пространны исторіи нашего народа отъ почетка па до сега... Поздравляватъ тя всички (българи), даже и всичка природа, коѣж живѣе и расте въ Българіиѣ“ (10. VIII. 1859. Арх. 6861). Въ друго писмо четемъ: „Съ голѣмо удоволствие и наслаждение прочетохъ тая книга [Показалецѣ] и поздравлявамъ Вы напредъ за нейни успѣхъ, кой ще бжде несаміѣнѣ“ (Отъ Хр. Даскаловѣ; Москва, 8. IV. 1859. Арх. 6904). Отъ Москва изразява възторга си и В. Поповичѣ: „Показалеца ме въсхищава наедно съ пѣсните му и любовта Ви, съ която сте избрали да обработите Вашій предметѣ. Дай Боже и ново!“ (10. IX. 1859. Арх. 6856). Ала най-възторженѣ е С. Г. Гидиковѣ: „Твоя трудѣ братко е неоцѣнимѣ... Сега

Шафариковцы, Карамзиновцы и Гилфердинговцы оставят да лапжат вѣтаръ, и сички тези, кои имахъ че българи ся най послѣдню семья рода чьловьчьскаго“ (Одеса, 1. VI. 1860. Арх. 6976).

Твърдо убѣденъ, че прави открития и въ областта на славистиката, Раковски побързва да изпрати съчиненията си на по-виднитѣ слависти, макаръ и да не е признавалъ авторитета имъ. „Азъ изпроводиохъ всѣмъ знаменитимъ ученимъ славянтъмъ въ Русии по еднѣ книгѣ поклонъ, какъ то и въ Австриѣ, въ Виенѣ Миклошичу, въ Прагѣ Шафарику, Ганки и другимъ. Въ Прагѣ сж остави много задоволны и сж го обнародували“ (До Ал. Екзархъ; Одеса, 29. VIII. 1859. Арх. 6913. с. 40)⁵⁶. За впечатлението, което е произвелъ Показалецъ въ Прага, съобщава В. Д. Помѣшковъ, който прочелъ книгата „съсь голѣмимъ благодарениємъ... О ръководствѣ или показалцѣ говорятъ и мыслятъ всакакъ тукъ учени, и днесъ даже писали, четъхъ, въ тукашнихъ новинахъ о нѣмъ, че излязло было въ Одессѣ една забѣлѣжителна българска кѣнига отъ еди кого... родъмъ българинъ“ (Прага, 22. VIII. 1859. Арх. 6859). И Теодоси Икономовъ съобщава отъ Прага: „Той-зи Вашъ Показалецъ ie хубавъ и хареса тукашнымъ ученымъ чехомъ...“ (22. X. 1859. Арх. 6853).

А Българска старина е била оцѣнена дори въ нѣмския печатъ. Въ *Slavisches Centralblatt* срѣщаме единъ отзывъ, твърдѣ благоприятенъ за автора. Списанието посрѣща съ радостъ появата на Българска старина, обръща вниманието на славянскитѣ учени върху тия издирвания въ областта на нашата древностъ, които съдържатъ нѣщо ново за историята и етимологията и доказватъ, че и отъ българитѣ може да се очаква не една придобивка за науката. Ето и самитѣ думи на рецензента, който не се подписва: Wenn auch ein grosser Teil der Beweisführungen in diesem Werke nur auf der vergleichenden Sprachkunde beruht und der Verfasser bei seinem Vorgehen hie und da auf einen Standpunkt angelangt ist, den man unter den Männern von Fach zu den anderweitig bereits überwunden zählt, so sind die gesammten Untersuchungen über das bulgarische Altertum, wie sie in dieser ersten Lieferung enthalten sind, im Ganzen und Grossen der Berücksichtigung des slavischen Gelehrten resp. gebildeten Publikums dennoch an-

gelegentlich zu empfehlen, denn sie bieten für Geschichte und Etymologie eine Menge neuer wohl zu beachtender Gesichtspunkte und führen den schlagendsten Beweis, dass aus den Ländern „da draussen in der Türkei“ für die Wissenschaft noch mancher bisher ungeahnter Gewinn zu erzielen wird.⁵⁷

Амбициозенъ до крайностъ, Раковски се е чувствувалъ гордъ отъ всички тия хвалебни отзиви — отъ множеството писма на млади българи, които възторжено сж се наричали негови ученици, искали сж да пишатъ точно като него, да се придържатъ о неговата граматика и фразеология... Къмъ всѣка отрицателна оцѣнка той се е отнасялъ прѣзрително и е вѣрвалъ, че никаква критика не е въ състояние да обори неговитѣ твърдения. Въ всѣка неблагоприятна критика е съзиралъ лични мотиви. Наричалъ е „тѣпжглави даскжлетини“ ония, които не сж се прѣкланяли прѣдъ неговия авторитетъ и сж го обвинявали, че е заслѣпенъ отъ „нѣкое сочинителско тъщеславие“... Считалъ ги е за свои лични врагове, вдѣхновени отъ завистъ и умраза, а не отъ обективната истина на науката. Къмъ тѣхъ той е ирониченъ, язвителенъ, и когато имъ отговаря, завършва отговора си съ думитѣ: „Колко смѣшно е да пиши чьловѣкъ за нѣщо кое не знай!“

17

Тревожнитѣ събития въ Ромѣния въ началото на 1866, слѣдъ детрониранието на князь Куза, създаватъ у Раковски нови надежди за освобождение на България. Турция е заплашвала Ромѣния съ окупация — и ромѣнското правителство, за да улесни задачитѣ си, желало е едно възстание отъ българска страна и дори се е заловило да поощрява революционно настроенитѣ българи въ Букурещъ да използватъ благоприятния моментъ. На Раковски е било прѣдложено да образува български легионъ, който да се присѣдини къмъ ромѣнскитѣ войски и да дѣйствува противъ Турция за освобождение на балканскитѣ християни. Не е било чудно, и въ тоя случай, както прѣди въ Сърбия, Раковски — неволно, разбира се — да стане орждие на чужда политика. Но, както се вижда, други българи се залавятъ да служатъ по-ревностно на ромѣнското правителство и да дѣйствуватъ точно по не-

говитѣ упжтванія и желанія. Раковски е билъ наклеветенъ отъ тѣхъ и заподозрѣнъ отъ правителството, поради което е трѣбало да напусне Ромѣния прѣзъ пролѣтъта на 1866 и да дири спасение отново въ Русія. Прѣзъ Браила и Болградъ той стигва въ Кубей, придруженъ отъ Панайота Хитовъ. „Запрѣхме са въ Кубей, защото Раковски са разболѣ отъ своята болѣстъ, която одавна вече го бѣше завладала. Той пролѣжѣ цѣли 20 дня“ (Моето пжтувание, с. 68). По цѣлия пжтъ Хитовъ се е грижелъ за него като братъ. „Въ 1866 г. азъ не можѣхъ да излѣза на Балканътъ, защото бѣхъ длженъ да остана при Раковски . . . Въ онова врѣме той бѣше малко позастарѣлъ и болуваше отъ охтика, слѣдователно азъ бѣхъ длженъ да му помогна както мога и дѣто мога“ (цит. кн. с. 102, 67). Тия думи на Хитова сж характерни за оная трогателна прѣданость, съ която сж се отнасяли къмъ Раковски българскитѣ хайдути.

Отъ Кубей двамата отиватъ въ богатия Киприяновски мѣнастирь, близо до Кишиневъ. „Насколько мнѣ извѣстно, пише Сирку, въ Кипріяновскій монастырь приклоненный аѳонско-зографскому монастырю, Раковскій пріѣхалъ за пожертвованіями на народное дѣло. Нужно замѣтить, что здѣшняя аѳонско-зографская братія, заправлявшая зографскими имѣніями въ Бессарабіи, до секуляризації имѣній заграничныхъ монастырей, благодѣлавала болгарамъ иногда въ широкихъ размѣрахъ, въ особенностяхъ въ послѣднія 15—20 лѣтъ, для изданій, и при другихъ обстоятельствахъ; въ 60-хъ годахъ сюда ежегодно пріѣзжали учащіеся болгары изъ Одессы, Кіева, Москвы и Кишинева, иногда до 30 душъ, на всѣ лѣтніе каникулы и жили, конечно, на всемъ готовомъ, а иногда при отѣздѣ получали на дорогу деньги. Не мало получалъ отъ здѣшнихъ аѳонитовъ и извѣстный предводитель болгарскихъ хайдуковъ, Филиппъ Тотя. Для Раковскаго монахи, насколько я знаю, были очень щедры, тѣмъ болѣе, что онъ былъ уже извѣстенъ въ литературѣ; онъ, кажется, первый изъ болгаръ, получавшихъ отъ здѣшнихъ монаховъ пожертвованія, открылъ путь и другимъ; къ тому же монахи не знали, какъ иногда употребляются деньги, собираемыя на народныя дѣла“⁵⁸. — Панайотъ Хитовъ разказва по-нататѣкъ: „Азъ останахъ въ манастирътъ, а Раковски отиде въ Одесса да си промѣни пашпортътъ, да

са повиди съ Николая Мироновича Тошкова и да поиска отъ него помощъ за бжджците наши приготовления. Раковски мислѣше да състави чети и да ги испроводи въ Бжлгария. Слѣдъ малко време Раковски са вжрна назадъ“ (с. 68). И разказва на Хитова, че Тошковъ не билъ въ състояние да му помогне, понеже нея година не му провжрвѣло въ търговията; Раковски поискалъ 10,000 рубли, а Тошковъ му далъ само 800...

Въ Киприяновския мнѣнастиръ Раковски намира сгодни условия за литературна работа, обикаля при това изъ Бесарабія, наблюдава живота на бесарабскитѣ бжлгари и събира народни умотворения⁵⁹. Водилъ е твѣрдѣ интересенъ животъ. И тукъ той е намѣрилъ условия да прояви своя вкусъ за ефектни жестове, за комфортъ и вжншенъ блѣсъкъ — както въ Бѣлградъ, когато е правѣлъ разходки до Топчи дере съ фатйонъ, съ „княжески конвой“, споредъ израза на единъ очевидецъ, съ двама конници отпѣдъ и двама отзадъ, — или пѣкъ въ Атина, когато се е разхождалъ гордъ изъ шумнитѣ улици, като княжески пратеникъ, съ двама адютанти: черногорския капитанъ отъ едната му страна и М. Балабановъ отъ другата, съ военната си униформа, — или пѣкъ въ Котелъ, като момъкъ още облѣченъ въ бациния си капутъ съ лѣсичи кожи, когато се е разхождалъ въ пруста и думалъ на племенницата си: „Я ме вижъ, Марийке, какъвъ съмъ напетъ!“⁶⁰. — „Во время своего пребыванія въ монастырѣ, пише Сирку, Раковскій держалъ пару рысаковъ и отдѣльный экипажъ и кучера, разумѣется, на монастырскій счетъ. Самъ онъ съ Хитовымъ занималъ цѣлую квартиру изъ 4-хъ комнатъ. Какъ авантюристъ своего рода, онъ любилъ выдавать себя за необыкновеннаго человѣка, и вообще за человѣка, отъ котораго почему-либо слѣдуетъ держаться на почтительномъ разстояніи; особенно это замѣтно было въ его обращеніи съ простымъ людомъ...“ (цит. ст. с. 28).

Слѣдъ като е билъ избранъ за ромънски князь Кароль и политическитѣ брожения въ страната затихватъ, Раковски тръгва за Букурещъ, съ надежда, че новиятъ князь ще прояви благосклонность къмъ неговото отечество. „Да потропаме и на неговите врата, казва той на Хитова... Бжлгарете трѣба да испитатъ сичките срѣдства“ (П. Хитовъ, цит. кн. с. 69). Отъ мнѣнастиря двамата тръгватъ къмъ Кишиневъ, минаватъ

прѣзъ Комратъ, Болградъ, село Тумарево и стигатъ въ Галацъ. Като си отпочиватъ тамъ, отиватъ въ село Циганка, въ мушията на Никола Балкански, дѣто прѣкарватъ зимата (П. Хитовъ, цит. кн. с. 69). Слѣдъ това Раковски се озовава въ Букурещъ и заварва тамъ работи, които го изненадватъ. Прѣзъ врѣмето на неговитѣ странствувания изъ Русия и Бесарабия, ромънското правителство влѣзло съ сношение съ иѣколцина българи и се опитало да уговори съ тѣхъ условия за задружно дѣйствие между ромъни и българи въ случай на война съ Турция. По внушение на правителството билъ съставенъ въ Букурещъ „Таенъ съзаклѣтъ български комитетъ“, който ималъ за цѣлъ „да приготви духоветѣ за едно общо въстание срѣщу общия неприятелъ на християнскитѣ источни народи“ (Ив. Касабовъ, цит. кн. с. 61) Начело сж стояли Ив. Касабовъ, неприязнено настроенъ къмъ Раковски (продължава да го клевети въ Споменитѣ си и слѣдъ смъртта му), Д. Диамандиевъ, Х. Сяровъ, Ст. Рѣповъ, Адженовъ и А. Андреевъ — личности, съвсѣмъ непознати на българския народъ, безъ авторитетъ и значение, а сжщо тѣй и безъ революционни склонности. Комитетътъ щѣлъ да дѣйствува въ съгласие съ ромънитѣ, и дори се е проектирало образуването на една Свещена коалиция (Ив. Касабовъ, цит. кн. с. 56). Ала тоя планъ за коалиция не се осществилъ, понеже ромънскитѣ работи взели добъръ край и обѣщаната българска помощ станала излишна. Щомъ узнава Раковски въ Букурещъ за съставянето на комитета и вижда какви лица сж застанали начело, кипва, скарва се съ Касабова и почва да се отнася враждебно къмъ самия комитетъ. Тая вражда се усилва особено слѣдъ като комитетътъ пристѣпва къмъ дѣйствие, придържащъ се о програмата на една дуалистична политика, и праща прѣзъ февруари 1867 до султана мемуаръ, въ който се казва между другото: „Желанията на българский народъ, Царю, се съдържатъ въ слѣдующитѣ думи: Ваше Имп. Величество за да заякчи за винаги врѣскитѣ, които ни привързватъ при неговия прѣстолъ, да провъзгласи нашата политическа и религиозна автономия, основана на една свободна конституция, като прибави при титлата на Султанъ на Османитѣ и оная Царъ на Българитѣ“ (Ив. Касабовъ, цит. кн. с. 84; ср. и Ив. Адженовъ, цит. кн. III. с. 52). Има осно-

вание да се мисли, че враждата между Раковски и комитета на Касабова не е почивала на лична почва, а на принципиални различия. Въ своитѣ противници, които сж мечтаели за спогодба и съюзъ съ Турция, Раковски не вижда нищо съзаклетнишко и революционно; тѣ не сж гледали съ добро око на бунтовниците и не сж вземали участие въ четнишкитѣ движения по него врѣме— дори сж заявявали открито прѣдъ обществото, че нѣматъ нищо общо съ четитѣ. Единъ отъ съмишленицитѣ на Касабова се изразилъ, че комитета не иска да приеме въ срѣдата си „размирни елементи“ и „разни воеводи и хжшове“. . . (Д. Т. Страшимировъ. История на Априлското възстание, т. I. 1907. с. 36).

Когато влашкото правителство отказва да подкрѣпи българскитѣ домогвания, въ Букурещъ е била образувана тѣй наречената „Добродѣтелна дружина“, която си поставя за цѣль, да работи за освобождение на България съ съдѣйствието на Сърбия. По сръбско внушение тая дружина на първо мѣсто въ програмата си поставя — съединение на българи и сърби въ едно Югославянско царство съ сръбския князь начело. Въ програмата (начертана въ единъ протоколъ) не е казано по какъвъ начинъ ще се постигне освобождението на България и образуването на югославянско царство; отбѣлѣзано е само, че се избира настоятелство отъ седемъ души, които „да се грижатъ за достигването на любородната цѣль“ (Д. Т. Страшимировъ, цит. кн. I. с. 64—65). Въ настоятелството е влизалъ Христо Георгиевъ, убѣденъ русофилъ и привърженикъ на умѣрената политика. Разбира се, Раковски, като революционеръ по природа и схващания, не е могълъ да участвува и въ Добродѣтелната дружина.

Хайдутитѣ оставатъ за него единствена срѣда, дѣто е можелъ поне отчасти да осъществи бунтовнишкитѣ си идеи. Залавя се да ги прѣвъзпита, да имъ постави новъ идеалъ, за който загатва още въ Горски пѣтникъ: освобождение общенародно; започва да организира чети съ съдѣйствието на Хитова, Филипъ Тотя, Караджата и др., които постоянно се движатъ около него и изпълняватъ съвѣтитѣ му. Прѣди това още, въ 1864, той приготвя двѣ чети; но отъ тѣхъ минава Дунава само едната, отъ 12 души (Хр. Македонски, Записки. София, 1896. с. 34) Какво въздѣйствио оказва Раковски върху нашитѣ хайдути и какво значение има за организацията на ре-

волюционното дѣло у насъ, се вижда отъ признанието на войводата Христо Н. Македонски. Слѣдъ като усвоява идеитѣ на Раковски, той трѣгва по съвсѣмъ другъ пжтъ: „Като че научихме нѣщо ново, пише той, нашиятъ кржгозоръ като че се разшири, ние разбирахме вече нѣщо по-вече, отъ колкото знаехме до днесъ. До вчера ние смѣтахме, че крайната наша цѣль е да станемъ хайдутини и да си отмѣщаваме за частни или же локални обиди, оскръблениа, злоупотрѣблениа и убийства; сега ние видѣхме и разумѣхме, че имало и друга поширока дѣятелность... Думата бунтовникъ се запечати въ главата ми. Азъ не искахъ вече да съмъ простъ хайдутинъ — да отмѣщавамъ за себе си, за домашни и приятели; — а искахъ да станж бунтовникъ — да помогнж на народа, да се избави отъ ярема, що го притискаше и мачкаше. Хайдутинъ — това ми се виждаше вече твърдѣ малко отъ това, що азъ усѣщахъ сега, че трѣбва да се върши, че трѣбва да се прави отъ ония, които се посвѣщаватъ на народнитѣ дѣла, между които азъ гордо и самодоволно причислявахъ и себе си“ (Хр. Н. Македонски, цит. кн. с. 28). Тая заслуга на Раковски опрѣдѣля и Ботевъ: „До 1862 г. сичкитѣ наши опити за възстание сж носили на себе си частенъ характеръ и не сж били слѣдствие на една узрѣла и разпространена идея за свобода, а просто едни въоржжени протести противъ нетърпимитѣ турски насилия и оскръблениа. А такъвъ протестъ е било и нашето знаменито хайдучество. Отъ 1862 г., т. е. — отъ онова врѣме, когато тая идея излѣзе изъ прѣдѣлитѣ на народното прѣдание и образува особена политическа литература, тие протести приеха съвсѣмъ други характеръ и колоритъ. Дѣятелността на Раковски е ознаменувала тоя периодъ. Наистина, прѣди тоя периодъ нашитѣ възстания и съзаклятия сж били по-голѣми и слѣдователно — по силни, но тѣ, освѣнъ добри и развити прѣдводители, не сж имали още и ясна начертана програма и напълно изработена идея. Заслугата на Раковски състои въ това, че той обобщи и разпространи тая идея, и изъ числото на нашитѣ народни хайдутини създаде ни нѣколко души народни прѣдводители и пламенни борци за свободата. Сѣмето, което посѣя тоя незабравимъ за насъ мжжъ, даде доста добри плодове, но ние, или неговитѣ наслѣдници не можехме да се възползуваме съ врѣме отъ тѣхъ“ ⁶¹.

За да дѣйствуватъ по-планомѣрно и цѣлесъобразно четитѣ, Раковски съставя Привременъ законъ за народнитѣ горски чети за 1867-о лѣто [Дата: 1. I. 1867]. Тамъ дава подробни указания, какъ да се устрояватъ четитѣ и по какъвъ начинъ да дѣйствуватъ. Всички чети ще бждатъ подчинени на „Върховното народно бългaрско тайно гражданско начaлство, което ся състои за тая годинжъ отъ седемъ лица: отъ прѣдсѣдателя, подпрѣдсѣдателя и отъ пять върховны съвѣтника . . . Сичкитѣ войводи сж длъжни да слѣдуватъ направленьята и наставленьята главнаго войвода, който е упрѣдѣленъ отъ Народното Върховно Начaлство и кому подъ управлението сички тия ще бждатъ.“ Четитѣ, които не искатъ да се подчинятъ на Върховното начaлство, ще бждатъ прѣслѣдвани. „Върховното народно начaлство ще обуржжи сичкы тукашны чети и ще имъ набави сичкитѣ нуждни потребности за похода имъ, както ще имъ улѣсни хода и минуваньето за въ Българиѣ и обратно. При томъ ще ся старай и грижи не само за тѣхното безопасно зимовище, нъ и за новосъставенитѣ отъ тамо чети“ (Ив. Адженовъ, цит. кн. III. с. 41—45) Подъ влияние на Раковски, Хитовъ и Филипъ Тотю рѣшаватъ да работятъ задружно. „Условихме са да ходиме подъ една команда, да си напишемъ законъ и да са управляваме като сѣки „народни чети“. Покойни Раковски ни написа единъ малъкъ законъ и научи ни какъ да работиме, за да имаме по-добаръ успѣхъ“. (П. Хитовъ, цит. кн. с. 89)

Не е излишно да отбѣлѣжимъ пжтемъ, че Раковски именно — като пръвъ, който се опитва да начертае посоката на революционнитѣ дѣйствия въ Бългaрия — подготвя образуването на сжщинския революционенъ комитетъ. Може смѣло да се твърди, че комитетътъ, съставенъ по инициатива на Л. Каравеловъ въ 1869, се явява въ значителна степенъ като резултатъ отъ дѣйността на Раковски и като нейно продължение. Организационната дѣйность на Левски, Каравелова и Ботева нѣма нищо общо нито съ Тайния комитетъ на Касабова, нито пъкъ съ консервативнитѣ прѣдставители на Добродѣтелната дружина. Една отъ голѣмитѣ заслуги на Раковски е, че той се явява като непосредственъ прѣдходникъ и учителъ на нашитѣ истински революционери — Левски, Каравелова и Ботева, които отъ своя

страна продължаватъ започнатото отъ него, като се придържатъ о една по-опредѣлена революционна програма, отговареща на новото врѣме и новитѣ условия. На тѣхъ той е въздѣйстви- валь не само съ възгледитѣ си, но изобщо съ цѣлата си лич- ностъ, съ своята непрѣклонна воля, съ готовността си да се пожертвува за своя народъ, да посвети нему цѣлиятъ си жи- воть, а прѣди всичко въздѣйствуваль имъ е съ своя идеализмъ. Видѣхме какъ се отзовава Ботевъ за Раковски. Не напразно и Каравеловъ говори за „българскиятъ юнакъ и патриотинъ Раковски, който съ своето учение и съ своятъ правилень патриотизмъ въоружилъ противъ себѣ си сичко, щото било старо, преживѣло и гнило . . . Раковски само оралъ, а него- витѣ послѣдователи захванале да сѣятъ и да жнатъ . . .”⁶² Той е единъ отъ ония българе, които никога не могатъ да бждатъ забравени . . . които сж посвѣщале сичкиятъ свой жи- воть на народътъ си“.⁶³ Нему Каравеловъ посветява едно отъ своитѣ стихотворения, Пѣсень на Раковски, дѣто го прѣдставя като пламенень поклонникъ на свободата: прѣзъ цѣлия си животъ само нея е ималъ за кумиръ.

На тоя кумиръ той не измѣня до послѣдния си часъ. Подъ непосредното наблюдение на Раковски въ мушията на Балкански сж се приготвяли чети. Двѣ отъ тѣхъ — едната на Хитова, другата на Филипъ Тотя — минаватъ Дунава. И Раковски е доволенъ отъ плодетѣ на своитѣ усилия. Ала не е ималъ физическа възможность да работи по-нататкъ въ сжщата посока. Съвсѣмъ отпадналъ, той отива прѣзъ лѣтото въ Букурещъ, измжчванъ отъ грждна болестъ. Поради праха и задухата се оттегля въ вилата на братя Мустакови, въ лозята, и тамъ, макаръ и боленъ, работи надъ послѣд- ното си съчинение, Български тѣ хайдутѣ, тѣхно, то начало и тѣхна та постоянна борба съ турцы тѣ отъ паденія Българіи до днешны тѣ времена (Бу- курещъ, 1867. Второ издание, Варна, 1880) Написана е била само първата часть — отдѣленіе първо. Въ прѣдговора авторътъ протестира, за послѣденъ пжтъ, срѣщу неправдитѣ и жестокоститѣ на европейската политика, възмущава се отъ културна Европа, която гледа равнодушно страданията на единъ поробенъ народъ. „Ученаіа Европа глѣда прѣдъ себѣ си, въ срѣдж тж на най-хубавый европѣйски прѣдѣлъ и въ

той-зи іоще вѣкъ, чясто да ся подновѣвжъ ужясны крво-
 пролитыя и насилствыя... слуша жялостны тѣ и скърбны тѣ
 плачеве на невинны тѣ жертвы и сичко това ся потжпква на
 дипломатскыя лукавъ столъ... А най-срамотно то за чьловѣчешти-
 нж тж е: чи сама тіа, образована хрїстіанска Европа, безстыдно
 въспрѣпятствува на народы тѣ... да отѣмнжъ похытенж тж отъ
 губители тѣ имъ... милж свободж, баштинж земж, народны
 тѣ си права...“ Слѣдъ това Раковски изтъква, че е необхо-
 димо да се изучи историята на българскитѣ борби за освобож-
 дение, изяснява значението на думата хайдутинъ и по-
 сочва накратко, какво участие сж взели нашитѣ хайдуты въ
 сръбскитѣ и грѣцки освободителни движения, а сжщо така
 и въ рускотурскитѣ войны като доброволцы при рускитѣ
 полкове. „Сърбско то днѣшно княжество е твърдѣ много
 длжно за свободж тж си на български тѣ хайдушки четы,
 коихъ то храбрыя българинъ витіазъ хайдуть Велко по-
 веде съ себѣ си отъ видинскы тѣ гори и отиде въ Сърбиѣ
 съ тѣхъ... Познати сж хайдуть Велкови тѣ заслугы на сръ-
 бы тѣ и той само е оставилъ безсмъртно имя между сръбско-
 му народу; не отъ записанж тж сръбскж повѣстность, нъ отъ
 дѣла та, кои то народа глѣдаше и отъ него народъ и до
 днѣсь іоще има живи свидѣтели. Сърбска та нова повѣст-
 ность е записала хайдуть Велка и неговж тж храбра дружина
 подъ имя то бекіари т. е. чюжденцы, неженени и незадо-
 мени въ Сърбиѣ!.. Тіа е примѣлчала и много други зна-
 мяниты болгары, кои то сж зѣмали живо и успѣшно участие
 въ тогавашны тѣ договоры и политическы сношеня на
 сърбы тѣ съ турцы тѣ. Сърбска та нова повѣстность е писана
 по духу на грѣцкж тж и иска сичко да прѣдстави на сръбско.
 Нъ врѣмя то не е отколѣшно и живи тѣ доказателства не
 можтъ да ся потжпчжтъ... Български тѣ горски хайдушки
 чети и въ вѣстание то на свободнж днѣсь Гърциѣ притекохж
 пламенно съставихж особны пълкове, а най-паче полка на коницж
 тж и показахж най-голѣмж тж храбрость, боріашти ся противо
 обштыя врагъ турчина. Гърцка та нова повѣстность съ сичкж тж
 си прѣстраность не измѣни народно то имъ имя, нъ записа нѣ-
 колцина отъ по-знамяны тѣ подъ имя то *Воблѣхари* — болгары
 а нѣ бекіари! А и ни ти можяше да учини другче, заштото
 нѣколцина приживіахж подиръ освобождение то Гърций и

занимавахъ най-голѣмы тѣ чинове, какъ то бѣше покойный хаджи Христо. — Български тѣ горски хайдушки чети и въ рускы тѣ противъ Турциѣ биткы зѣхъ живо участие и заслужихъ съ най-голѣмъ вѣрность и привързаность Россій. Штомъ минавахъ Дунава руски тѣ войски, тии играяхъ вѣкы голѣмъ ролъ прѣдъ рускы тѣ полкове, отдѣлни въ особны легий и прѣдводими отъ свои си прѣдводители българы. Нъ и тамъ останахъ неизвѣстни, понеже руската повѣстность гы записваше подъ имя то волентири — самоволни и ништо повѣче!“ По-нататкъ, въ особена глава, се излагатъ Прѣдваритѣлни причини падения византийскаго царства. Тукъ се възвеличава храбростъта на старопланинскитѣ българы, първитѣ прѣселници отъ Хиндиستانъ, и се излагатъ враждебнитѣ отношения и борбитѣ между българы и гърци.

Смъртъта попрѣчва на Раковски да довърши и издаде другитѣ части отъ своего съчинение. Той умира въ Букурещъ на 8 октомври 1867 — на 46 годишна възраст. Ето що разказва единъ очевидецъ за послѣднитѣ минути отъ живота му: „Азъ отидохъ за първи пжтъ въ Букурещъ на 1867 г. Раковски бѣше дошелъ тамъ, двѣ недѣли по-рано, и бѣше слѣзълъ у дома на българския владика Панаретъ. До тогава той живѣеше на мошията на стария си приятель, Никола Балкански. Той бѣше вече тежко боленъ, но още на крака. Слѣдъ нѣколко дена братия Мустакови му отстѣпиха (вилата) си въ лозята на Филаретъ, и Раковски се прѣсели тамъ. Неговото състояние ставаше отъ день на день по-отчаяно. Докторитѣ Протичъ и Атанасовичъ ходѣхъ често да го пригледватъ, ходѣхъ тоже и други българы като на поклонение. Салонътъ му бѣше постоянно пълненъ съ хора. Раковски се интересувахе много за народнитѣ работи, четѣше вѣстницитѣ и распитваше за България ония, които идѣхъ отъ срѣща. Бѣснуванията на Митадъ паша го гнѣвѣхъ. Той постоянно повтаряше: „Ахъ, защо не съмъ здравъ!“ --- като че искаше да каже, че ако бѣше билъ здравъ, той щѣше да мине Дунава съ нѣкоя дружина и да остмѣсти на турцитѣ за тѣхнитѣ звѣрства. По онова врѣме войводитѣ Панайотъ и Тотю се намирахъ въ Балкана, и Раковски често говорѣше за тѣхъ, като искаваше надеждата, че поне тѣ ще умѣжтъ да заплатжтъ на турскитѣ вла-

сти, както имъ се слѣдва. Състоянието му, обаче, слѣдваше да става по-лошаво; прѣзъ мѣсець септември се яви отъ лѣвата страна на гърдитѣ му единъ голѣмъ абцесъ, слѣдствие на охтиката, и Раковски трѣбваше да лежи на постелката си. Надежда за излѣчение вече нѣмаше, и той го знаеше. Единъ день бѣше дошълъ да го споходи единъ русенски първенецъ. Раковски започна да го распитва за България и за Митадъ паша; той го попита още, дали знае, какво говори Митадъ паша за него. Русенецътъ му каза, че пашата го кълне на смъртъ. Раковски се позасмѣ и отговори, че скоро ще се изпълнятъ клетвитѣ на Митада. Тоя отговоръ прѣпълни съ сълзи очитѣ на сичкитѣ, които бѣхъ въ стаята. Нѣколко дена по-послѣ Раковски прѣдаде на Бога великата си душа. Прѣдъ отворения гробъ сички български емигранти наведохъ глава. Раковски бѣше подигналъ жлъчката на много честолюбци, които не се свѣнѣхъ да го псуватъ и да го клеветятъ, но тѣ сички сега прѣдъ праха му, се смирихъ и се принудихъ да признаятъ, че България загубва единъ буенъ патриотъ и единъ великъ синъ. При погребението на тоя народенъ мъченикъ, което станъ съ разноскитѣ на Балкански, присѣствувахъ сичкитѣ българи, които живѣхъ въ Букурещъ; тѣ се бѣхъ стекли съ хиляди. Присѣствувахъ тоже и много румънски сановници, както и нѣкои прѣдставители на великитѣ държави. Така свърши бурния си животъ единъ пламененъ патриотъ, който се бѣше цѣлъ посветилъ на свободата и независимостта на злочестата тогава България“⁶⁴.

Той тъй силно е обичалъ своето отечество, че не искалъ да бѣде погребанъ въ чужди край, да почива въ чужда земя. „Азъ съмъ всѣкогы былъ българинъ и ще бѣдъ не само до гробъ такъвъ, но иеще и послѣ смъртта ще оставѣмъ завѣщание, и прахъ ми да ся не смѣси съ другъ народность!...“ (До Дайнелова; Бѣлградъ. 3. II. 1861 Ч. Поповъ, цит. кн. с. 91).

На 2 юни 1885 коститѣ му бидоха прѣнесени отъ Букурещъ въ София и оставени на тавана на черквата св. Недѣля, дѣто и до день днешенъ стоятъ...

Б Ъ Л Ъ Ж К И

Арх. означава архивата на Раковски, която сега цѣла се пази въ Етнографическия музей въ София, неиздадена още. Цифрата слѣдъ **Арх.** означава инвентарния № на всѣки използванъ ръкописъ. **До Ив.** = писмото на Раковски до Ив. Ст. Ивановъ, писано въ Кубей; това обширно и необнародвано писмо е твърдѣ цѣненъ документъ за биографията на Раковски тукъ е използвано почти цѣло. **Планъ** = планътъ за автобиография, писанъ отъ самия Раковски и озаглавенъ (Съдържание на житие то ми; съдържа 78 точки и обгръща по-важнитѣ моменти отъ неговия животъ до 1858. По този планъ той е почналъ да пише своето Житие въ 1866, но, за жалостъ, успѣлъ да развие само първитѣ три точки: Уводъ, мѣсторождение то ми, домородство то баштинско ми. Като произведение, което съдържа цѣненъ биографиченъ материалъ, можемъ да споменемъ още Неповинний бѣлгаринъ; и то, както Планътъ и Житието, не е издадено.

1. А не 1818, както се мислѣше, прѣди да стане извѣстна архивата на Раковски.

2. П. Р. Славейковъ пише, че Раковски билъ „кръстен на дѣда си Сжбя [дѣдо по баша], но по тогавашний обичай прѣвърнат в'Сава за по-благородно" (Б. Пеневъ. Биографически бѣлѣжки за Раковски отъ П. Р. Славейковъ. Вѣстникъ на вѣстниците, бр. 2, отъ 7. I. 1917). Сжби го нарича и С. И. Доброплодни (Кратка автобиография на С. И. Доброплодни, извлѣчена отъ пространвата му . . . София, 1893. с. 17).

3. „Капитанъ Георги . . . на когото името усвои Раковски, като неговъ сродникъ, и отъ Сжби Стойковъ се нарѣче Георги Раковски" (С. Доброплодни, цит. кн. с. 42).

4. Споредъ Доброплодни, който не си спомня точно, ученицитѣ били „около 150 души въ стаятъ, дѣто имаше и особенни опрѣдѣлени стаи, въ които живѣяхъ директора и другитѣ учители" (цит. кн. с. 19).

5. Малко по друга характеристика на Раковски, като ученикъ въ Куручешменското училище, и по други свѣдения дава П. Р. Славейковъ, който никога не е бивалъ възхитенъ отъ неговия революционенъ характеръ. Славейковъ изтъква на пръвъ планъ у Раковски склонность къмъ авантюри и разпуснатъ животъ и засѣнчва неговитѣ патриотически увлѣчения отъ онова врѣме, за които имаме сигурни свидѣтелства и отъ самия Раковски и отъ неговитѣ съврѣмenniци. „Отъ Карлово, пише Славейковъ, по ходатайството на баша му прѣдъ Стеф. бѣя Богориди, той го приел и ввел го в'училището Куручешме, дѣто плащал за него да живѣе като в'пансион по 80 гр. на мѣсец. Тука той седѣл та се учил около три години с'мнозина отъ цариград-

скитѣ чапкжнчета, а послѣ и с'сѹтотечественика си Дионисия Контара, дякон на видинский владика, който подир смърта на владиката в'Видин, поддържан от Хюсеин паша бил дошел в'Цариград да става владика. Той бил напоследне разбогатѣл от покойний си старец, и не знаел дѣ да харчи паритѣ си. Той са сприятелил с'Раковски и го научил да харчи и да живѣе раскошно. Раковски бил жив и енергичен момѣк, учил се добрѣ, бил смѣл и упорит като баща си и умовит като него, но егоист в'вишша степен. Той още в'Куручешме са прѣпирал и често са биял със сѹченицитѣ гърчета за българщината, което тогава още било рѣдкост и за гърцитѣ и за българитѣ. При това види са да ималъ и зародиш нѣкакъв отъ авантюризмъ . . .“ (Б. Пеневъ, цит. ст.).

6. Слѣдъ като споменува въ Плана за сношенията си съ княза Богориди, Раковски бѣлѣжи по-нататѣкъ: „Пѣтишествие то по България на Бланки (1840)* (т. 15) Трудно е да се опрѣдѣли съ положителность, за какви събития отъ живота на Раковски загагва тази точка отъ Плана. Знае се, че Бланки е пѣтувалъ изъ България прѣзъ втората половина на 1841 и е посѣтилъ Цариградъ заедно съ своя български прѣводачъ, Ал. Екзархъ, прѣзъ септември 1841. (Вж. М. Blanqui. Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris 1843. p. 389). Датата 1840 погрѣшно е посочена въ Плана. Дали Раковски се е намиралъ въ Цариградъ прѣзъ септември или вече е билъ заминалъ за Браила? Ал. Екзархъ се отбилъ въ Куручешменското училище и се срѣщналъ тамъ съ Доброплодни и други българи; разпитвалъ за Раковски, но дали се е срѣщналъ и съ него, не знаемъ. Сѣщо и Богоровъ се е видѣлъ тогава съ спѣтника на Бланки и останалъ възхитенъ отъ неговата ученость. „Единъ день между нашъта сдушена дружина са рѣзчу, че нѣкой си френець по име Бланки, придруженъ отъ одного прѣвоздача българинъ, пѣтувалъ изъ България. Така съ нѣколцина отъ нашитѣ другари са наканихме та отидохме и здрависахме него прѣвоздачъ, който беше днешния войвода въ Пловдивъ Александръ Екзархъ, и при нашитѣ за народъ разговори, пълни съ ожиданье, той прибави за оставайте сбогомъ, че слѣдъ два дни три дни ще трѣгне за Вета-Загора да навиди бащиното си огнище и сетнѣ ще са завърне пакъ въ Парижъ, дѣто е опрѣдѣленъ въ голѣма служба: това бѣше първото ми запознаване съ ученъ българинъ . . .“ (Ив. Богоровъ, цит. кн. с. 3). — „Не съмъ и до днесъ забравилъ, пише Доброплодни, че като бѣхми единъ день при Самуила на прѣподаванието му, дохожда единъ младъ момѣкъ съ висока капела, контешки и чисто облѣченъ, приближи при владиката, говори му нѣщо на ухото и си излѣзе, а ний подирѣ му излѣзохми. Но колко останѣхми зачудени, като доде при насъ, българчетата, и зе да ни пита на български за Раковский и други съ разни въпроси. Пѣкъ той билъ Александръ Екзархъ, дошелъ отъ Парижъ, търсялъ Раковский и другитѣ българчета въ Куручешме. . . Помнѣ добрѣ, както и по-горѣ спомѣнѣхъ, че на 1842 година [и тукъ датата е погрѣшна], когато бѣхъ още ученикъ въ Куручешме, г-нъ Александръ Екзархъ доде въ Цариградъ отъ Парижъ (когато посѣти въ Куручешме и директора Самуила) заедно съ нѣкой французинъ Бланкъ отъ себѣ си или отъ французкото правителство проведенъ пѣтешественикъ, на когото Екзарха билъ другаръ, и го е водилъ отъ сетнѣ изъ България . . .“ (цит. кн. с. 23, 57).

7. Ч. Поповъ пише, че отъ Цариградъ Раковски билъ пратенъ отъ Стефана Богориди да се учи въ Атина; слѣдъ това се върналъ пакъ въ Цариградъ и отъ тамъ заминалъ за Парижъ, дѣто се училъ двѣ години; отъ Франция отпътувалъ за Котелъ, сетнѣ пакъ въ Цариградъ, като секретаръ на Богориди; въ 1840 отишълъ въ Браила (Чърти изъ живота на Савва Ст. Раковски. Второ издание. Руссе, 1893. с. 9—11.). Другъ биографъ, Ив. П. Адженовъ, съобщава, че до 1838 Раковски слѣдвалъ въ Атинския университетъ; послѣ отишълъ въ Браила, върналъ се въ Цариградъ; покровителствуванъ отъ френския консулъ заминалъ за Триестъ, служилъ тамъ една година като „портовой капетанъ“, изпратенъ билъ отъ тамъ въ Парижъ, „гдѣто продължавалъ две години и училъ въ факултета“. (Записки отъ живота на Георги Стойковъ Раковски. Свितѣкъ I. Руссе, 1894. с. 18, 25). Тия съобщения на Попова и Адженова сж проникнали въ нѣкои статии за Раковски, че дори и въ учебниците по българска литература. Очевидно, тукъ имаме работа съ измислици и объркани свѣдения, каквито съдържатъ въ изобилие двѣгъ отбѣлзани книги, написани съвсѣмъ некритично и нехайно. Въ плана за автобиография Раковски отбѣлзва най-важнитѣ моменти въ своя животъ, за които е мислилъ да разправи подробно. Тамъ той не споменува нищо за отиване въ Атина прѣди 1840. Наистина, той е посѣтилъ гръцката столица, но то е било по-късно—въ 1844, и послѣ—въ 1863. Слѣдъ като споменува въ Плана за участието си въ черковната борба, за запознанството си съ Неофита Бозвели, Илариона и Богориди, той отбѣлзва слѣдната точка: „Напрасното ми отхождане въ Браила“. Друго едно обстоятелство, което ни кара да вѣрваме, че до 1840 Раковски не е напушалъ Цариградъ, е слѣдното: Съ дата 12. IX. 1841 Неофитъ Бозвели праща на Раковски писмо отъ Атонъ, дѣто е билъ затворенъ; това писмо, за което Раковски узналъ много по-късно, е адресирано „Сави Стойковичу, родомъ котлянцу въ Константинополь, у Куручешменской школи.“ Какво показва този адресъ? Знае се, че въ 1840 Неофитъ билъ назначенъ за протосингелъ въ Търново, дѣто заминалъ веднага. Почти година слѣдъ това той пише на Раковски въ Цариградъ. Ако бѣше вѣрно, че Раковски е напусналъ турската столица прѣди 1840 и е отишълъ въ Атина или другагдѣ, за това щѣше да знае прѣди всичко Неофитъ, който до 1840 е билъ въ Цариградъ, и не щѣше да адресува писмото си въ Цариградъ. Отъ сжия адресъ се установява и това още, че и въ 1840 Раковски е билъ ученикъ въ Куручешменското училище. Авъ Парижъ той никога не е отивалъ. Френскиятъ езикъ е изучавалъ въ Марсилия. Навѣрно това негово пътуване до Франция е дало поводъ на първитѣ му биографи да твърдятъ—безъ да провѣрятъ — че е слѣдвалъ въ парижкия университетъ. Раковски, който отбѣлзва доста старателно всички важни, а понѣкога и неважни моменти въ живота си, ако бѣше отишълъ въ Парижъ, безъ друго щѣше да спомене за това или въ Плана или пъкъ въ нѣкое писмо. Въ цѣлата негова архива, въ която покрай цѣлнитѣ сж запазени и доста незначителни документи, нѣма нито една бѣлѣжка, която да ни накара поне да прѣдполагаме, че е ходилъ въ френската столица.

8. Напушането на Цариградъ Славейковъ поставя въ зависимостъ отъ по-други причини; той отново рисува Раковски като безогледенъ авантюристъ, който не спира прѣдъ нищо: „Подиръ ненадѣйната смъртъ на Контара, пише

Славейковъ, Раковски останал безъ срѣдства да живѣе раскошно и задължилъ твърдъ млад. Той имал достъпъ у Стефанаки бея като неговъ възпитаникъ, и Кира, майката на княза, го обичала като котленецъ. Не са знае как е сполучил той да вземе от нея единъ скъпъ брилянтенъ пръстенъ. Продадъ го за 5000 гроша и като са порасплатилъ и сдобилъ пари за пътъ бѣгалъ отъ Цариградъ въ Браила“. (Б. Пеневъ, цит. ст.) Споредъ С. Доброплодни „Събди Стойковъ (отсетнѣ Георги Раковский), защото билъ падналъ въ немилость при котленина Стефанакия бей Богориди, билъ избѣгналъ отъ Цариградъ за Браила.“ (цит. кн. с. 33).

9. За живота на Раковски въ Браила съществуватъ нѣколко легенди, които едва напоследѣкъ почватъ да се рушатъ; документитѣ, що съдържа богатата и запазена архива на Раковски, а сѣщо така и други документи, които се обнародваха неотдавна, хвърлятъ свѣтлина върху неяснитѣ по-рано мѣста въ неговата биография. Повечето отъ тия, които сѣ писали за браилския му животъ, се надпрѣварватъ, кой по-баснословно да го изобрази и да му припише подвизи, да вложи въ устата му признания и проповѣди, които не изглеждатъ вѣроятни нито за тогавашната негова възраст, нито пъкъ за тогавашнитѣ отношения. Нѣкои съвсѣмъ погрѣшно приписватъ браилското възстание отъ 1841 на Раковски, считатъ него за главатаръ. Тѣй напр. В. Х. Стояновъ-Беронъ пише, че възстанието „устрой и пригответи покойния Раковски... Това възстание бѣ довольно добръ приготвено...“ Втора грѣшка прави Беронъ, като взема за дата на възстанието 1844. Инакъ, неговиятъ разказъ за сѣдбата на възстаницитѣ въ основата си е вѣренъ (Археологически и исторически изслѣдования. Отъ Д-ра Василя Х. Стояновъ-Беронъ. Търново, 1886. Гл. XVIII. За проектираното възстание на Савва С. Раковски въ 1844 година, с. 218—220). — За сѣщото се разказва и на друго мѣсто: Единъ случай отъ живота на Раковски. Браилското възстание и неговитѣ сѣтнини. Отъ Г. Котевъ. (Българский народенъ календаръ за 1890 година. Урежда се отъ Г. Котевъ. Първа годишнина. Издава книжарницата на Ив. Б. Касжровъ, София. с. 49—78). Тукъ подробно се излагатъ не само постѣпкитѣ, но и рѣчитѣ на Раковски—въ една форма, която ни е добръ позната отъ биографическитѣ и исторически съчинения на Захария Стояновъ. Котевъ не изпада въ грѣшката на Берона; отбѣлѣзва, че събитието е станало въ 1841, главатаръ е билъ единъ сръбски офицеръ, а Раковски е изобразенъ като български патриотъ, който се възмутилъ отъ безчовѣчната постѣпка на властта и отмѣстилъ. Подъ името Г. Котевъ се крие единъ нашъ държавенъ мжжъ, бившъ министъръ и публицистъ, чието сѣщинско име не съобщаваме по негово настояване. — Гр. Д. Начевичъ съобщава въ 1893: „За разказа на г-на Котева ние узнахме, че той е черпилъ отъ единъ ближенъ приятель на Раковски, отъ г-на Николопуло, единъ отъ най-интелигентнитѣ стари българи, родомъ отъ Плевенъ, който живѣе днесъ въ Букурещъ и се радва на добро здраве. Г-нъ Николопуло живѣлъ прѣзъ 1840 г. въ Браила, събиралъ се е често съ Раковски, билъ е очевидно на така нареченото Браилско възстание, и понеже е и до днесъ надаренъ съ една чудесна паметъ, тоя разказъ на г-на Котева има една извънредна цѣнностъ за животописанието на Раковски (Н. Рецензия на книгата на Ч. Поповъ. Псп. кн. XLI, XLII. 1893. с. 1002. Че тая ре-

цензия е отъ Начевича, посочено е въ Описъ на изданията на Българската академия на наукитъ и на Българското книжовно дружество. София, 1917, с. 33) Браилскиятъ епизодъ ще да е разказанъ отъ сжия Г. Николупуло, който е влизалъ въ настоятелството на „Добродѣтелна дружина“ въ Букурещъ въ 1867 (Вж. Д. Т. Страшимировъ. История на Априлското възстание, т. I. Пловдивъ, 1907. с. 65; Ср. Документи изъ архивата на Българската добродѣтелна дружина въ Букурещъ. Училищенъ прѣгледъ, XII. 1907. Неофициаленъ дѣлъ, с. 265) — Ч. Поповъ (цит. кн. с. 11—28) повтаря разказа на Котева и отбѣлзва, че прѣди още да се яви сръбския офицеръ въ Браила, Раковски събралъ прѣзъ есенъта на 1840 около 70—80 български младежи, готови да потеглятъ за Балкана (с. 12). — Адженовъ (цит. кн. с. 20—24) пише, че Раковски образувалъ чета, която повѣрилъ на единъ сръбски капитанъ, като рѣшилъ той самъ да остане въ Влашко слѣдъ заминуването ѝ, за да събира срѣдства и да образува други чети. — Отъ сжия родъ бѣлѣжки срѣщаме въ книжката Чърти изъ живота на Николай Стефановъ. Труженикъ по народното възраждане. Съставилъ и печата авторътъ ѝ Х. Силистра, 1890. с. 5—9. — Възъ основа на тая книжка и на свѣденията на Котева и Берона е съставенъ разказа на Г. Димитровъ (Княжество България, II. Пловдивъ, 1896. с. 146 нт.) — М. Радивоевъ съобщава: „Прѣзъ юни 1841 г. Сава Македонъ (Раковски) съ 300 избрани патриоти българи и петъ—шестъ души капитани гърци прѣзъ Браила насилили да навлѣзатъ въ България; но браилскитѣ власти ги върнали отсрѣдъ Дунава, и по този начинъ било осуетено прѣдполаганото възстание. Раковски тутакси прибѣгналъ за покровителство при руския по онова врѣме въ Браила консулъ, комуто открилъ причинитѣ за съставянето на цѣлия заговоръ и бунтъ и за участниците въ него, както и кои сж били съ него солидарни, между които казалъ и Илариона Стояновичъ. А за да се освободятъ отъ затвора всички по този бунтъ хванати българи, Раковски се явилъ прѣдъ влашкитѣ власти, взелъ цѣлата отговорностъ върху си, сждили го и осждили на смъртъ“. Радивоевъ бѣлѣжи: „Тѣзи всички показания на Раковски се намѣрватъ въ канцеларията на Новор. и Бесараб. генералъ губернаторъ“ (Врѣме и животъ на търновския митрополитъ Илариона (Макариополски). Отъ М. Радивоевъ. София, 1912. с. 25). — Б. Петровъ (цит. кн. с. 23 нт.) повтаря разказа на Котева, допълня го на мѣста съ несигурнитѣ показания на Кира Стояновъ и се опитва да изтъкне невѣрноститѣ въ него, като излиза отъ признанията на самия Раковски. — А пъкъ П. Р. Славейковъ разказва, че въ Браила Раковски „се запозналъ и влѣгалъ в'сношение с'нѣкои вѣстаници лѣсковчени, македонци и гърци нѣкои, другари на вуйка му Мамарчева; тѣ имали компания до 50—60 души. Отъ тѣхъ по-извѣстни били по удалството и прѣдприемчивостта си нѣкой си Лазар градинаринъ лѣсковченинъ и другъ нѣкой си гркъ: Георги Греваниотис, а с'тѣхъ са присѣдинилъ и С. Раковский, та тѣ щѣли да минуватъ прѣзъ Дунавъ да бунтуватъ България. Власитѣ знаели намѣрението имъ и ги търпѣли а когато щѣли да навлѣгатъ в'каикъ на утринта тѣ прѣзъ ноца пробили каикътъ имъ, и когато потеглили да минуватъ и като забѣлѣжили че каикътъ пробитъ върнали са и искали да излѣзатъ на сухо. Влашкитѣ жандари не ги пушали. Тогава Лазар извадилъ турския си ятаган и фърлилъ въ Дунавътъ излѣзалъ на крайтъ прѣсналъ жандаритѣ и истеглили каикътъ на крайтъ.

Раковский в'каикът ли бил че излѣзал или не бил още влѣзал, видѣл чиновникът от войската който ръководил дѣйствиата на стражаритѣ и са заловил с'него да са кара и са бил с'него — Раковский е сам разказвал че го убил уж, но ние не можем да потвърди(м) това" (Боянъ Пеневъ, цит. ст.) — Слухове за браилскитѣ авантюри на Раковски сж стигнали въ Цариградъ дори. „Тукъ се раздаде слухъ между българитѣ въ Балкапанъ, Кутуджи-ханъ и пр. че (Раковски) тъкмалъ да подигне въстание (въ Браила) противъ турското правителство, като мине съ събранитѣ подъ негова команда българи прѣзъ Дунава и направи бунтъ въ цѣла България и Тракия за освобождението ни, съ което билъ привлѣкълъ и нѣколко гръцки паликарета . . ." (С. Доброплодни, цит. кн. с. 33)

Отъ чуждитѣ автори, които сж писали за браилското въстание и у които свѣденіята сж сравнително по-точни, можемъ да споменемъ: I. A. Vaillant, *La Roumanie*, t. II. Paris, 1844. p. 411—413. — D. Pappasoglu, *Istoria fondărei oraşului Bucureşti, capitala regatului român, de la anul 1330 până la 1850*. Bucureşti 1891 c. 148—163. — Joan C. Filitti, *Turburări revoluţionare în Tara-Românească între anii 1840—1843* (Analele Academiei Române, сер. II. т. 34, Букурещъ 1912, с. 201 сл.) — Пръвъ проф. Ст. Романски у насъ даде подробни и точни свѣденія за развитието и края на браилското въстание (Браилски историйки 1841—1843. Студии и документи отъ Стоянъ Романски. I. Българската възстаническа чета отъ 1841 г. Сборн. III. 2. 1914. с. 3 сл.) Цѣлата история на въстанието много ясно се прѣдставя въ рапортитѣ на тогавашни чуждестранни дипломатически агенти, консули и консулски агенти въ Влашко, които сж съобщавали на началствата си за събитията въ Браила. Романски обнародва и разглежда не само тия интересни рапорти, но и отбрани документи изъ една официална влашка прѣписка, запазена въ Държавната архива въ Букурещъ, която прѣписка е въ връзка съ разглежданитѣ събития. Възъ основа на тия документи съ положителность се установява, че въстанието е било гласено въ 1841 (11—14 юли) и че неговъ главатаръ е билъ не Раковски, а сръбскиятъ офицеръ Татичъ. Остава само да се разкриятъ по-отблизо и съ по-голѣма сигурность истинскитѣ подбудители на това възстанишко движение — да се види, дали то се дължи, както е схващалъ Метернихъ, „на напрегнатата работа на революционнитѣ комитети въ полза на повдигането на християнското население въ Турската империя" (Романски, цит. ст. с. 27), или пъкъ е възникнало по руско внушение. Стои нерѣшенъ въпроса — дали Татичъ е дѣйствувалъ самостоятелно, по свой починъ, или пъкъ е изпълнявалъ плана на една конспирация, която е имала разклонения отъ двѣтѣ страни на Дунава и [е била насърчавана отъ руски агенти. Прѣдположението за руска намѣса не е съвсѣмъ безосновно. Документитѣ, които изнася Романски, показватъ, че руския вице-консулъ въ Галацъ, Каряевъ, явно се е сношавалъ съ Татича и го е покровителствувагъ — и то въ момента, когато се е организирано въстанието. Какви цѣли ще да е прѣслѣдвала руската политика, като е поддържала подобни безредици, лесно е да се отгатне: отъ една страна тя е искала да компрометира режима на влашкия князь Ал. Гика, който не е вървѣлъ по нейния пжтъ, отъ друга — да създаде затруднения на Турция. — Твърдѣ голѣма стойность за биографията на Раковски ще има втората серия документи, които проф. Романски обѣщава

да обнародва — „върху потушаването комплота на Сава Македонъ, сирѣчь Раковски, въ 1842 год.“ (цит. ст. с. 7)

10. Дали това не е сжиятъ Стефанъ Ивановъ, който е билъ членъ въ настоятелството на Добродѣтелна дружина въ 1867 заедно съ Николопуло? (Вж. Д. Т. Страшимировъ,*цит. кн. I с. 65)

11. Умразата на Раковски къмъ Енгеля е съвсѣмъ инакъ мотивирана у Адженова (цит. кн. I с. 20—24). Раковски случайно бутналъ въ кафенето масата, на която седѣлъ Енгель съ други офицери; Енгель се ядосалъ и оксърбилъ разгорещения български патриотъ. Раковски причаква една нощъ съ трима отъ своитѣ юнаци Енгеля, за да го убие; ала по погрѣшка падатъ промушени трима невинни офицери. Полицията затваря мнозина българи. Раковски заминава за Галацъ, явява се прѣдъ руския консулъ и му разправя за случката. Консултътъ го посѣвѣтвалъ да избѣга въ Русия. Раковски, като не искалъ други да страдатъ за негова вина, върналъ се въ Браила, явилъ се при министра на вътрѣшнитѣ работи, Михалаки Гика, и му изповѣдалъ всичко; слѣдъ това заподозрѣнитѣ българи били освободени, а Раковски билъ арестуванъ и изпратенъ въ Букурещъ. Родолюбивитѣ българи въ тоя градъ сполучили да го спасятъ съ съдѣйствието на грѣцкия консулъ. — Б. Петровъ (цит. кн. с. 26—27) като се основава на цитираната осемнадесета точка въ Плана, прави твърдѣ широки и несигурни прѣдположения. Споредъ него, слѣдъ като е билъ заловенъ убиецътъ на майора, Раковски отишълъ при галашкия руски консулъ Симеоновичъ — който по това врѣме се е намиралъ въ Браила —, като поискалъ отъ него да му даде възможность да избѣга въ Русия. Консултътъ обѣщалъ да му помогне, но тайно го прѣдалъ на влашкитѣ власти. Послѣ Раковски е билъ пратенъ въ Букурещъ и пр. — Споредъ свѣденията на Славейкова, слѣдъ авантурата „нѣколко дена Раковски са е крил въ Браила и грѣцкиятъ тамо по това врѣме консул като грѣкъ по настоянието на Гревенъти го е пропратилъ с'една грѣцка гемия за Атина“ (Б. Пеневъ, цит. ст.)

12. Това ще да е сжия Аргиропуло, който се споменува въ едно бѣлградско писмо на Раковски като „русски първи днѣсъ терджуманинъ, кой въ 1844, кѣту бѣше еленскы посланикъ въ Цариградъ, труди ся много да мя защити кѣту еленинъ“ (понеже Раковски билъ грѣцки подданикъ). „Господину Аргиропулу е твърдѣ добръ познато наше неправедно страдание отъ порты и наше разорение“ (Ср. Ч. Поповъ, цит. кн. с. 107—108)

13. Славейковъ пише: „В'това врѣме (1841—42) той си промѣнилъ името отъ Сава на Гьорги, и послѣ билъ с'това име извѣстенъ“ (Б. Пеневъ, цит. ст.)

14. У Славейкова четемъ: „С'грѣцката гемия Раковски . . . излѣзълъ на Марсилия . . . но като не можалъ да се задържи тамо, отпѣтувалъ пакъ въ Цариградъ, дѣто тоже прѣстоялъ 2—3 мѣсеца и с'помоща на котленци той са завърналъ въ Котел“ (Б. Пеневъ, цит. ст.)

15. За намѣрението на Раковски да учителствува въ Търново Славейковъ съобщава: — „Тука сега не можах да испитамъ на върно дали слѣдъ като са е завърналъ отъ Марсилия прѣзъ Цариградъ въ Котелъ е доходилъ до Котелъ въ Търново да иска да става грѣцки учител въ Търново. Азъ зная положително че той идва въ Търново да става учител. Нѣкой отъ търновци го прѣпоръчилъ на Неофита, и той като ходилъ при него, Неофитъ го питалъ за училищно свидѣтелство и върху този въпросъ за свидѣтелството Раковский са е скаралъ с'него и

жестоко го е испсувал и станал та си заминал за Котел“ (Б. Пеневъ, цит. ст.)
 Ср. Б. Петровъ, цит. кн. с. 32—33. Разказътъ на Кира Стояновъ, съобщенъ
 отъ Б. Петровъ, съпада съ тоя на Славейкова.

16. Извадки отъ това съчинение сж обнародвани въ статията на Кр.
 Раковски: Страници изъ българското възраждане (Мисль, лите-
 туренъ сборникъ. Книга първа, 1910. с. 142—172)

17. На баща си пише: „Сос Замбоолу са намирамъ на давя за узун-
 цовските хисапи, спроти Груювата смъртъ, той прибралъ Янка, и други мю-
 зервер и злѣ ма гони . . . Мустафа беювата работа не е прикасана юще, той
 отиде на Едрене ющи по вилигденъ. Отъ Самоковъ имаме пагуба, сосъ една
 рѣчъ отъфреть рабутити ни отиватъ зле. Вогориди ни гони и той кравнишки,
 немамъ рахатъ нето дѣнемъ нето ношемъ отъ меракъ . . .“ По-нататкъ раз-
 правя, че трѣбало да изплати на Гешоолу една полица на сума 12000 гроша,
 а той ималъ на разположение само 5000 гроша . . . „Сега и малко сакантія
 да тѣглишь недѣй вижда кусуръ, старче, азъ повече тѣгля . . .“ (Цариградъ,
 41. V. 1851. Арх. 6668)

18. Може би това е Ροβος, близкъ приятель на Гавриила Кръстевича
 (М. Балабановъ, Гавриилъ Кръстевичъ . . . София, 1914, с. 149)

19. А самиятъ Чайковски той поставя отсетнѣ наравно съ всички вра-
 гове на българската народность, които дѣйствуватъ задружно съ турцитѣ :

Ахмедъ, Стефанъ, Садикъ Чайка
 Гика, Артинъ, Боозъ, Гиани,
 Турско царство отъ тѣхъ вика!
 Такови сж тамъ негов' избрани!

(Стихотворение отъ 1855. Ср. Ив. Адженовъ, цит. кн. II. с. 9)

20. За тия произведения се загатва въ заглавния листъ на единъ рж-
 копись отъ 1854 — Часть отъ списаніе-то Неповынний бжлгаринъ,
 разпаленъ отъ любовта на отечеството; тамъ Раковски бѣлѣжи:
 „А главното списаніе, Неповынний българинъ, и другото списаніе,
 Болгарія страждуща, нахождатъ се въ Царѣградъ не совершени юще въ Я.
 Р.“ — Я. Р. ще да е полякътъ Янъ Рудницки, комуто, както споменахме,
 Раковски е давалъ срѣдства, за да отвори фабрика за спиртъ.

21. Измама та на турцы тѣ што мя испратихъ до Шуменъ при Юмеръ-
 паша, повторично то прѣдѣтелство на котлиански тѣ нѣкои си турски духове
 прѣзъ Варніанскаго митрополита пакъ Порфирија и проч. (Планъ, т. 49)

22. Ч. Поповъ (цит. кн. с. 32) разказва: „Три мѣсеца стоялъ Раков-
 ски затворенъ въ Шуменъ, като се пазялъ постоянно отъ 24 низаме. При
 това докарали и запрѣли още 12 други българи, които турцитѣ били хванали
 като руски шпиони въ крайдунавскитѣ български страни, именно въ До-
 бруджа, нѣ въ скоро време биле всичкитѣ осѣдени на смъртъ и обѣсени.
 Сждбата сждба трѣбвало да постигне и Раковски, нѣ не въ Шуменъ а въ Ца-
 риградъ, понеже султана пожелалъ да види живъ тогова предѣрзи гяура“.

У наслѣдниците на Анастаса Стояновичъ въ Шуменъ сж запазени
 два неиздадени документа на грѣцки езикъ — едно писмо до Стояновича
 и единъ записъ, писани отъ Раковски. Отъ тѣхъ се установява, че Раковски
 е билъ въ Шуменъ прѣзъ октомври, 1853. Съ писмото (отъ 14 октомври)

той иска отъ Стояновича три хиляди гроша, пожеже се намиралъ въ голѣма нужда и билъ боленъ; тая сума щѣла да го спаси отъ затруднително положение. А въ записа (отъ 18 с. м.) се кавва, че Раковски получилъ отъ Стояновича хиляда гроша и се задължава да ги плати слѣдъ 91 день.

23. Биографитѣ на Раковски като говорятъ за неговитѣ търговски прѣдприятия и за политическата му дѣйность, не пропусчатъ случая да украсятъ разказа си съ легенди, съ най-невѣроятни приключения и хероични постѣпки, поради което на много мѣста въ тѣхното изложение — при липса на положителни данни — мжно може да се долови границата между измислицата и истината. Адженовъ (цит. кн. с. 26—33) казва, че Раковски закупилъ Узунджовския панаиръ въ съдружие съ единъ турчинъ, Екмекчи Мустафа бей, който броилъ сумата, потрѣбна за закупуването, а Раковски се обѣщавалъ да върши работата. Той заминалъ за Узунджово съ 60 души млади българи, ужъ помагачи, които въоръжилъ добръ; събралъ тамъ една значителна сума и заедно съ момцитѣ си тръгналъ изъ България да проповѣдва бунтъ и да дава на българитѣ пари да се въоръжатъ. По едно врѣме спрѣлъ въ Пловдивъ, а другаритѣ си изпратилъ да агитиратъ по други мѣста. Мустафа бей, обезпокоенъ, поискалъ му пари. Раковски се принудилъ да иде въ Цариградъ, за да се разпрavia съ съдружника си и да го залъгва; слѣдъ това се върналъ въ България и продължилъ започнатото патриотическо дѣло. Дъщерята на турчина се влюбила въ Раковски и пожелала да се омжи за него. Мустафа бей се съгласилъ да даде дъщеря си и да опрости дълговетѣ на своя ненадежденъ съдружникъ, ако той обѣщае да се потурчи. Раковски се съгласилъ да се потурчи — слѣдъ свършването на войната. По настояването на Мустафа бей, той билъ назначенъ пръвъ драгоманъ при видинския паша и, придруженъ отъ 12 момци, тръгналъ за България. На пѣтъ за Видинъ миналъ прѣзъ Търново, посѣтилъ старата черква Св. Четиредесетъ мчченици и тамъ „изнамѣрилъ старобългарски надписъ на единъ мраморенъ камък“. Отъ Търново се упѣтилъ за Видинъ и навредъ, дѣто минѣлъ, говорѣлъ на населението да бже готово за възстание. Слѣдъ двумѣсечно скитане изъ България, стигналъ въ Видинъ и постѣпилъ на служба при пашата. Веднажъ пашата го пратилъ въ едно село, да изпита българина Стефанъ Р. Беронъ, който билъ заподозрѣнъ въ тайни сношения съ рускитѣ войски. Раковски прѣдложилъ на Берона, да избѣгватъ двамата при руситѣ, но Беронъ, отъ страхъ, не се съгласилъ и освѣнъ това прѣдалъ съгражданина си, който слѣдъ това билъ изпратенъ подъ стража въ Шуменъ, дѣто се намиралъ главния турски щабъ. Прѣди да тръгне, Раковски успѣлъ да напише на своитѣ 12 момци, да се погрижатъ за избавянето му. Отъ Шуменъ, слѣдъ три мѣсеци, билъ пратенъ за Цариградъ. По пѣтя се отбилъ съ стражата въ Котелъ, прѣкаралъ тамъ два дни, като сварилъ да съобщи скрито на Мустафа бей, че е готовъ да изпълни желанието му, ако го избави. Турчинътъ наистина го освободилъ и Раковски останалъ да живѣе въ неговия домъ, като ходѣлъ редовно на джамия и изпълнявалъ турскитѣ обреди. Но единъ день побѣгналъ тайно отъ Цариградъ заедно съ 12 бунтовници, които успѣлъ да събере и въоръжи съ помощта на свещеника отъ българската черква, Христо. — Приблизително същото разказва и Ч. Поповъ (цит. кн. с. 30—34). — Въ бъркотията на тия фантазии и непровѣрени свѣдения Б. Петровъ (цит. кн.

с. 65—69) се мъчи да открие истината, и — прибавя нови измислици, като излага и разказитѣ на Кира Стояновъ, роднина на Раковски, които не винаги изглеждатъ правдоподобни. Отъ Калафатъ Раковски билъ пратенъ въ селото. Читати, дѣто взелъ участие въ боя срѣщу руситѣ. . . Конятъ му билъ убитъ подъ него, а двата прѣста на лѣвата му рѣка — откъснати до половината. Въ шуменския затворъ прѣкаралъ единъ мѣсець. На пѣтъ за Цариградъ, заедно съ стражата посѣтилъ родното си мѣсто прѣзъ първата седмица на великитѣ пости, прѣспалъ въ бащината си кѣща, дѣто билъ добръ нагостенъ. По пѣтя побѣгналъ съ помощта на нѣколко свои другари, които скрито отъ стражата вървѣли слѣдъ него и дирѣли удобенъ моментъ да го спасятъ. Въ Цариградъ отишълъ направо въ дома на съдружника си. По-нататѣкъ Б. Петровъ повтаря разказа за Мустафа бея и дъщеря му му и за общанието на Раковски да се потурчи. Отъ дома на турчина побѣгналъ, слѣдъ като унищожилъ всички записи по съдружието и открадналъ 220 руски полимперали (Разказа за унищожаването на записитѣ се потвърждава донѣдѣ отъ едно писмо на Раковски: „Сега ся явѣва пакъ едно мектуби-сами отъ тиджарета въ кое ся показвжтъ тжитѣли нѣкой си Мустафа бей и нѣкой си сарафинъ г. Занбоолу. Първия търси ушъ нѣкои си книги отъ мене, клеветящъ мя чи съмъ мугы зель прѣди нѣколко години; а втори търси 250 хиляди гроша!? (До Дайнелова; Бѣлградъ, 24. III. 1861. Ч. Поповъ, цит. кн. с. 107. За Замбоолу вж. бѣлѣжка 14) — Ала най-фантастиченъ е разказътъ на Ю. Ивановъ (Българский периодически печатъ . . . София, 1893. с. 43—44), дѣто между другото се излага, по какъвъ начинъ Раковски сполучилъ да избѣга. Една нощъ се освободилъ отъ веригитѣ си, грабналъ една пушка и единъ ятаганъ, откъсналъ главата на единъ стражаръ и я хвърлилъ между другаритѣ му, които се изплашили, сварилъ да убие още двама турци, — и на другия днь вечерта стигналъ въ Котелъ, дѣто се скрилъ. За да не остане никакво съмнѣние у читателя, Ю. Ивановъ прибавя: „Всичко туй станжло прѣзъ мѣсець мартъ 1854 година“.

24. Зима та и разижданье то на момцы тѣ ми — оставамъ самъ въ го, рѣ тѣ (Планъ, т. 59).

25. Въ Арх. сж запазени отъ това съчинение черновка и прѣписъ-които не се отличаватъ значително помежду си.

26. Въ писмото до Иванова четемъ: „Въ начяло на 1855 лѣто тръгнахъ отъ Котелъ“, а въ Плана —: „Вхождане то ми въ Котилъ и тамошно то ми прибытие и занятие до Колѣда“ (т. 60) По-вѣрно е, че Раковски е останалъ въ родния си градъ до Коледа: има стихотворения, които сж писани въ Свищовъ и носятъ дата 1. I. 1855. — За живота на Раковски въ Котелъ Адженовъ (цит. кн. I. с. 33—34) разказва, че слѣдъ като разпусналъ своитѣ момци, „Раковски отишелъ на машината си (даракъ за чепкане вълна), находяща се на Изворъ, състояща отъ воденица и тепавица, гдѣто стоѣлъ единъ мѣсець, безъ да знае нѣкой другъ освѣнъ Василь Карловица и сестра му Нанка, която му носила ядение“. Тукъ той живѣлъ до декември; слѣдъ това отишълъ въ Котелъ и се скрилъ въ дома на сестра си Нанка. Случайно узнала за това по-малката му сестра, Неша, която била, споредъ Адженова, „малко слабоумна“, и заплашила брата си, че ще го прѣдаде на турцитѣ, ако не остави дарака само на нея. Slѣдъ това заплашване

Раковски облѣкълъ хайдушки дрехи и напусналъ Котелъ три дни прѣди Коледа (ср. и Ч. Поповъ, цит. кн. с. 54).

27. Турци тѣ и нѣмци тѣ въ Влашко въ 1855 л. и мое то тамошно прибытие до мира Севастополскы (Планъ, т. 62).

28. Адженовъ (цит. кн. I. с. 34—36) бѣлѣжи, че понеже за Раковски е било опасно да остане въ Букурещъ, той отишълъ да живѣе въ мушията на Никола Балкански въ село Стояноя (у Б. Петровъ, цит. кн. с. 83: „мушията Синешчи или Циганка въ с. Станоя“). — Отъ Стояноя въ 1855 той се прѣмѣстилъ въ Букурещъ, въ дома на Н. Балкански, дѣто продължилъ литературнитѣ си трудове и патриотическитѣ си агитации между българи. Прѣзъ това врѣме, между другото, „той неуклонно се занимавалъ пакъ за събиране въстаници; съ цѣлъ да усъществува плана си, пращалъ емисари на всѣкъждѣ да събиратъ момци, приготвялъ имъ оружия до колкото тогава Никола можалъ да купува“ (Адженовъ, цит. кн. II. с. 5; III. с. 8). — Раковски събралъ по-заможнитѣ българи въ Букурещъ и ги убѣдилъ да отворятъ читалище и да обсъждатъ тамъ българскитѣ работи (Адженовъ, цит. кн. III. с. 16—17; ср. Ч. Поповъ, цит. кн. с. 54—55). — Прѣзъ пролѣтѣта на 1855 Раковски ходилъ тайно въ Сърбия, за да агитира между тамшнитѣ българи (Ч. Поповъ, цит. кн. с. 55).

29. Изложение на съдържанието и разборъ на тая поема вж. у проф. М. Арнаудовъ, Раковски и Горски пѣтникъ (Сборн. IX. 5. 1917. с. 44 сл., 129 сл.).

30. Споредъ разказа на Кира Стояновъ (Б. Петровъ, цит. кн. с. 83—84), една авантюра накарала Раковски да побѣгне отъ Влашко: въ моментъ на силно раздражение той убилъ единъ влахъ и докато полицията свари да влѣзе въ диритѣ му, побѣгналъ въ Бѣлградъ. — А Ч. Поповъ (цит. кн. с. 55) пише, че въ 1855 „Раковски убилъ неизвѣстно защо единъ влахъ около Букурещъ и избѣгналъ въ Молдава, въ Яшъ...“ Споредъ Адженова (цит. кн. III. с. 17—19) Раковски напусналъ Влашко по съвѣта на Николая Богориди. Въ 1856 той отишълъ въ Галацъ и рѣшилъ да издава българо-ромънски вѣстникъ; поискалъ срѣдства отъ Н. Богориди. „Щомъ видѣлъ княза [Богориди], че Раковски се установилъ да живѣе въ държавата му, далъ му само триста жълтици и му заповѣдалъ това да не прави и да излѣзе изъ прѣдѣлитѣ на държавата му“. Споредъ Ч. Поповъ (цит. кн. с. 55) „Княза го приелъ твърдѣ ласкаво и любезно, далъ му 500 минца, но за оставанieto му въ столицата не се съгласилъ“; посвѣтвалъ го да напусне тутакси страната, за да не изложи себе си и него на опасностъ. Раковски го послушалъ, поблагодарилъ му за щедрата помощъ и заминалъ за Сърбия.

31. Раковски не споменува нищо за отбиването си въ Бѣлградъ нито въ Плана, нито въ писмото до Иванова. Че е ходилъ по него врѣме въ Бѣлградъ и е работилъ надъ книжовни произведения, се вижда отъ единъ неговъ ръкописъ „Бѣлѣзникъ старо българскаго правописания за прибавлениа въ Опытъ българскаго изыка, отъ Г. С. Раковскаго, написанъ въ 1856 г. въ Бѣлградъ“ (ср. Б. Петровъ, цит. кн. с. 84). — Ч. Поповъ (цит. кн. с. 55—56) бѣлѣжи: „Раковски стигналъ въ Бѣлградъ и се рѣшилъ да престане да води авантюристическия животъ, съ който, както виждалъ, не пол-

зовалъ нито себе си, нито отечеството... На новата 1856 год. преминжалъ отъ Сърбия въ Австрия, именно въ Новий Садъ, въ Банатъ".—Б. Пѣтровъ (цит. кн. с. 84—85) пакъ дава думата на Кира Стояновъ, който, споредъ както е прѣдставенъ въ книгата на Петрова, знае всички подробности въ живота на своя бѣлѣжитъ роднина: Раковски се установилъ въ Бѣлградъ, но враговетъ му не го оставяли на мира. Патриаршията подкупила единъ бѣлгаринъ, Чолакъ Никола, дала му 10,000 гроша и го пратила въ Бѣлградъ да убие Раковски. Чолакъ Никола се срѣщналъ съ Раковски и му открилъ мисията си. Не е бездѣйствувалъ и Мустафа бей: по негово настояване Портата поискала отъ сръбското правителство да ѝ прѣдаде Раковски, понеже билъ заподозрѣнъ като бунтовникъ и освѣнъ това дължалъ голѣми суми на Мустафа бей. Поради това Раковски избѣгналъ отъ Бѣлградъ, прѣзъ Галацъ, въ Нови Садъ.

32. Това Художество било прѣведено отъ „сръбсконѣмецкы“ (До Теохаръ Папазооглу; Нови Садъ 29. I. 1857. Арх. 6792, с. 27).

33. Подробно е разгледано това произведение откъмъ съдържание и форма въ отбѣлѣзаната студия на проф. М. Арнаудовъ, Раковски и Горски пѣтникъ.

34. Ср. Сръбски дневник, 1857, бр. 73 и Българска дневница бр. 15.

35. Сношения-та ми съ сръбско то княжество въ Бѣлградъ и князь Александръ Карагеорговичъ (Планъ, т. 73)

36. Пѣтишествие то ми въ Іашъ съ Пантелеакия Аврамовичъ при княза Н. Вогорида, кой то бѣ тогава тамо каймаканинъ (Планъ, т. 78)

37. Това е сѣщиятъ сборникъ — запазенъ въ архивата на Раковски — за който неотдавна докладва въ нашата Академия проф. Ив. Шишмановъ, като изказа прѣдположение, че е отъ Априлова. Отъ писмото, което цитираме се установява, че наистина сборникътъ е отъ Априлова. Цѣнни бѣлѣжки за историята на тоя сборникъ намираме въ Нѣколко рѣчи о Асѣню пьрвому... Бѣлградъ, 1860 (с. 118—119, бѣлѣжка 35). Отъ тѣхъ се вижда, че на Априлова е изпратилъ „нѣколко си народны пѣсны... господинъ Анастасъ Дукиади, родомъ сливненецъ“. Априловъ събралъ отъ разни лица множество стари рѣкописи, монети, народни пѣсни, но слѣдъ смъртта му всичко това се загубило. „Отъ народны пѣсны остана нѣколко си приписани отъ него, но той кѣту ся трудилъ да ги гуди въ ритмы, поправилъ ги по рускому свойству и така ги изкривилъ, щото ни руски ни български станжли!“ Отъ това може да се заключи, че доколкото има прѣправки въ поменатия сборникъ, тѣ се дължатъ на Априлова.

38. Вж. объясненията на Раковски за дервишитъ въ Горски пѣтникъ, бѣлѣжка 10, с. 186 — 190.

39. Книгата е издадена слѣдъ освобождението: Изтуплѣный дървишъ, или възточный въпросъ. Отъ Г. С. Раковскаго (1858 въ Одесѣ)... Пловдивъ, 1884.

40. Ср. Горскій пѣтникъ, бѣлѣжка 33, с. 275.

41. Въ прѣдговора къмъ книгата четемъ: „Това съчинение ся написа още въ изтечение 1858 лѣта и дади ся тогава въ Одешкажъ цензуржъ да го Чригльда. Одешкажа цензура, кѣту го държѣ цѣлы девять мѣсецы найпослѣ не

допусти да ся напечати. Нѣ чи има нѣщо си противно Руссии, нѣ защото ся спомянувжѣ священства, и българско независимо въ старостъ священство. Нѣкои си сплѣтници (интриганти) фанариоти, кои сж ся удворили около священный съборъ въ Петроградъ, успѣли сж чрѣзъ разны клеветы, да внушжѣтъ священному събору въ Русиѣ, чи българи ишжѣ да ся отцѣпнжѣтъ отъ православия (!). Та за това священный съборъ е издѣйствувалъ: колко български книги има да ся печатжѣтъ въ Русиѣ, ако ся спомянува нѣщо си въ тѣхъ, и историческо даже за священства имъ, да не можѣтъ ся печати ако не ся проводжѣтъ священному събору въ Петроградъ да ги приглѣда. А тамо, кѣту иди нѣкоѣ си книга, трѣба наймалко двѣ три години да стои, до дѣ ѣж приглѣджѣтъ. Таѣа бѣше главнаѣа причина що ся забави това съчинение до сега..."

42. Като часть отъ Показалецъ е обнародвалъ Повѣстность и описание стараго Котила, обѣмаяща най-отдалнаѣ древность българскаго бытия въ Европѣ или първое имъ приселѣние отъ Хиндистана (Отъ третаѣа часть Показалеца сочинение Г. С. Раковскаго) Цариградски вѣстникъ, год. IX. бр. 446 (отъ 29. VIII. 1859), 447, 448, 450, 452—455. 460—462, 464, 467.

43. Въ втория прѣписъ стои „въ мѣсяцъ юнѣй“.

44. Започва да се печата отъ първия брой; послѣ излиза въ отдѣлна книжка (Бѣлградъ, 1860).

45. Вж. въ Дунавски лебедъ статиитѣ: Сплѣтни употреблени отъ рускы тѣ консулы и агенты за прѣселение то българъ въ Русиѣ (II. бр. 60, отъ 21. XI 1861); Лудостъ та за приселение то въ Русиѣ (II. бр. 53, отъ 3. X. 1861) и допискитѣ въ бр. 60.

Прѣди нѣколко дни се съобщѣи отъ М. Московъ въ в. Миръ (отъ 21. IX. 1917), по свѣдения, дадени отъ Ст. Кабакчиевъ, че брошурата Прѣселение въ Русия не била отъ Раковски, а отъ Теодосия Икономовъ и че била издадена най-напрѣдъ въ Бѣлградъ. Ние не сме склонни да се съгласимъ съ това. Мислитѣ, изказани въ тая книжка, сж сжщитѣ, които срѣщаме въ Дунавски лебедъ; и въ отдѣлни статии, и въ редица писма до свои приятели прѣзъ него врѣме Раковски изразява сжщото онова неприязнено отношение къмъ руската политика, което е разкрито и въ книжката — при това изразява го все въ единъ и сжщи тонъ, по единъ и сжщи начинъ. Много важно е съобщението на Кабакчиева, че видѣлъ едно издание на брошурата отъ 1862 (по-вѣроятно 1861) съ името на Раковски. Никой не бѣ допусналъ, че Раковски е пожелалъ да си присвоява чужди трудъ и чужда слава. Още едно съображение, което не ни позволява да се съгласимъ съ Кабакчиева, намираме въ свидѣтелствата на съврѣменници на Раковски, които сж го познавали отблизо. Ив. Касабовъ въ своитѣ Спомени, като отбѣлѣзва, че отношенията между Раковски и Икономова били обтегнати, пише по-нататѣкъ, че Раковски написалъ поменатата брошура по порѣжка на сръбското правителство, което било противъ българскитѣ изселвания отъ една погранична областъ:

„Сърбия виждаше въ тази политическа постѣпка на Русия една голѣма опасность за нейнитѣ, вѣроятно, бѣдущи политически стрѣмления. Тогава Филипъ Христичъ, тогавашенъ сръбски попечитель (министръ) повика Раковски и му разпраща, че това що правятъ Руситѣ съ примамванието на българитѣ е много опасно за васъ и насъ сърбитѣ, че между тѣзи два народа

се туря единъ опасенъ зидъ за въ бъдеще. За да се отклони това нѣщо, единственото срдѣство е, да напише Раковски една брошура и да съвѣтва въ нея българитѣ, да се не мамятъ да напушатъ хубавото си отечество и пр., като даде и въ сжшо врѣме на Раковски 150 минца за напечатването на брошурата. Раковски написа на скоро тази брошура подъ заглавие: „Руската убийствена политика за българитѣ“. Този случай бѣше и много згоденъ за Раковски, да се отърве отъ Икономова. Заради това той дава една частъ отъ тѣзи пари на Икономова за напечатването ѝ, и го съгласява да иде въ Букурещъ да я напечати, защото въ Бѣлградъ не било удобно на сърбското правителство. Икономовъ отиде въ Букурещъ, напечата я и послѣ я испрати въ Бѣлградъ; отъ тукъ тя се испрати и разпрѣсна изъ въпроснитѣ мѣста. И така Раковски съ това съвпадение извърши двѣ нѣща: отърва се отъ Икономова и напечата полезната за българитѣ брошура“. (Ив. Касабовъ, цит. кн. 17). Твърдѣ е вѣроятно, Икономовъ като се е грижилъ за отпечатването на брошурата, да е промѣнилъ намѣста езика и стила на автора. Съ това може да се обясни обстоятелството, че тя излиза на единъ сравнително по-естественъ езикъ, съ по-малко архаизми и чудати неологизми, присжщи на Раковски. — Погрѣшно съобщава Кабакчиевъ, че книжката била написана по поводъ на прѣселенията на българитѣ отъ Болградско въ Таврическа губерния. Сжщинскитѣ поводъ е изселването отъ Видинско. — Въ прѣдговора къмъ изданието отъ 1886 З. Стояновъ пише, че Раковски написалъ Прѣселение въ Русия въ 1859 и напечаталъ най-напрѣдъ това като подлистникъ въ Дунавски лебедъ. Въ вѣстника нѣма такъвъ подлистникъ. А отъ свѣденията на Касабова и отъ събитията, за които се отнася книжката, се вижда ясно, че не е писана въ 1859; освѣнъ това Дунавски лебедъ почва да излиза отъ 1860.

46. Драгоцѣнни паметници за българската новж историѣ. I. Житіе и страдания грѣшнаго Софронія (Започва да се печата като подлистникъ въ г. II. отъ бр. 55 нт. — 17. X. 1861).

47. Его преподобію господину отцу епископу врачанскому Софронію милостивѣйшему моему благодѣтелю и отцу искренѣйше приношеніе. (II. бр. 54, отъ 10. X. 1861) Одата е писана въ Букурещъ на 25. III. 1813.

48. Обяснителни бѣлѣжки къмъ българскитѣ народни пѣсни срѣщаме напр. въ отговора на Сърбске новине (Д. леб. I. 1860. бр. 6).

49. Отъ езика се вижда, че тая статия е прѣведена отъ сърбски.

50. Последниятъ брой, 62, излиза на 24 декември. Излѣзли сж всичко двѣ годишнини; втората годишнина, която не е пълна, започва отъ бр. 49.

51. П. Хитовъ си спомня за едно такова писмо (Моето пътувание по Стара планина. Букурещъ, 1872. с. 29—30.) — Хр. Н. Македонски пише въ своитѣ Записки (София, 1896. с. 27—28), че прѣзъ пролѣтѣта на 1861 Раковски ходилъ въ Рилския манастиръ, срѣщналъ се тамъ съ български бунтовници, посветилъ ги въ революционнитѣ си планове и имъ поржчалъ да заминатъ за Бѣлградъ. — Никакви документи не подкрѣпятъ това твърдение на Македонски.

52. М. Д. Балабановъ, Годявката на Раковски (Лѣтописи, I. кн. 4, отъ 1. I. 1900. с. 72); ср. отъ сжщия — Едно писмо на Раковски Псп. кн. LXVI. 1906. с. 132).

53. Въ нѣмския печатъ отъ онова врѣме се съобщава, че турското правителство рѣшило да не допуша тоя вѣстникъ въ своитѣ земи: всѣки турски подданикъ, у когото се намѣри Б ждушность, щѣлъ да бѣде считанъ за прѣдатель и осжденъ на застрѣлване или обѣсване (*Zeitschrift für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft. Verantwortlicher Redacteur J. E. Schmalzer. Zweiter Band. S. 62*).

54. Вж. неговитѣ статии: Остатокъ грѣколудия въ Ромъны тѣ (бр. 6). Ситуация (положение) (бр. 8), Да или нѣ (бр. 9), Романия (днѣвный въпросъ) (бр. 10).

55. Eugène Vignoui, прочуть френски ориенталистъ (1801—1852). Въ първото си съчинение, *Essai sur le Pâli* (1826), надъ което е работилъ заедно съ приятеля си Християнъ Ласенъ, разглежда свещения езикъ на южнитѣ будисти. Слѣдъ това издава самостоятелно *Observations grammaticales sur quelques passages de l'Essai sur le Pâli* (1827). Пише редица статии върху санскритския езикъ и литература; залавя се пръвъ да изтъкува най-мжчни зендски ржкописи, съобщени отъ Anquetil-Duperron; въ 1835 издава *Commentaire sur le Yaçna*, дѣто се опитва да установи характернитѣ особености на зендския езикъ, неговитѣ граматически форми, чрѣзъ сравнение съ санскритския. Това съчинение именно цитира и критикува Раковски въ Българска старина. Специалиститѣ сж на мнѣние, че Бюрнуфъ е обяснилъ Yaçna „d'une manière admirable, grâce à sa parfaite connaissance de la langue sanskrite“. Раковски е на противно мнѣние. — Като обобщение на първитѣ изучавания на Бюрнуфа се явява въ 1836 *Mémoire sur deux inscriptions cunéiformes*; тукъ той се опитва да анализира староперсийския езикъ, родственъ на зендския. Отъ другитѣ му съчинения можемъ да споменемъ: *Etudes sur la langue et les textes zends* (1840—1850), *Introduction à l'histoire du Bouddhisme Indien* (1844) и *Lotus de la Bonne Loi* (1852). Прѣвелъ е множество произведения на санскритската литература; започналъ е да издава текстъ и прѣводъ на *Bhāgavata — Purāna* (*Histoire poétique de Krishna*); успѣлъ е да обнародва първитѣ три тома.

Сжщо френски ориенталистъ е и поменатиятъ Anquetil-Duperron (1731—1805). Той е авторъ на съчиненията: *Législation orientale* (1778), *Recherches historiques et géographique sur l'Inde* (1787), *L'Inde en rapport avec l'Europe*. Прѣвежда *Zend-Avesta* (1771) и *Oupaniṣad* (*Oupnekhat, sive arcanum tegendum*) (1804). Бюрнуфъ въ своя *Commentaire* се отнася критически къмъ него и изтъква грѣшитѣ му.

56. Баба Тошковица на пжтъ отъ Мариенбадъ за Одеса минала прѣзъ Прага и оставила двѣ книги отъ Показалецъ — едната за Ханка, другата за Шафарика (Арх. 6853)

57. *Slavisches Centralblatt. Wochenschrift für Literatur, Kunst, Wissenschaft und nationale Interessen der Gesamtslaventum. Redakteur: J. E. Schmalzer* (Смоларъ). 1866. S. 297—298.

58. Къ исторіи литературы возрожденія болгаръ. Посмертныя изданія сочиненій болгарскаго писателя Г. С. Раковскаго (Ключъ болгарскаго языка. — Прѣдъ-вѣстникъ Горскаго пжтника. — Изтупленный дървишь) отъ П. Сырку (Извѣстія славянскаго благотворительнаго общества. Годъ второй. 1885. № 1.

Январь. с. 27—31. — На български тая статия и прѣвеждана два пѣти — и двата пѣти доста неграмотно и съ множество грѣшки, — поради което не бива да се използува въ прѣводъ. Най-напрѣдъ е прѣведена отъ Н. Т. (в. Марица, VIII. 1885. бр. 707—708); слѣдъ това — отъ К-вскій [П. С. Кършовски] и издадена отдѣлно (Свищовъ, 1891). Кратко извлѣчение отъ статията на Сирку срѣщаме въ сп. Зора I. 1885. кн. 2. с. 93—94.

59. Не е извѣстно кога точно и колко врѣме е прѣкаралъ съ Хитова въ мѣнастиря. Сирку пише: „Здѣсь, въ Бессарабіи, въ Кипріановскомъ монастырѣ, я видѣлъ Раковского, но въ какомъ именно году, не помню, — я тогдѣ былъ еще мальчикомъ; — въ монастырѣ онъ заѣзжалъ два раза съ извѣстнымъ болгаринѣмъ — хайдукомъ Панайотѣмъ Хитовымъ, который въ послѣднее время его жизни находился при немъ неотлучно въ роли адъютанта, и оба они жили здѣсь довольно долго: часть лѣта и осень. На зиму Раковский уѣхалъ, оставивъ Хитова въ монастырѣ; ѣздилъ, кажется, онъ въ Одессу или болгарскія колоніи. Къ веснѣ опять пріѣхалъ и пробылъ здѣсь до лѣта. Уѣзжая, онъ оставилъ здѣсь Хитова, который впрочемъ мѣсяца черезъ два уѣхалъ въ Букурештъ.“ Щомъ Раковски е отишълъ въ мѣнастиря въ 1866, отъ думитѣ на Сирку излиза, че се е върналъ въ Букурештъ въ 1867 (началото на лѣтото) — нѣщо невѣроятно.

60. Ср. Касабовъ. Моитѣ спомени, с. 27; М. Балабановъ, цит. ст. Лѣтописи I. с. 72; Кр. Раковски, цит. ст. сб. Мисль I. с. 172.

61. Знаме, отъ 28.VI.1875; ср. Хр. Ботйовъ. Съчинения. Нова и пълна редакция отъ Иванка Хр. Ботйова—Христова и Ив. Г. Клинчаровъ. София, 1907. с. 292—293.

62. Хаджи Ничо. Съчинения на Любена Каравеловъ, подъ редакцията на З. Стояновъ, т. V. Русе, 1887, с. 61, 63.

63. Свобода II. 1872. бр. 38. с. 304. [Извѣстие, че е съставенъ комитетъ, който да събере срѣдства за издигане на паметникъ на Раковски].

64. Н. [=Гр. Д. Начевичъ. Рецензия на книгата на Ч. Поповъ] Псп. VIII. 1893. кн. 41—42. с. 1004—1005.

II

Поетическо дѣло

Отъ проф. М. Арnaudовъ

I

Между 1853 и 1858 година Раковски се прѣдава на упоритъ литературенъ трудъ и пише нѣколко епически и лирически нѣща, които отразяватъ твърдѣ пълно настроенията и идеалитѣ му отъ това врѣме.

Хронологически първо мѣсто държатъ мемоаритѣ му Неповиненъ Българинъ. Тѣ ни сж запазени въ двѣ редакции, и двѣтѣ недовършени, отъ 1854 година. Ала че тѣ сж съставени още по-рано, за това свидѣтелствува бѣлѣжката на автора въ заглавието на втората редакция, гдѣто е казано, че „главното списаніе Неповинный бжлгаринъ и другото списаніе Болгарія страждуща нахождатъ се въ Царъ градъ не совершени юще въ Я. Р.“ Тая бѣлѣжка на Раковски е да-тувана отъ Котелъ, 13 септември 1854 г., когато той въз-становява по паметъ оставенитѣ въ Цариградъ свои записки, отъ които нищо до днесъ не е открито. Цариградскитѣ Неповиненъ българинъ тѣй сжщо не е билъ довършенъ, и това ни кара да прѣдполагаме, че авторътъ напуска неочаквано Цариградъ малко врѣме слѣдъ започване на своя раз-казъ, тѣй, както и котленскитѣ прѣписи не сж завършени все поради напускането на Котелъ и бѣгството въ чужбина. Разказътъ има за прѣдметъ, като сждимъ по запазената часть и по длѣжкото заглавие на втория прѣписъ, „постраданіе то“ на Раковски „въ тѣмницата въ Царъ градъ въ лѣто 1843. което послѣдува отъ безбожното клеветаніе на нѣколко отъ първите въ Котелъ.“ Какъ Раковски и баща му сж били арес-тувани, поради клеветата на чорбаджиитѣ, какъ тѣ сж били въ снѣгъ и въ мразъ откарани за Русе и послѣ за Цари-градъ, какъ тамъ били оковани въ томруци и хвърлени

въ нѣкакво тъмно и мръсно подземие, какъ слѣдъ шесть мѣсеца били сждени и осждени на седемъ години най-строгъ затворъ и какъ тѣ прѣкарватъ въ неописуеми мъжи три години и половина въ тоя затворъ — това е изложено подробно отъ невинния страдалецъ, който ни е далъ така не само единъ цѣненъ документъ за своята биография, но и една вѣрна историческа картина за живота на българитѣ въ тая епоха.

Кога Раковски рѣшава да направи своитѣ приживѣлици отъ 1843 до 1847 г. достояние на публиката, като намѣри за тѣхъ една по-изискана литературна форма? Имаме основание да мислимъ, че това не е могло да стане прѣди 1853 година, и че то е станало едва слѣдъ избухването на дипломатическия конфликтъ между Русия и Турция прѣзъ февруари сжщата година. Прѣди тая дата Раковски записва само два или три съня, видѣни въ тъмницата и изтълкувани пророчески за сждбата на отечеството му: записва ги въ 1851 година. Вънъ отъ това, до 1853 година Раковски, макаръ и да залѣга за черковни правдини и други народни искания на българитѣ, твърдѣ много е погълнатъ отъ своитѣ търговски прѣдприятия и врѣме за литературенъ трудъ надали му е оставало. Най-сетнѣ, тъкмо откакъ князь Меншиковъ, рускиятъ посланикъ, пристига въ Цариградъ, за да води прѣговори съ Високата Порта досѣжно правата на христианитѣ въ Турция, и откакъ поличава, че ще се дойде до въоръженъ конфликтъ, Раковски започва да храни надежда за избава на народа си отъ тежкото иго. Отчаянъ по-рано, за гдѣто не вижда отъ никждѣ надежда за подобрене положението на българитѣ, той добива сега изведнѣжъ вѣра въ благитѣ помисли на Русия и въ освобождението на потиснатитѣ христиани, и, докато се завършватъ дългитѣ и безрезультатни прѣговори между Русия и Турция, сѣда да изложи първо историята на своето страдание и второ страданията на цѣлия народъ. Той не довършва произведенията си: не ги довършва навѣрно затова, защото събитията му налагатъ да замѣни перото съ нѣщо по-активно и по-важно: да организува група довѣрени хора, които трѣбва да услужватъ на Русия въ наченатия вече походъ прѣзъ лѣтото на 1853 година. И като напуска Цариградъ, той оставя ржкописитѣ си у едно довѣрено лице, за да ги подири по-късно. Но по-късно, прѣзъ

есенѣта на 1854 година, той е принуденъ да се крие отъ властитѣ, понеже е обвиненъ въ прѣдателство и е билъ воевода на хайдушка чета, и, дошелъ тайно въ Котелъ, захваща да пише отново мемоаритѣ си, прѣкжснати въ Цариградъ. За България страждуща обаче врѣме тукъ съвсѣмъ не му остава, и ние не знаемъ какво е щѣлъ да даде въ тази характеристика. Навѣрно тя би съдържала опита и впечатленията на патриота отъ врѣмето, когато той, като прѣкупвачъ на търгове и данъци, има случай да обходи България (1849 до 1852. г.) и дори да забогатѣе, безъ обаче да изпитва удоволствие, понеже, както казва въ длѣжкото си биографско писмо до Ив. С. Ивановъ отъ 1858 г., упозналъ „вся страданіѣ нашего бѣднаго народа“ и виждалъ какъ „отъ днь на днь пропадва въ по голѣма угнетенія“.

Първиятъ завършенъ поетически опитъ на Раковски е поемата Горски пѣтникъ отъ 1854 г. Тя не се покрива ни най-малко съ едноименната поема отъ 1857 г. (за която е казано въ подзаглавието, че била писана въ 54 година), нито пъкъ бива, като тая, напечатана. Тя се пази въ ръкописъ въ архивата на Раковски и е никнала току слѣдъ прибирането на воеводата отъ двумѣсечното му скитане по Балкана. Защото слѣдъ като отъ 18 юни до срѣдата на августъ 1854 г. Раковски се опитва напразно да прѣмине прѣзъ Балкана и Добруджа, на чело на 12 юнаци, и да стигне до руситѣ на долния Дунавъ, той разпуска четата си, върти се нѣкое врѣме въ Котленската планина и послѣ се скрива въ самия Котелъ, да чака сгоденъ случай за побѣгване въ Влашко. Докато се бави въ Котелъ, той тъкми да опише, редомъ съ патилата на „невинния българинъ“ и на „страждуща България“, своя горски походъ прѣзъ есенѣта, и то като се възползува отъ дневника си, държанъ въ врѣме на похода. Тоя дневникъ, писанъ отчасти съ моливъ, отчасти съ върха на ножче, е запазенъ тѣй сжщо въ архивата на Раковски. Тамъ сж отбѣлѣзани съвсѣмъ кратко най-важнитѣ приключения на четата, откакъ тя излиза отъ Цариградъ, безъ да се държи на формата, тѣй като Раковски смѣта да си послужи съ тоя дневникъ само като съ сурово градиво за опрѣсняване на споменитѣ, когато ще почне да излага своето „Кратко два мѣсично тайно путешествіе въ Бжлгарія въ лѣто 1854 по древ-

ному обичаю сосъ нѣколко юнацы бѣлгари“, както е казано на заглавната страница на мемоаритѣ Неповиненъ Бѣлгаринъ. По тази или онази причина, скритиятъ въ кжщата на свои роднини революционеръ не успѣва да напише това „путешествіе“. Идеята за него обаче не го напуска бързо, и, когато слѣдъ три години той пристѣпя къмъ окончателната редакция на Горски Пѣтникъ, на поемата, която се печата въ Нови-Садъ, ще се възползува отъ опита си, вписанъ въ дневника, така щото четата на воеводата ще брой тъй сжщо 12 души, както и тая на Раковски, маршрутътъ ѝ ще бѣде еднакъвъ съ изминатия въ дѣйствителность (Босфоръ — Зрѣнище — Попово село — Котленски Балканъ) и часть отъ подвизитѣ ще напомнятъ истински приключения, каквото напр. разправиитѣ съ потери и спохаждането на нѣкои бѣлгарски монастири. За сега, докато е още въ Котелъ, Раковски изпълня другъ единъ планъ за Горски Пѣтникъ и, докато работи надъ Неповиненъ Бѣлгаринъ, или тършува въ исторически книги и изучва стари рѣкописи, довършва неиздадената си поема отъ 1854 г.

II

Тази поема свидѣтельствува за надежди и мисли на Раковски по врѣме на Кримската война, когато мнозина очакватъ да се рѣши най-сетиѣ трудниятъ източень въпросъ. Отъ къмъ чисто формална страна тя прѣдставя диалогъ между забѣгналъ въ горскитѣ усои момъкъ и едно вѣщо пиле или кукувица: момъкътъ излага личнитѣ си нещастия и скръбъта си за непоносимото тегло на народа, а кукувицата го успокоява, като разкрива свѣтли дни за тоя народъ. Героятъ-момъкъ е очертанъ като двойникъ на самия Раковски. Той има „личень видъ“, облечень е въ старобѣлгарска златоткана носия, обутъ е съ опинци, вѣоръженъ е съ шлемъ и съ сабя, която свѣти като ясно слънце; роденъ билъ въ планинско село, като дѣте билъ отгледанъ отъ майка, която му пѣе юнашки пѣсни или му разказва славата на праотцитѣ, и ималъ сродници по майчина и бащина линия все прочути юнаци, паднали въ борба за освобождение на отечеството. Прѣслѣдванъ отъ нѣкаква зла сѣдба, той страда още отъ нѣжна младость и е

принуденъ да се лъжи отъ родъ и отъ родна земя, или да гние въ тъмницитѣ, като жертва на прѣдатели. Сега е дошелъ въ гората, да забрави мрачнитѣ си мисли и отчаянието си и да чуе утѣха отъ вѣщото пиле, надарено, като невинно и божествено създание, съ способностъ да разкрива тайнитѣ на бъдащото. Запитано отъ пилето, кой е и какъ се зове, момъкътъ отговаря:

„Азъ съ зова невинный блъгаринъ
Много крѣты на смъртъ от-прѣдатели оусъденъ
Разпаленъ от-одавно ѣтъ любовъ народнѣ
Коуж е дарба божественна и всѣкому природнѣ.

Пилето величае тая любовъ къмъ народъ и отечество като най-висока човѣшка добродѣтель, и въ това схващане то се схожда напълно съ самия Раковски, който тъй сжщо заявява въ Неповиненъ блъгаринъ и въ Житието си: „Любовъ та къмъ отѣчество то прѣвъзходи сичкы тѣ свѣтовны добрини и тѣя е най утѣшителна мисль за чловѣка на той-зи свѣтъ“. Пилето приканва момъка да работи като вуйка си, който взелъ живо участие въ обсадата на Силистра отъ руситѣ (думата е за капитанъ Георги Мамарѣцовъ или Мамарчовъ) и далъ примѣръ за самоотвержена борба срѣщу невѣрниците, а момъкътъ изповѣдва, че се въодушевява тъкмо отъ този примѣръ, както и отъ примѣра на нашитѣ съседни народи, сърби и гърци, които сж се отърсили съ храбростъ и съ постоянство отъ игото и сега живѣятъ честито. И когато момъкътъ роптае противъ чорбаджиитѣ-изедници и гърцитѣ-прѣдатели и изказва разочарванието си отъ апатията на народа, потъналъ въ невѣжество и въ скотско търпение, пилето го ободрява, сочейки значението на настѣпилитѣ исторически събития. Сега е година 1854-та, цѣлъ свѣтъ се е раздвижилъ, Марсовата трѣба е навѣяла ужасъ всрѣдъ тиранитѣ, и скоро ще настѣпи възраждане, свобода и щастие за дълго угнетяванитѣ малки народи. Ала необходимо е и тия сами да съдѣйствуватъ за освобождението си, като се просвѣщаватъ и отхвърлятъ невѣжеството и като организуватъ възстания, слѣдвайки примѣра на старославнитѣ горски юнаци, на Стоянъ войвода или Хубава Неда, за които се пѣятъ и сега пѣсни за поменъ. Запитвайки има ли и сега такива юнаци,

момъкътъ узнава, че тѣ сж отдавна изчезнали и вмѣсто тѣхъ се скитатъ прости разбойници, които отъ сиромашия и отъ жажда за лесно обогатяване грабятъ сиромаситѣ. Ала отъ двѣ-три години се е прочулъ въ Рила-планина единъ истински хайдутинъ, младиятъ воевода на име Стоянъ, който мѣсти на турцитѣ за безчестията имъ. Пращайки своя възторженъ поздравъ до Стояна, момъкътъ слуша съ трепетно вълнение разказва на пилето за произволитѣ и насилията на турската войска прѣзъ Севастополската война и се успокоява едва когато пилето му възвѣщава радостни дни за потиснатитѣ, прѣслѣдванитѣ и ограбванитѣ българи:

Ще изгрѣе въ Българіѣ свободы свѣтло слънцы
 Ще изгоне помрачній насіліа ѣблыцы
 Ще дойде за българи день радостотворенъ
 Ще се іяви князь силному Свѣтославу подобенъ
 Българскій прѣславскій прѣстоль да възнови
 Правдодаѣніе и свободѣ да ѣмь подари.

Обрадванъ отъ обѣщанието да настѣпи скоро часътъ на свобода и възобновяването на прѣславския тронъ чрѣзъ помощта на императоръ Николая I, момъкътъ рѣшава да прѣкара зимата на 54 година въ дълбокиѣ пещери, като остави за малко врѣме „художество Марсово“ и послужи на богиня Минерва, заетъ съ изслѣждане на българската стара история.

Поемата, както се вижда, си поставя за задача да подготви духоветѣ въ България за прѣдстоящитѣ въ 1855 година събития и да призове младитѣ къмъ въоръжено възстание. Като сочи чрѣзъ вѣщото пиле историческия смисълъ на това, което сега се върши въ политиката и на бойното поле, авторътъ иска да внуши на своитѣ читатели мисълта, че единичко спасение отъ нещастieto на робитѣ и главно срѣдство за възобновяване нашата независимостъ е организуването на хайдушки чети. Хайдутитѣ се величатъ въ поемата като герои, прѣзрѣли тиранията и позора, като покровители на народа и като борци за свобода. За тѣхъ Раковски държи толкова по-яко, колкото по-голѣмо е разочарванието му отъ културнитѣ народи на Западъ, дошли да крѣпятъ господството на азиатскитѣ завоеватели. Българитѣ не трѣбва да очакватъ помощъ отъ вънъ и трѣбва сами да постигнатъ народния и

държавния си идеалъ. Защото християнитѣ отъ западна Европа не сж въдворили дори дома си оная свобода, законостъ и справедливостъ, за която ламтятъ поробенитѣ отъ турцитѣ народи. Тѣ не се движатъ отъ никакви хуманни чувства, кога отварятъ войни и обсебватъ колонии, и единствената имъ цѣль е да покоряватъ, за да експлоатиратъ. Погледнете само какво става въ Индия или въ Америка, за да се убѣдите, че жаждата за злато и за всѣкакви матриални изгоди е, която диктува военнитѣ походи, и слѣдователно, ако се удаде на европейцитѣ да изतिकатъ турцитѣ и да завзематъ плодородната българска земя, ние ще идемъ отъ трѣнь та на глогъ. Сви-рѣпи, безчовѣчни и користолюбиви — такива сж еднакво англичанитѣ и французитѣ, и тѣхъ ние трѣбва да прѣзираме не по-малко отъ досегашнитѣ си владѣтели и експлоататори.

Поемата си Раковски завършва на 25 ноември, както това е изрично отбѣлзано въ края на ржкописа. Все тогава или малко по-късно, и най-късно до Коледа на 1854 год., въ Котелъ възникватъ още нѣколко стихотворни опити, главно съ патриотическо съдържание, по които сждимъ за първитѣ стѣпки на Раковски въ поетическото изкуство. Така, въ архивата му откриваме двѣ ржкописни оди на градъ Котелъ, гдѣто говори както страстната любовъ къмъ родното мѣсто, съ неговитѣ гори, планини, долове и въздухъ, така и особениятъ локаленъ патриотизъмъ на оногова, който се брои съгражданинъ и послѣдователъ на Софрония, Берона, Кипиловски, Неофита Бозвели, Гаврилъ Кръстовичъ „и други много учени млади котленцы, извѣстни всякому отъ разны книги момцы“. Тамъ откриваме и единъ фрагментъ, въ който вече открито се величае императоръ Николай I като благодѣтель на българския народъ и възобновителъ на прѣславския тронъ. Тая поема свършва съ възгласа:

Живъ да бжде Николае съмодържець!
С' безсмъртнй на глава му славнь вѣнецъ!

Тамъ намираме, най-сетнѣ, двѣ любовни стихотворения, написани подъ влиянието на народнитѣ пѣсни, въ които се говори за мома Стоянка съ бѣло лице, черни очи и тънки вѣжди, изгрѣла като звѣзда Денница и дала болестъ на всѣкого, когато погледне. — Тия и други подобни кжсове показватъ явно, колко нео-

питенъ въ поетическата техника е 32-годишниятъ Раковски и какъ той прѣодолява съ голѣма мжка трудноститѣ на българския книжовенъ езикъ, добилъ у него нѣкакъвъ изкуственъ архаиченъ отпечатъкъ.

III

Между Коледа и 1 януари 1855 г. Раковски напуска прѣоблеченъ скривалището си и забѣгва прѣзъ Дунава за Влашко. Нова година той посрѣща навѣрно въ Свищовъ, като гостъ на приятеля си Цвѣтко Радославовъ, голѣмъ родолюбецъ, защото отъ 1 януари и отъ Свищовъ е датуванъ единъ „Постѣпъ (маршъ) българскый,“ който напомня по тонъ и идеи одата за императоръ Николая отъ Котелъ. Тоя маршъ започва съ думитѣ:

Братѣж мили Българи,
Време вѣки дойде,
Поприще ни с' отвори
Сѣверъ поводъ ни даде:
Чѣстный кръстъ ни води...

Завършекътъ му пѣкъ гласи:

Живъ да бжде Николай!!!
Весь миръ д'убладай!!!
Силенъ Самодържецъ!!!
Съ безсмъртний вѣнецъ!!!

Изпълненъ отъ такъвъ възторгъ за похода на Николая и съ такава надежда за възкръсването на народа си отъ духовно мъртвило и отъ жестоко иго, Раковски пристига въ Букурещъ, гдѣто отдѣхва спокойно слѣдъ толкова примечдья. Той чака съ нетѣрпение изхода на голѣмата европейска война, пламнала на Балканитѣ и на Кримския полуостровъ, и докато дойде редъ и случай да се намѣси самъ по-активно, прѣдава се на разнообразенъ книжовенъ трудъ, въ центъра на който стои историята и поезията. Между това, съвсѣмъ неочаквано, прѣзъ септември 1855 г. пада Севастополъ, и руситѣ сж принудени да искатъ миръ. Войната свършена и Турция оцѣлѣла невредима, „наши български надѣжды изчезнахъ като снови-

дѣнія“, бѣлѣжи Раковски въ едно писмо. Ново разочарование за много прѣтеглилия скитникъ и нова насока на усилията му за благо на родината. Той внася въ скицата на житието си за това врѣме слѣдната точка: „Начяло то и конечно то ми рѣшеніе за откритя борба съ Турско то правитѣлство прѣзъ прѣсж тж и сабж тж.“ На първо врѣме сабята ще стои небузната въ ножницата, и едничко чрѣзъ пресата ще узнава българската интелигенция за ревностната дѣйность на голѣмия патриотъ-изгнанникъ. Той е рѣшилъ, именно, да подкачи единъ задграниченъ вѣстникъ, въ който ще бичува злоупотрѣбитѣ на турското правителство, ще вади на показъ пакостната роля на грѣцкото духовенство и ще сѣе съзнание и борческа мисль всрѣдъ задрѣмалитѣ народни маси. Все съ сжщата цѣль той рѣшава да напечати и новитѣ си поетически опити, никнали въ Букурещъ, за което прѣзъ 1856 г. се прѣселя и настанява въ Нови-Садъ, Австрия. Тукъ, прѣзъ септември или октомври, той публикува своя Прѣд-вѣстникъ Горскаго Пжтника, а прѣзъ слѣдната 57 и 58 г. и самия Горски Пжтникъ.

Прѣдвѣстникъ съдържа шесть различни по характеръ нѣща, а именно:

1. политическата статия „Нѣколики рѣчи о събытіи въ Българииж въ лѣт. 1853 до лѣт. 1856“;
2. прѣводната хумореска „Просвѣта въ Турско“;
3. характеристиката „Пиршество на турски велможи“;
4. елегията „Отлжчіе отъ Българииж еднаго разпаленанаго родолюбца българина въ лѣт. 1853“;
5. стихотворението „Спомѣнъ мѣсторожденія“; и
6. дидактическото посвещение отъ ржкописната котленска поема „О времѣни“, въ една нова редакция.

Поетътъ Раковски говори главно въ тритѣ послѣдни нѣща, гдѣто е даденъ изразъ на една меланхолия, породена отъ мисли за минало и настояще на отечеството му.

Въ нѣколкото думи на първата статия се повдигатъ въпроси, зачеквани още въ котленската поема. Но докато стихътъ по-прѣди е замѣглявалъ мисльта и спѣвалъ свободния изразъ, прозата дава сега възможность на автора да се прояви като талантливъ ораторъ и журналистъ. Рухнали мечтитѣ му за успѣха на Русия, той не е напусналъ вѣрата

си да доживѣе освобождението на народа си. Между това умразата му къмъ Европа, която коварно осуетява човѣколюбивото дѣло на славянската империя, е повисена чувствително, и тя диктува на перото тиради, пропити отъ силенъ сарказъмъ. Сърдцето на вѣрния синъ на отечеството се свива болезнено при гледката на разрушение и тегла прѣзъ вѣре на Кримската война; то трѣпне още по-вече при вѣстнитѣ за онова, което днесъ се върши дома му:

„Знае ли Европа, колко неповинны кървы ся проливжтъ дньесъ въ Българіѣ отъ Турцы кървопійцы? Знае ли колики дѣвицы ся обезчѣстятъ, и търговцы ся отъ злодѣйцы немилостиво посачжтъ и съблачжтъ? Зачто толко небреженіе за насъ хладнокрѣвно показва? Еда мы смы по долень родъ отъ черній Арапи, за койхъ отъ колѣ толко особно постараніе показж, и заробленіе нихно всякояче ся потруди да възпрете. Еда мы нѣсмы достойни за нейно помилованіе, и добродѣтелность? Мы обитажщи срѣдъ Европы и счисляеми више отъ 7 міліона народъ хрістіянскаго вѣройсповѣданіа!“

И като възстава противъ наивната надежда на нѣкои свои сънародници, че положението на българитѣ може да се подобри чрѣзъ намѣса на европейцитѣ, движени отъ хрістіанско съжаление; като съвѣтва да се оставятъ напрасни молби къмъ тѣхъ, да се „промѣнятъ мисли“ и да се подири цѣръ за злото въ една реална политика, Раковски рисува така поведението на цивилизованитѣ дипломати:

„ . . . Дньешная дипломатическа система е такова, что то за да добіе еднж най полезнж точкж, съглеждува множество човѣковъ, като въщество неудошевлено, и малж грижж има за нихно истребленіе. Трѣба да знаеми че дньешни европейски кабинети, игражтъ жребія човѣческаго рода съ такова хладнокрѣвіе, като че игражтъ между си игры за приминуваніе времени.“

Въ съгласие съ убѣждения и чувства, намѣрили мѣсто въ тази статия, стои и езикътъ на Раковски. Той е пропитъ отъ жлъчка и издава най-висока степенъ на раздражение противъ виновнитѣ на бѣдствията, били тѣ европейци или турци. Той диша енергията на протеста, готовъ да се прѣвърне въ дѣло; въ него трепти негодуванието на оногова, който се смѣта длѣженъ да брани съ всички сили безгласния

народъ-страдалецъ. Ярки образи и смѣли хиперболи или сравнения отразаватъ вѣрно възбуждението. Раковски пише напр.: „Политика никога не ся е задържала на единъ постоянь стъпенъ. То намъ, поучава четвероугълно всемирна повѣсть и ежедневна случая“. — Наблизо бѣ [кога се обявява Кримската война] да избухне, като изъ огнедышенъ Волканъ, пламенноразмѣсенъ дымъ! — „А подданій туркій бѣдни народи съ ужасъ и великъ трепетъ гледахъ сие всеобщо движение, сѣж чудеснж, и гигандическж борбж..., тжжахж печално въ своя многоуиъжзвена сърдца.“ И т. н. Било че изпада въ умиление прѣдъ неизказаното тегло на своитѣ сънародници, било че стоваря бича на сатирата си върху гърба на потисниците и користолюбцитѣ, Раковски остава всѣкога вѣренъ на своя холериченъ темпераментъ, и въ езика му ние долавяме неподправения, естествения въ такива случаи неговъ тонъ.

На каква ирония е способенъ Раковски, това показватъ слѣднитѣ двѣ статии, въ които е подложена на жестока критика въ картини системата на управление въ Турция. Консерватизмътъ на турчина е несъкрушимъ, и всѣки опитъ да си насади въ това племе любовъ къмъ цивилизацията или зачитане на иновѣрцитѣ е обреченъ на несполука. Хумореската разказва, какъ нѣмцитѣ поискали да просвѣтятъ „варварскы Истокъ“ и какъ почнали да проповѣдватъ на турцитѣ на Атмегданъ въ Цариградъ, гдѣто нѣкога яничеритѣ се трупали около казанитѣ си: да не държатъ много жени, да не пушатъ съ дълги чибуци, да се обличатъ по европейски, като носятъ шапка, панталони, очила и омбrela, и пр. Но отъ тая проповѣдь не излѣзло нищо, и малцината, които се повели по ума на културтрегеритѣ, скоро махнали ръка на маймунството. Въ Пиршество на турски велможи пѣкъ е нарисувана новата язва, която разяжда турския държавенъ организъмъ: развратътъ на висшето общество подъ влиянието на западнитѣ нрави. Ако по-рано между тия „неучени и глупи“ послѣдователи на Корана царува „суевѣріе и невежество дълбоко“, сега, отъ нѣкое врѣме, се е появила на негова смѣна сектата „дини-джедидие“, която подъ маската на свободомислие насажда новъ фанатизъмъ и истинско разтление. Новата вѣра се състои въ това, да се отрича про-

рочеството на Мохамеда, да не се прави абдестъ, да не се пости прѣзъ рамазанъ и да се прѣдаватъ свободно на всички пороци „а ла франга“, най-много на „гнусно содомство“ и на пиянство. Като рисува драстично оргиитъ въ палатитъ на министри, държавни съвѣтници и други голѣми чиновници, Раковски завършва съ удивлението, че още не се намѣрилъ нѣкой европейски пжтешесавеникъ, който да изпише въ комедия тия нрави. Ето хората, мисли той съ сарказъмъ, които на сутринята слѣдъ подобни пиршества отиватъ да управляватъ царщината и да нареждатъ нейнитъ финанси, нейната търговия, нейната просвѣта, нейното правосудие и нейната външна и вътрѣшна политика. „Горѣ царству тому отъ таковій управляемо чиновници! Горше же поданикомъ того царства!!!“ склучва тая характеристика.

Отлжчието ни прѣнася въ другъ кржгъ отъ настрояния. То ни запознава съ единъ юноша, напусналъ родината си, понеже му е дотегнало да живѣе всрѣдъ неправди, насилия и невѣжество, който се прощава съ бащина земя и пжтемъ спира край Прѣславъ, да се полюбува на развалинитъ, останали отъ нашата древностъ. Слѣзълъ отъ коня, той разглежда стариннитъ зидове и се унася въ спомени и блѣнове. Нима въ това „ничтожно дънесъ, шуто, пусто, ужасно“ мѣсто сж царували нѣкога Борисъ и Симеонъ, съкрушителитъ на Византия и гордостта на славянството? Какво общо има между тѣхъ и сегашнитъ тирани, били тѣ турци или гърци, които грабятъ народа и гонятъ неговата вѣра и книжнина? „С' горчива тжга“, „с' прѣскърбно жално душевно чувствованіе“ младежтъ напуска Прѣславъ и приближава Търново. Той храни надежда поне тукъ да съзре нѣщо, което би подхранило националната му гордостъ и ревността му за борба противъ народнитъ врагове, ала остава измаменъ. Старитъ български храмове сж прѣвърнати въ джамии, царскитъ великолѣпни палати разорени, каменнитъ надписи унищожени; не е останало нищо, което да говори за славата и живота на прадѣдитъ. И Янтра, която отъ вѣкове мие скалитъ на Трапезица, не може да каже нищо по-вече отъ това, че Черни-богъ изпратилъ духа на разорението, Беда, така щото тамъ, гдѣто нѣкога българскитъ царе се връщали съ побѣдни пѣсни и съ вѣнци отъ завоеванията си въ Далмация или Те-

салия, сега се шири позоръ, сиромашия и невѣжество. Потъналъ въ мрачно съзерцание, момъкътъ внезапно долавя звучитѣ на Марсовата тржба: нѣйдѣ около стария Доростолъ потомцитѣ на Светослава сж се вдигнали противъ полумѣсеца, носейки свобода за българитѣ. Крѣвѣта бушува въ жилитѣ на пжтника, той чувствува дългъ да се притече на помощъ на освободителитѣ, и, като взима прошка отъ безутѣшната си майка, поржчва ѝ да не плаче за него, кога го чуе умрѣлъ, а да издири гроба му и да му постави надписъ: „За вѣр' и за слобода погинж Славенъ!“

Елегията прѣдставя нѣкаква историческа дисертация въ лирическа форма: въ 71 строфи тя очертава величие и позоръ на миналото, спира се на настоящето и открива изгледи въ бъдещето. Завършекътъ ѝ напомня живо изповѣдта на унесения по хайдушки блѣнове Христо Ботевъ, който въ своето На прощаване (1868 г.) тоже поржчва на майка си да не тжжи по него, а да го подири, кога чуе че е падналъ пронизанъ отъ куршумъ, и да се успокои съ думитѣ на народа: „умрѣ сиромакъ за правда, за правда и за свобода!“

Ако въ тая елегия твърдѣ видно мѣсто заематъ романтическитѣ екскурси въ срѣднѣвѣковата история, при което особено настойчиво се подчертаватъ настоенията по поводъ на паметници и развалини отъ българското минало (подобни настроения срѣщаме и въ непубликуванитѣ малки поеми отъ 1856 и 1858 година „Напрасно отлжчѣе отъ Дакіѣж, Възвръщение българомъ отъ бойное поле Крымско“ и „Елегия на развалины старославнаго града Червеновода близъ Рухчука“), второто стихотворение въ Прѣдвѣстникъ, именно Споменъ мѣсторожденія, носи по-вече автобиографически характеръ и напомня изповѣдта въ Неповиненъ българинъ за любовь къмъ родното мѣсто, за тжгата отъ ранната раздѣла съ него и за всичката онази поезия на планини, полета, птички и цвѣтя, която за винаги се е срасла съ въображението му. Съдържанието на този Споменъ е загатнато кратко въ тритѣ рефрени, които по единъ се повтарятъ слѣдъ всѣка строфа:

О сладкы млади години
Изгубихъ вы в'младины!

О стары славны твърдины
Кой ще да вы въздвигны!

О стара славная времена
Оставихте наша племена

Прѣдвѣстникъ се завършва съ една апотеоза на поезията, — на поезията която се прѣдставя като едничкото трайно и цѣнно нѣщо всрѣдъ процеса на разрушение въ историята и която е повикана да пробуди заспалия български народъ къмъ новъ животъ и ново творчество.

IV

Едноврѣменно съ Прѣдвѣстникъ, въ Букурещъ Раковски работи надъ една недовършена и непечатана поема, озаглавена Стоянъ и Бояна, или Неповинное нещастное рачительство. Тукъ той е искалъ, сждено по запазенитѣ въ архивата му фрагменти, да прѣплете любовната история на Стояна (прѣкръстенъ допълнително въ Раданъ) съ разказъ за неговитѣ хайдушки подвизи, безъ да е ясно, какъ въ подробности е щѣла да бже развита фабулата. Въ началото на поемата е дадена картина на пролѣтѣта: описва се една красива мѣстность, гдѣто моми и момци бератъ цвѣтя и играятъ хоро съ селски пѣсни. Слѣдъ като обстоятелно се говори за цвѣтя и дървета, за слънце и зефиръ, за водопади и потоци, за ливади и сѣнки, за славей и чучулига, минува се къмъ завръзката на любовния романъ. Купидонъ, синътъ на Венера, наранява съ стрѣлитѣ си сърдцата на двама млади, Стоянъ и Бояна, и тѣ, слѣдъ като танцували на ливадата и брали цвѣтя, раздѣлили се надвечеръ влюбени. Заранѣта тѣ бързатъ да идатъ на уговорената срѣща, даватъ си и клетва за вѣчна вѣрность... Какво е щѣло да стане по-нататкъ, ние не знаемъ, понеже тукъ се прѣкъсва черновката на поемата, а онова, което иде по-нататкъ, образува навѣрно само подалечно продължение. Момъкътъ именно е воевода на хайдушка чета. Той иска да поведе юнацитѣ си въ Стара-планина и имъ държи бѣседа: доста сж теглили подъ ярема, врѣме е да повдигнатъ народа си на възстание... Но и тая частъ отъ поемата не е завършена, и ние можемъ да прѣдполагаме

само, какво е щѣло да стане по-нататъкъ, сждейки по сетнѣ-
лния Горски Пжтникъ, гдѣто сж използувани като суровъ
материалъ записанитѣ въ Букурещъ строфи.

Любовниятъ мотивъ у Раковски се дължи, по-всѣка вѣроят-
ность, на влияния отъ грѣцката литература. Имаме основание
да прѣдполагаме, че питомецътъ на Куру-чешме е познавалъ
добрѣ поемитѣ на братята Александъръ и Панайотъ Суцо,
именно Скитникътъ на първия отъ 1839 г. и Пжтникътъ
на втория отъ 1831 година, гдѣто тѣй сжщо сж съчетани
нѣжни сърдечни вълнения и хайдушки копнежи на борцитѣ
за грѣцката свобода, при което въ доказъ на подражанието го-
ворятъ редъ сходства въ характеритѣ и идеитѣ. Колкото пѣкъ
се отнася до митологическия апаратъ, той свѣдочи за жела-
нието на Раковски да създаде една българска поема, която по
всичко да напомня древнитѣ образци отъ тоя родъ. Ако у Омира
богове и богини взиматъ на всѣка стжпка живо участие въ
дѣлата на хората и ако тоя религиозенъ елементъ се смята
за единъ отъ най-характернитѣ бѣлѣзи на класическата епопея,
необходимо е да се вмѣкне той и въ поемата изъ домашния
животъ, безъ да се гледа на това, че Стоянъ и Бояна, като
чисти бѣлгари отъ Балкана, не могатъ да вѣрватъ въ тия
фантастични обитатели на старобългарския Олимпъ, именно
въ Лада (Венера), Любечекъ (Купидонъ), Белинъ (Аполонъ),
Пусто (Вакхъ), Перунъ, Гусланъ, и т. н. Тамъ, гдѣто Ра-
ковски не прѣвежда просто на просто грѣцки имена, измисляйки
самъ богове и богини по примѣръ на античната митология,
тамъ той прибѣгва до засвидѣтелствуванитѣ у кѣсни и съм-
нителни автори старославянски богове, които нѣкакъ съвсѣмъ
странно се вреждатъ въ историята на християни отъ срѣ-
дата на 19 вѣкъ.

Любовниятъ мотивъ въ поемата се родѣ донѣкждѣ и
съ нѣкои стихотворения на Раковски отъ 1855 и 1858 година,
които сж плодъ на писателски капризъ и служатъ само да
се запълни врѣмето въ часове на скука или да се постиг-
натъ чисто практически цѣли. Така, още въ Букурещъ Ра-
ковски се упражнява да пише по подражание на сантиментал-
нитѣ грѣцки и турски пѣсни, на които подражава и Славей-
ковъ въ своето Славейче (1864 г.), а по-късно, когато трѣбва
да прѣкара на пжтъ за Русия нѣколко дни въ Кубейската

карантина, той съчинява любовни послания въ форма на акrostихи, които дават имената Елисавета, Ирина или Паунина.

Въ акrostихи, т. е. въ стихове, началнитѣ букви на които образуватъ, четени надолу, извѣстна дума, пише Раковски и нѣкои патриотически нѣща, идея за които ни дава напр. посвещението къмъ Показалець (1859) или стихотворението „Непостигнѣтажъ любовь“, печатено пакъ тамъ, въ края. Посвещението дава въ три строфи имената „Никола Миронову—Раковски“, а стихотворението — „Балгариѣ мила мати“. Ето това стихотворение:

Б-ѣхъ залюбенъ въ краснѣ невиннѣ девицѣ,
А-хъ! въ поглѣдъ бѣ великолѣпна царица!
Л-юбовъ нейнѣ тлѣѣше ми сѣрдце,
Г-ледахъ уѣзвенъ свѣтло нейно лице! . . .
А-нгелъ небеснѣ на земѣ слѣзалъ бѣше,
Р-объ си всеусѣрденъ направилъ мѣ бѣше! . . .
И-по своѣ волеѣ много мѣ той влѣчи! . . .
ІА! поглѣдай противенъ случай дѣ м'отвлѣчи! . . .
М-ного азъ желяѣ и умирамъ за неѣ
И-кръвъ си ищѣ единъ дѣнь да пролѣѣ!
Л-юбовъ сѣрце мое люто узвила,
А-отъ нигдѣ утѣхѣ азъ нѣмамъ милѣ!
М-ного жално отъ далѣчъ ѣѣ, ахъ! слушаемъ!
А-безъ успѣха всѣко сѣрдство искаемъ
Т-амо пакъ азъ свободенъ да си идѣ
И-любезнѣ моѣ милко да си видѣ! . . .

Но било че усвоява размѣръ и епитети на народнитѣ пѣсни, било че взима на готово клишетата на изтѣркания поетически канонъ отъ блудкавитѣ ориенталски пѣсни, било че пише по образецъ на бездарнитѣ даскали, които наводняватъ българската литература съ патриотически и дилактически излияния, Раковски не се издига надъ сѣрднѣото равнище, не проявява никакъвъ усѣтъ за художествената форма и не показва какво и да е школуване у истинскитѣ поети на своето врѣме, у голѣмитѣ майстори на стиха отъ романтичската школа насамъ. Забѣлѣжително, въ това отношение, е обстоятелството, че той не се интересува изобщо отъ поезия и белетристика, и ни веднѣжъ не поменува въ съчиненията или въ дневницитѣ и писмата си имената на Ламартина, на Пушкина и на други европейски поети. Ламартинъ е за

него авторъ на пристрастна турска история, а Пушкинъ или Русо — прѣдставители на книжовния езикъ у руси и франпузи. И както не взима бѣлѣжка отъ европейскитѣ писатели, задоволявайки се само съ четивото си отъ грѣцката гимназия, така не прѣживѣва той и по-дълбоко поетически своя житейски опитъ. За поезия той се залавя сравнително доста късно, и то по съображения, които нѣматъ нищо общо съ подсъзнателни влечения и творчески настроения. Поезията е за него инструментъ на разума, тя се явява само подходящо срѣдство за пропаганда на патриотическитѣ идеали, и колкото истински лиризъмъ може да се долови въ елегии или въ поеми той се дължи единичко на голѣмото възбуждение и на страстния темпераментъ на апостола, прѣнесени и въ неговата поетическа проповѣдь.

V

Надъ окончателната редакция на Горски Пжтникъ, — излѣзла въ края на 58 г., макаръ и да носи на корицитѣ 57 г., — Раковски захваща да работи едва слѣдъ пристигането си въ Нови-Садъ. Въ това ни убѣждава запазената въ архивата му скица, озаглавена „Вещество или Грамада за Горскаго Пжтника, то естѣ разны мысли и красноречія отъ самага писателя“, съ дата „1857. Въ Новый-Садъ“. Раковски трѣгва отъ Букурещъ съ намѣрение да печати котленската редакция на Горски Пжтникъ или по-новата обработка Стоянь и Бояна, ала се убѣждава че тѣ сж непригодни за цѣльта му, и слѣдъ като още на 21 септември 1856 г. е издалъ отъ Нови-Садъ обявление за събиране абонати и помощи, сѣда да ги прѣработи основно откъмъ планъ и езикъ, за да даде ржкописа си, макаръ и недовършенъ, за печатъ къмъ м. априлъ 1857 г. Подробниятъ конспектъ за новата редакция, онова „Вещество“, е датуванъ отъ 57 г.; значи, отъ януари до априлъ с. г. Раковски е почналъ да раздухва, както се казва въ едно писмо отъ това врѣме, останалата въ него „искрж словесности“, за да запали „въ Мждричинъ храмъ еднж малкж свѣщица“, която да блѣщука наредъ съ „толика друга огнезрачна свѣтила, храмъ просвѣщенія бѣлгарскаго освѣтляюща“. Той не се смѣта

„роденъ за то“ — за това „трудно поприще“ на „писменое художество“, за тая служба „старобългарскому богу Гуслану“ подъ защитата на „любовнж и добродѣтелнаиѣ богиня Вилж“, — ала желанието му да бжде полезенъ на народната просвѣта е по-силно отъ недовѣрието къмъ силитѣ му, и той се рѣшава да слѣдва начертания пжтъ. Затова не само обработва замислената отдавна „първообразна патриотическа поема“, гдѣто ще има много нови нѣща, „кои други не е писалъ“ (писмо до Драганъ Цанковъ, отъ 15 май 1858 г.), но съчинява още едно „полезно и нужно на нашъ народъ списание, Падение Цариграда, съ замѣчанія Падение Българій на стихотворство въ десетосложни размѣръ много гладкъ“ (писмо до В. Добровичъ, отъ 14 май 1857 г.), отъ което не ни е опасно нищо. Колко дълго се затѣга работата надъ поемата можемъ да сждимъ по това, гдѣто, макаръ и захванато печатането прѣзъ априлъ 57 г., тя не е готова въ ржкописъ дори прѣзъ юни слѣдната година. До екстернирания въ Русия (Одеса) авторъ Петъръ Оджаковъ, оставенъ да наглежда печатането въ Нови-Садъ, пише на 22 юни 1857 г. : „...пріятелски мољж по скѣрично да проводишъ матеріалъ за Г. Пжтникъ, да ся свърши... Мољж за това, защо то и азъ огнѣнно желяж, да сж разхвърка Гор. Пжтникъ по българскы ржцы, кое дѣло българѣ първо добивжтъ, и кое може да ся равни съ Овидія Виргилія и проч. стихотворцы“. Но българскиятъ Овиди или Вергили все бави, макаръ вече по-рано, прѣзъ м. мартъ, услужливиятъ Оджаковъ да го е молѣлъ да изпрати „останалое вещество (за) да ся свърши цѣлъ Пжтникъ“, макаръ издателятъ Медаковичъ да се сърди много за това протакане, което му причинява голѣми материални щети, и макаръ абонатитѣ да очакватъ съ голѣмо нетѣрпение поемата, възвѣстена тържествено чрѣзъ Прѣдвѣстникъ и изгатвана таинствено чрѣзъ писма до съчувственици. Очевидно, Раковски е или прѣтрупанъ съ много работа, та не може да доизкара поемата си, или пжкъ нѣма ясна прѣдстава за цѣлото, когато сѣда да съчинява отново. Вѣрно е едното и другото, тѣй като той е заетъ прѣзъ тия мѣсеци съ най-разнообразна публицистическа и научна работа, мѣсти се постоянно отъ градъ на градъ, взима участие въ разни народни начинания, а сжщеврѣменно не може да кон-

ципира фабулата на поемата и да я развие хармонично въ нейнитѣ части, както ни убѣждава поменатото „Вещество“. Сждено по това послѣднѣното, Раковски тъкми да говори въ поемата си за слѣднитѣ нѣща:

Гърски Пжтникъ, бивши воевода, рѣшава прѣзъ 1853 г. въ Цариградъ да прѣдприеме хайдушки походъ. По негово нареждане знаменосецътъ му събира четата на тракийската стража на Босфора, близо до село Бѣлградъ. Воеводата отива самъ на сборното мѣсто, поздравява юнацитѣ, 12 на брой, и ги заклева, слѣдъ което въ дълга бесѣда обяснява длъжноститѣ имъ и трудноститѣ на прѣдприятието. Всѣки отъ юнацитѣ разказва слѣдъ това, кое го е подбудило къмъ хайтуване. Срѣдъ нощъ четата потегля. Осъмватъ на една висока планина, гдѣто воеводата отново говори за дълга къмъ родината и за това, какъ трѣбва да се смажатъ враговетѣ. Послѣ иде горското приключение на четата: отмищението на една турска чета, която убила едно невинно българче. Слѣдъ това тѣ стигатъ до Попово-село, почиватъ въ едно пчелище и се разговарятъ съ селянитѣ, които се оплакватъ отъ четирма кърсердари. Второ приключение на четата е тъкмо сражението съ тия кърсердари, завършило съ славна побѣда надъ тѣхъ. Послѣ четата влиза въ единъ български манастиръ, радушно посрѣшната отъ стареца игуменъ, прѣдизвѣстенъ за пристигането на гоститѣ отъ едно манастирско козарче . . .

Това е на кратко съдържанието на скицата за първата часть на поемата. За втората часть „Веществото“ прѣдвижда да се говори за живота и възпитанието на старитѣ български царе, за страха на българитѣ отъ смъртта, която калугеритѣ рисували въ мрачни краски, за тайнитѣ на мирозданието и за назначението на човѣка, за разкошния животъ и разтлението на турцитѣ, откакъ прѣвзели България и Сърбия и прѣстанали да се трудятъ, за надеждата на българския народъ да се избави отъ робството, и за нѣкои други нѣща, които не сж изложени що-годѣ свързано, за да поличи, кое какво мѣсто е щѣло да заема въ развоя на фабулата. Отъ всичко е ясно само едно: че воеводата ще бесѣдва съ Вилата и чета Вила ще го наставлява и ободрява тъй, както вѣщото пиле въ котленската редакция разговаря и просвѣщава от-

чаяния младъ родолюбецъ. При това Раковски е смѣталъ да използва за философскитѣ си мисли нѣкои сентенции на Епикура, за поетическитѣ си мотиви драмитѣ на Рангабе, а за битовитѣ си характеристики — новата сръбска история и собствения си опитъ.

Съпоставимъ ли тия указания на „Веществото“ съ изпълненото въ самата поема, ние виждаме, че печатаната първа часть на Горски Пжтникъ съдържа само началото и първото приключение на четата, а т. н. втора часть на поемата, публикувана въ 1861 г. въ Дунавски Лебедъ, брой 46 отъ 15 августъ, и останала недовършена, съдържа епизода за Попово-село и пчелището, безъ да е достигнато дори второто приключение. Раковски, значи, туря точка на първа часть, безъ да е изчерпалъ гродивото за нея, и когато покъсно иска да печати продължението, дава го като „отломъкъ“ отъ втората часть, макаръ то да е замислено като дѣлъ отъ съдържанието на първа часть. Отъ истинската втора часть, споредъ скицата, не бива никога нищо изпълнено, и ние не знаемъ, какъ собствено е щѣлъ да сглоби Раковски въ едно цѣло разхвърлянитѣ мотиви, прѣдвидени да влѣзатъ тамъ.

Печатаната първа часть на поемата се разпада на два дѣла: единъ е самата поема, отъ стр. 7—158, а другъ сж „замѣчаніята“ къмъ нея, отъ стр. 161—288, гдѣто сж дадени филологически, исторически, митологически, политически и всевъзможни други пояснения къмъ поетическия текстъ, Този коментаръ въ проза не е довършенъ, както не е довършена и поемата, и когато авторътъ се вижда принуденъ да прѣостанови печатането, за да задоволи най-сетнѣ любопитството на своитѣ абонати и да се освободи отъ натякванията на издателя за новъ материалъ, той поставя на края забѣлжката: „Ради обстоятелства послѣдджжщи пять замѣчанія останувжтъ да ся вмѣстжтъ въ втораѣ часть Горскаго Пжтника, какъ то и печатни погрѣшности и правописанія уставжтъ за второ изданіе“. Помѣстени сж всичко 40 забѣлжжки, които образуватъ нѣщо като програма за бждащитѣ научни изслѣдвания на автора и съдържатъ цѣнни свѣдѣнія за историята на нашето възраждане и за нашия народенъ битъ.

VI

Поемата се отваря съ мотото „Умъ царува, умъ робува“ и съ „Прѣдговоръ Българскому народу!“ датованъ отъ 30 май 1857 г. Като съпоставя минало съ настояще — храбрость, царски прѣстоли и богата книжнина нѣкога, и гръцко духовно иго, турско владичество, бѣдностъ и невѣжество днесъ — поетътъ напомня на народа си да не губи вече врѣме и да подири правдата си, докато не сж го налѣгнали нови, пострашни бѣди:

Храбре в'старость ти народе
Тяшко носишъ дньсь иго!
Свобода т'изчезн' отиде
Турско тя налѣгна зло!

Царскы с'изгуби прѣстоли!
Слава твоя потъмнѣ!
Турчинъ сѣйность т'уголи
Небо твое помръчнѣ!...

Пъкленъ врагъ всезлодѣй
Горко теб' озлобилъ
Гръкъ духовникъ чародѣй
С'татолъ тя напойлъ!

Изходъ отъ това състояние дава само просвѣтата и борбата за свобода, а тѣ пъкъ се подготвятъ като се пробуди националното съзнание. Бичувайки невѣжеството, „той-зи най-голямъ неприятель чловѣческаго рода“, и проповѣдвайки настойчииво образованието, като едничко сръдство „за благоденствие на нашъ народъ“ (писмо до Йос. Дайнеловъ, отъ 19 дек. 1860 г.), Раковски иска да види съчетана „мждрость с'храбрость“, „вѣжество и юнаштво“, „чистаѣж любовь народна с'постоянство с'рѣшене“ (Прѣдговоръ), за да се върнатъ отново златнитѣ вѣкове на българската независимостъ.

Слѣдъ прѣдговора минуваме къмъ една картина на пролѣтътъ. Природата ни се прѣдставя въ всичкото свое великолѣпие, прѣдъ въображението ни се носи една рѣдка по своята хубость българска покраина. Отъ ведро небе слънцето праща топли лжчи и огрѣва потъналата въ зеленина и ра-

достъ земя; пробудени отъ дълъгъ сънь, сладкогласни птички изпълнятъ шубръки и дървета съ своитѣ чуруликания и мелодии; водопади хвърлятъ бисерни струи и вливатъ сладка нѣга въ душата на пѣтника; потоци лжкатушатъ изъ ливадитѣ или оросяватъ нависналитѣ отъ много плодъ вѣйки на дърветата; моми и момци сж наизлѣзли по хълмоветѣ да бератъ цвѣтя, и тѣхнитѣ пѣсни, игри и задявки нѣматъ край; златни пеперуди хвърчатъ отъ цвѣтъ на цвѣтъ, а славеятъ, запѣлъ отъ рани зори, съ нетърпение чака да види какъ ще цѣвне шипокътъ . . . „Пролѣтъ е! Радуйте ся смъртни!“ [провиква се поетътъ прѣдъ тая идилия, гдѣто ни една мрачна черта не накрънява образа на най-чистото щастие въ свѣта.

И ето, тъкмо на пролѣтъ, когато захваща да се счува гласътъ ни кукувицата, храбритѣ български юнаци потеглятъ за горско воюване. Тѣхъ води единъ младъ воевода, който сега, застаналъ край морето, вперилъ е очи на сѣверъ, къмъ Балкана, и излеко нашепва своитѣ блѣнове: да стои на чело на вѣрна дружина, да иде въ усойтъ на непристъпни планини и да пробуди отъ мъртвешки сънь своитѣ сънародници:

Хой обичамъ въ горж да ходж
С'вѣрнж зговорнж милж дружинж;
Млады юнацы славно да водж
Българи храбры, нашж родинж!

Съ старо народно облѣкло лично,
Бльстно уржжѣ да имъ ся свѣти
Слѣнце прѣсвѣтло какъ сія' ясно,
Момцы да бжджтъ тій напети!

Съ пушки на рамо далѣ бѣжшы
Съ двойкж грѣмовны скжпы пищево,
Съ златны полазки свѣтло свѣтящы
Съ остры на поясъ дългы ножове.

Войвода азъ напрѣдъ да вървя
Храбры слѣдъ менѣ хоржгвоносецъ
В' Старж-планинж да гы заведж
С' свиянъ зеленъ златъ прѣпорецъ! . . .

Ахъ! Боже силны ты помогни ми!
Тамо с'юнацы моя да идж
В'тыя години непоносимы
Българи братя милы да видж!

Що сѣдѣтъ тако морно заспали!
 Що чѣкѣтъ бѣдн' и ся прозѣвѣтъ;
 Кой ще други да ги пожали!
 Ако не сами тѣ ся мрѣдѣтъ!

Тамъ! Тамъ! скоро трѣбва да идѣ
 Сѣдба отъчества мене зовѣ
 Лѣсища, планины щѣ д'обидѣ
 Наша свободѣ тамъ ще с'основѣ!

Съ такива мисли и чувства отива воеводата при събра-
 нитѣ вече въ Бѣлградската гора край Босфора четници, и
 слѣдъ като ги поздравява, тѣ се кѣлнатъ прѣдъ знамето да
 мратъ за родъ и вѣра: кѣлнатъ се въ бога, въ майчиното си
 млѣко и въ орѣжието си и цѣлуватъ рѣка на воеводата.
 Прѣди да потеглятъ, воеводата ги наставлява, какъ да се па-
 зятъ отъ враговетѣ и какъ да се борятъ и гинатъ храбро,
 послѣ ги разпитва по редъ, защо сѣ оставили мирния животъ
 и сѣ се рѣшили да воюватъ подъ неговото знаме. Драгой,
 отъ село Върбица (Герлово), излага патилата на народа отъ
 татарскитѣ ханове, разказва и за отвлѣчането на сестра си въ
 харема. Като не могѣлъ да понесе позора, той съставилъ хай-
 душка чета и мѣстѣлъ на турцитѣ, докато не билъ хванатъ и
 хвѣрленъ въ затвора, отгдѣто щастливо се отървалъ. Велко,
 отъ с. Шипка, билъ слуга у нѣкой си турчинъ. Когато тоя
 отказва да му плати за изслуженото врѣме, и отгорѣ на това
 иска да го потурчи, Велко потѣрсилъ четата на Гѣлѣбъ-вое-
 вода, убилъ единъ делия и десетъ години водилъ самъ че-
 тата изъ гората. Момчилъ, отъ Дрѣново, е силенъ въ исто-
 рията. Той развива подробно теорията на самия Раковски за
 славянското потекло и славното минало на българитѣ, вели-
 чае българската култура въ врѣмето на Симеона, изтъква
 пагубното влияние на Византия върху нашитѣ нрави и за-
 вѣршава съ причинитѣ, които докарватъ падането на Бълга-
 рия подъ турцитѣ, и съ духовното иго на развратната Патри-
 аршия. Младенъ, отъ Елена, се спира подробно на злоупо-
 трѣбитѣ на чорбаджийското съсловие, което дава много орѣ-
 дия на грѣцкитѣ владѣици и прѣдатели на народа си. Радой,
 отъ Бѣла, лежи въ търновската тъмница, вижда отблизо
 ужаснитѣ мѣки, на които сѣ подложени невинно затворенитѣ
 българи, слуша за яничаритѣ и кърджалиитѣ и накрай до-

хажда до убѣждение, че българитѣ, слѣдъ опита въ Кримската война, не трѣбва да чакатъ помощъ отъ никого и могатъ сами да извоюватъ свободата си.

Понеже разказитѣ на тия петъ хайдутѣ сж отнели много врѣме, воеводата оставя да продължатъ другитѣ при сгоденъ случай по нататѣкъ, а сега, като захваля тѣхното безстрашие, подканя ги на пжтъ за Карновската гора, гдѣто трѣбва да се притекатъ на помощъ на жалостнитѣ гласове. При свѣтлинка на мѣсеца дружината потегля; заранѣта тя достигна една планина и спира да почине на една хубава морава. Внезапно стражата дочува женско ридание въ усойтѣ, и когато нѣколко хайдутѣ отиватъ тамъ, намиратъ една майка, залѣта въ сълзи надъ убитото си отъ турски разбойници дѣте. Безъ да губи врѣме, дружината обгражда разбойниците, както тѣ дѣлѣли плячката си, и ги избива. Послѣ воеводата поржчва да обадятъ въ село за отмѣщението и да повикатъ при него трима селски старци. На старцитѣ той открива кой е, какво е, каква цѣлъ гони, а тѣ го благославятъ, като изказватъ страданията си отъ чорбаджии, грѣцки владѣици, турски войски и европейци, дошли да помагатъ на послѣднитѣ срѣщу Русия. Огорченъ отъ всичко чуто, воеводата оплаква мжченика народъ, въ очитѣ му блѣсти огнѣтъ на най-чистъ и рѣшителенъ патриотизмъ, и той се успокоява само при мисълта, че съ общо съгласие насието ще се прѣмахне скоро. Дружината трѣгва за Стара-планина, и съ това е настѣпилъ „конецъ“ на първата часть на поемата.

VII

Отъ тоя кратѣкъ прѣгледъ на съдържанието се вижда, че поемата иска да бжде, отъ една страна, правдива и потресна картина на тирания, робство и страдания въ отечеството, отъ друга — урокъ върху миналото, който да отвори очитѣ на просвѣтената младежъ и да ѝ вдѣхне вѣра въ своето, любовъ къмъ народа и жажда за новъ животъ, отъ трета — апотеоза на хайдутството, като едничко срѣдство за революциониране на народитѣ маси и за отърсване отъ хомота на чуждото владичество.

Въ своя Исторически очеркъ отъ 1855 год. високо-образованитѣ патриотъ и бунтовникъ Д-ръ Иванъ Селимински наброява петъ „най-силни и враждебно настроени“ неприятели на нашия народъ; това сж „турското кръвожадно и варварско управление“, „фанариотската и антinationална иерархия“, „гръцката партия въвъ народа“, „таксидиотитѣ монаси“ и „гръцкитѣ псалтове учители“. Раковски, все по това врѣме, вижда сжщитѣ явни или скрити врагово на просвѣта, човѣщина и независимостъ, и насочва своето обличително слово противъ тѣхъ. Първо мѣсто, той отрежда естествено, на турцитѣ; къмъ тѣхъ храни една безпрѣдѣлна ненавистъ, която го хвърля постоянно въ жаръ. Когато прѣдъ въображението му застане ликътъ на злочеста България, облечена въ черно, обагрена въ кърви, охулена, напусната и безчестена отъ свои и отъ чужди, Раковски изпитва едноврѣменно ужасъ и милостъ, които изтрѣгватъ най-сурови укори и най-нѣжни ласки. Турцитѣ, които потѣпкватъ всички осветени отъ природата и отъ културата човѣшки права, му се струватъ „бѣсни“, „свирѣпи“, „диви“, „гнусни“, „звѣрообразни“ изроди, които „губятъ честъ и имотъ“, „разплакватъ съ злоба свирѣпа звѣрска бѣсовска“, бѣдния народъ, кжсатъ месата му като „ястреби съ кръвнишки нокти“, бѣснѣятъ като „разярени звѣрове“, „страшни плашила“ и „невѣрни диви поганци“, „проливатъ звѣрски, немилостиво кръвта християнска“, подлагатъ на „мжки нечути, безчовѣчни“ невиннитѣ, „скверниятъ дѣвици“, „турчатъ дѣца“, и т. н., и т. н.

Особено подробно, и сигурно възъ основа на собственъ опитъ отъ Цариградъ въ продължение на три години и половина, рисува Раковски хилядитѣ мжки, на които сж подложени хвърленитѣ въ затвора българи. Въ нѣкакво тъмно подземие, гдѣто царува отровна влага и нетѣрпимъ смрадъ, гдѣто никога не прониква слънчевъ свѣтликъ и гдѣто обитаватъ роищанасѣкоми, сж натѣпкани хора за кражба, за убийство, за дългъ, за невинни простѣпки и за подозрѣние въ държавна измѣна, натѣпкани сж хора отъ всички раси и религии, българи, евреи, арменци, арапи, цигани, натѣпкани сж безразборно старци и дѣца, здрави и болни, развалени и честни, за да се хранятъ само съ сухъ хлѣбъ и да гладуватъ докато се скапятъ и издѣхнатъ. По-страшно отъ за-

твора, обаче, е онова, което се върши по широкитѣ български прѣдѣли между мирното и работно население. Турцитѣ палятъ, грабятъ, убиватъ и безчестятъ, мало и голѣмо пици отъ тѣхъ, и никой не иска да тури край на беззаконието. Дервиши, арнаути и мѣстни бейове сж се впили като змии въ тѣлото на народа, смучатъ кръвта му като върколаци, разяждатъ го като язва. Съ неограничена власть тѣ се ширятъ изъ най-плодороднитѣ полета, глобятъ бѣднитѣ селяни, обиратъ нивитѣ имъ и стадата имъ, искатъ да имъ се работи ангария и живѣятъ въ лѣнность и похоть, за смѣтка на чуждия трудъ. Мохамеданската религия иде да оправдае тая склонность къмъ насилие и поквара: „Казано е, че турчину е прописано всяко наслаждение, и нѣму трудъ, оскъдность и занимание не трѣбва: мюсюлмана изетъ олмасъ!“ (Изтупленный дървишь). Особено по врѣме на Кримската война теглото на българитѣ е неопикуемо: то надминува „все що е било“ по-рано. Тогава отъ християнитѣ се обиратъ дрехи, за да се облече войската на султана; заличатъ се овце и говеда, сирене, масло и брашно, безъ да се плаща нищо; народътъ остава голъ и гладенъ, нивитѣ безъ жетва, хамбаритѣ безъ зърно; никой не смѣе да излѣзе денемъ отъ кѣщи, нито да пали огънь, всѣки се крие въ подземни дупки или бѣга изъ горитѣ, за да не попадне въ ржцѣтъ на разяренитѣ манафи, арбанаси и бошнаци, едни отъ други по-жестоки; а напанагонъ дохаждатъ отъ западъ нѣкакви християнски войски, помощници на турскитѣ, които дообиратъ останалото, пакъ безъ да плащатъ, и които, като нѣмало друго, ядѣли мишки, жаби и мъртви кокошки...

Ако турцитѣ разоряватъ само икономически и убиватъ физически, грѣцкото духовенство нанася единако силни удари както върху народното благосъстояние, така и върху съвѣстята на хората. По-изтънчено въ своитѣ методи за угнетяване и експлоатация, то прѣдставя и тая опасность, че иска да затрие самата народность, иска да обезличи българщината. Гърцитѣ сж по-лоши и отъ турцитѣ, защото гонятъ нашата книжнина и нашия езикъ, плетатъ лъжи противъ всѣки по-събуденъ българинъ, прѣдателствуватъ, и така се явяватъ главенъ виновникъ за невѣжеството и отчаянието на народа ни. За тѣхъ Раковски има най-често епитетитѣ „злобни“ и

„лукави“, тѣхъ той брои наши „вѣчни врагове“, и тѣмъ длѣжи по-голѣма ненависть отъ тая къмъ турцитѣ, които иматъ поне това за свое оправдание, че сж се настанили като завоеватели на полуострова и не сж нито културни, нито християни. Националниятъ характеръ на гърцитѣ е, въ очитѣ на Раковски, най-несимпатичното, което може да се мисли. Нѣкога, както учи тѣхниятъ историкъ Тукидитъ, тѣ сж били „грабители, разбойници, непостояни, неблагодарни и содомци“, а днесъ, безъ да загубятъ нѣщо отъ тия черти, тѣ се показватъ обзети отъ най-глупава гордостъ и отъ мегаломания. Тѣ „лекоумно“ бълнуватъ да си възвърнатъ Цариградъ, а поетитѣ имъ, „съ глупо смѣшливо въображение“, проповѣдватъ обсебване на България до Дунава, макаръ че малкото грѣцко княжество страда отъ „външно и вжтрѣшно безсиліе“, отъ сиромашия и отъ прѣзрението на цѣла Европа. Цариградскитѣ гърци, т. н. ромеи, и тѣхната главна порода, т. н. фанариоти, сж не по-малко умразни на Раковски. Тѣхъ той брои за „долень и худаго поведенія народъ, тии сами себе си измежду си издаватъ: въ тѣхъ несжществува чувство честолубія и народностъ; тій сж безчѣстни и готовы всякогы да изпѣлнѣтъ охотж плѣтскаго похота всякого мюсюлманина съ най безстыдный начинъ“ (Изтуплений дървышь). Загнѣздени около Патриаршията, това „змийско мъртвило“, тѣ даватъ на България едно развратно, користолюбиво и прѣдателско духовенство, което строго бди, да не би българскитъ народъ да вдигне глава противъ тиранитѣ, и което изпѣлнява най-безсѣвъстно шпионската си служба, като клевети всички невинни хора, що разкриватъ злоупотрѣбитѣ на владитѣ. Не стига това, грѣцкитѣ свещеници сж явни врагове на училищата ни, езика ни и книжнината ни, и тѣ именно прѣслѣдватъ националната просвѣта, за да ни държатъ въ покорностъ и да ни елинизуватъ. Потѣнали въ поквара, тѣ „акы звѣрове ненасытни яростно съ кървавы нохты кжсжтъ и злощастнаго народа съблачжтъ“, и тѣхното „пѣклено сънмище“ не мисли за черкова и за вѣра, а за събиране сребро и злато или за блудство, разкошъ и лѣнивъ животъ. Специална черта на таксидиотитѣ е „калугерскж злоба“: „тія надминува всякое зло, кое може да измисли най развръщена и врагу прѣдадена душа.“ Тия калугери сж плѣзнали изъ страната, за да про-

повѣдватъ „кесаровото кесарю и боговото богу“ и да заблуждаватъ народа, че, ако тегли толкова, то е заради грѣховеѣ си и за спасение на душата си. „Търпение-спасение“ е утѣхата, що тѣ му даватъ; „когото Богъ обича, мѣчи го“ залѣгватъ тѣ наивния селянинъ, обреченъ на трудъ и оскѣдностъ, за да пълни кесииѣ на свѣтски и духовни пастири. И каквото не успѣватъ да обератъ турци и гърци, обиратъ го алчнитѣ чорбаджии, тѣхни орждия, които сѣ се изродили отъ свободно избирани старейшини въ натрапени чокои и лихоимци.

VIII

Отъ тая мрачна картина на робството, гдѣто положението на българитѣ къмъ срѣдата на миналия вѣкъ е изобразено тѣй пълно, както може-би нийдѣ другадѣ, мислитѣ на поета минаватъ върху начина, по който може да настѣпи избавлението.

Характерно за Раковски, като фанатиченъ апостолъ на просвѣта, свобода и човѣшки права, е обстоятелството, че той не очаква помощъ за народа си отъ никого друго, освѣнъ отъ самия народъ, и че ако по-рано, въ котелската поема отъ 1854 год., той е величалъ Русия като покровителка на всички славяни, а императоръ Николая като възобновителъ на прѣславския тронъ, сега, въ Прѣдвѣстникъ отъ 1856 год. и въ Горски Пжтникъ отъ 1857 год., погледътъ му е отправенъ едничко къмъ рѣшителнитѣ и смѣли хайдутѣ, излѣзли изъ срѣдата на по-събуденитѣ българи. „Само онзи“, пише Ботевъ въ в. Знаме отъ 1875 год., „който е живѣлъ, страдалъ и плакалъ съ народа си, само той ще може да го разбере и да му помогне“. Така мисли Раковски вече 20 години по-рано, бидейки самъ отъ ония избраници на сѣдбата, които най-много сѣ живѣли, страдали и плакали съ народа си. Разочарованъ отъ мисията на Русия и отъ мнимото съчувствие на просвѣтенитѣ западни народи къмъ поробенитѣ малки племена, той отхвърля всѣка надежда за помощъ отъ вънъ и енергично проповѣдва да смѣкнемъ съ собствени усилия вѣковния яремъ

Народъ кой своѣж правдж желеае
 Милж свободж и прелюбезнж
 Трѣба с'уржже да ѡ добіе
 С'жъртвж голѣма и скжпоцѣннж!

Централно мѣсто въ политическото вѣрую и въ поетическата изповѣдь на Раковски държи мисълта за едно организирано възстание, което да обедини всички народни сили и да възстанови българската независимост. Той е първият идеологъ на хайдушкото движение у насъ, същевременно и оня, който практически прѣвръща горското воюване въ единъ сериозенъ институтъ, гдѣто нѣма мѣсто нито авантюрата, нито користта. Взимайки примѣръ отъ хайдушките подвизи на гърци и на сърби, увѣнчани съ такива успѣхи за свободата на заробенитѣ отъ Турция земи, той прѣпоръчва и на българитѣ да се отърсатъ отъ вѣковната дрѣмка, да се сплотятъ около избрани воеводи и да обявятъ отъ върховетѣ на Балкана, отъ непристъпнитѣ естествени крѣпости, своята воля за животъ. Обхванатъ отъ блѣна си да види планини и гори оживѣни отъ храбри потомци на Индже-воевода и на други прочути стари хайдутѣ, които тенденциозно се прѣдставятъ като закрилници на българщината и борци за честъ и свобода, Раковски рисува въ най-привлекателни краски живота на горскитѣ скитници, като идеализира и тѣхния образъ. Хайутитѣ играятъ хойса по цвѣтни морави, почиватъ подъ сѣнката на столѣтни дървета, ядатъ печени агнета, пиятъ ройно вино, дишатъ благовоненъ чистъ въздухъ — и нехаятъ за султана и неговитѣ сердари. Родени отъ „чисти български майки“, откърмени съ „неосквернено дѣвическо млѣко“, кжпани въ студени извори, приспивани подъ открито небе и въ росна трѣва съ юнашки пѣсни, тѣ се усѣщатъ тѣломъ и духомъ силни, съ крѣвь „свободна и жарка“ въ жилитѣ си и готови да изтрѣбватъ съ „крѣпкъ и отмѣстителенъ“ мечъ агарянското племе. Въ тѣхъ говори гордата радостъ да мратъ не мърцина и съ страхъ отъ смъртта, а като изкупителна жертва на всенародното освобождение. Не всѣки е способенъ за такова самопожертвуване, не всѣки може да прѣзре съ такова хладнокрѣвие косача на живота. Обикновеннитѣ смъртни понасятъ съ търпение хули и неправди, защото призракътъ на смъртта смразява крѣвта въ жилитѣ имъ;

тѣ прѣдпочитатъ да пѣшкатъ въ робство, вмѣсто да поематъ кръста на дълга и жертвуватъ живота си за родината. На юнака е присждено по-завиденъ дѣлъ: той се е проникналъ отъ чувството, че е „по-добрѣ една маломинутна съ вѣсторгъ сладка смъртъ, нежели мърша во отъ дълга болѣсть или отъ слаба старость гнуѣщо издиханіе“ (писмо отъ 21 май 1861 г.); и той е всмукалъ убѣдителното слово на оново, който самъ е опиталъ вече щастіе и поезія на горския животъ и който учи всички: „Ахъ! дѣ се сега родолюбивни българи, да се рѣшѣтъ да мрѣтъ и да освободятъ бѣднаго си народа отъ монголскаго тиранства! Едно юначко въ Стара-Планина движение сичко може да унищожи. Тамъ! Тамъ! наша свобода ще се основе! Може ли да бѣде по-горко и по-жалостно положение отъ нашего днѣсъ? Свѣщенни ни въпросъ потѣпканъ, народна ни чъркова затворена, учители отъ Македоніѣ ся гонѣтъ и въ тъмници затварѣтъ, народъ ни ся на сила присѣлява въ пустѣ Русія, що остава вѣки за намъ бѣдни Българи? Не е ли по-сладка отъ всички тыя една юнашка смъртъ? Смыслете хубаво, братиѣ, и рѣшете вие сами. Азъ съмъ готовъ да ви прѣдведѣ, когыто ми ѣжвите... Това мое призованіе ся отъноси на оныя младежи, въ жили коихъ тече благородна Българска кръвъ и искатъ да ѣж пролѣятъ за Българіѣ“ (Сжщото писмо до Йос. Дайнеловъ, отъ 21 май 1861 г.).

Ако Раковски идеализира и рисува въ най-свѣтли краски хайдушкия животъ, не по-малко той идеализира и миналото, съ цѣлъ да пробуди патриотически чувства, да вдѣхне любовъ къмъ своето и съзнание за онова, което трѣбва да се постигне. Историѣта за него е срѣдство за уясняване задачитѣ на настоящето и срѣдство за раздвижване духоветѣ. Врѣщайки погледа на своитѣ сънародници къмъ величіето на загубеното българско царство, той насажда едноврѣменно и тѣга и гордѣсть; и ако тѣгата образува благоприятна почва за копнежъ къмъ свободата, ако тя не само не убива борческата воля, но ѣ дава трайна подхрана и ясни цѣли, гордѣстьта е нужна, за да се отбиятъ хулитѣ на гърци и сърби и да се опази своята народность. Историѣта, която учи Раковски прѣзъ устата на Момчила, е досущъ той пристрастна и тенденциозна, както е и картината на хайдушкия животъ: тя отговаря на опрѣдѣ-

лена омисълъ, да се внуши по-вече самоуважение и по силна носталгия за миналата слава. Вънъ отъ това, тя не е свободна отъ романтиката и безкритичната метода на единъ Венелинъ, у когото школуватъ еднакво и Фотиновъ и Раковски. Нашиятъ поетъ върва и учи, прочее, че ние, българитъ, сме прастари жители въ земи, които обитаваме, а не късни пришелци отъ Волга; че нашитъ прадъди не сж татари, а чисти славяни, и че тѣ сж взимали видно участие дори въ походитъ на Александра Македонски; че въ Търново по-късно „сждба всемирна с'е рѣшавала“ и българскиятъ царъ „вес мир'е владѣлъ“; че гордитъ гърци и чутнитъ римляни сж ни плащали данъ; че въ врѣмето на Симеона сме имали наука и изкуство, които сж озарявали цѣлия славянски свѣтъ; и че ако всичкото това величие пропада жалко, вината трѣбва да се търси главно у византийцитъ, изпаднали въ блудство и приспивани отъ развратното си духовенство, които довеждатъ варваритъ въ Европа и заедно съ тѣхъ, поклонниците Мохамедови, зацапватъ рждѣтъ си въ християнска кръвъ... Така като се отдаватъ и междуособиците въ България на гръцкото коварство, се чисти отъ срамъ и отговорностъ врѣмето на прадѣдитъ, за да не се отчайватъ патриотитъ за миналото и за да се внуши прѣзрѣние къмъ най-опасния врагъ на българското възраждане.

Такава е историята въ въображението на Раковски, и колкото малко имаме ние днесъ нужда отъ нейнитъ легенди за прастаро потекло, висока култура и всемирно владичество на българитъ, толкова по-голѣмо [е било значението ѝ за пробуждане народна свѣсть у едно потиснато, прѣзрѣно и оставено само на себе си племе, което за първи пжтъ узнава, че е достойно за по-добра участь, щомъ нѣкога се е брояло виденъ членъ на европейското сѣмейство народи. Слѣдъ всички тия разкрития върху миналото, всѣки отъ читателитъ е могълъ да почувствува съ трептящо сърдце гордия завѣтъ на Раковски, направенъ въ духа на Паисия: „Азъ съмъ всѣкогы былъ Българинъ и ще бждж не само до гробъ такъвъ, но іеше и послѣ смъртъта ще оставіж завѣщаніе, и прахъ ми да ся не смѣси съ другъ народность“. (Писмо до Йос. Дайнеловъ, отъ 3 февр. 1861 г.)

IX

За да бжде що-годѣ пълень прѣгледѣтъ ни на главнитѣ мотиви въ поемата, трѣбва да изтъкнемъ и чисто автобиографското въ нея. Доколко Раковски се изповѣдва по-прѣко и рисува своята лична сѣдба?

Колкото героятъ и да е замисленъ като двойникъ на Раковски, толкова той остава една блѣдо очертана и слабо индивидуализирана фигура, въ която едва-едва прозиратъ черти отъ живота и натюреля на автора. Характерни за самия Раковски сѣ въ нея главно идеитѣ, главно убѣжденията; отъ другитѣ прояви на личността, отъ темперамента и отъ дѣлата, не се долавятъ по-опрѣдѣлени слѣди, тѣй като авторѣтъ, и при най-добра воля, не може, изглежда, да постигне единъ поетически реализъмъ, който да олучва съкровената вѣтрѣшна правда у самия него, да разкрива най-субективнитѣ движения на духа му. Веднѣжъ само Раковски смогва да прѣнесе въ поезията чисто лични настроения: въ епизода, именно, гдѣто се излага сѣдбата на Радоя и гдѣто говори носталгията на прокудения въ чужбина младежъ. Радой копнѣе да посѣти Западна Европа, да види съ очитѣ си ония прѣхвадени земи на свободата, напрѣдка и законността, които толкова малко напомнятъ пѣрвобитната и груба дѣйствителностъ въ отечеството му. Желанието му се изпълня той успѣва да иде въ една страна, гдѣто наукитѣ цѣвятъ, хората се радватъ на богатство и щастие и природата се е покорила на човѣшкото изкуство. Но за дълго той не може да изтрае въ новата срѣда. Въ него се заражда нѣкаква яростъ противъ ония, които спѣватъ развоя на собствения му народъ, както и нѣкаква неодолима мѣжа за близкитѣ до сърдцето му хора, свързана съ най-нѣжни спомени за мѣстата, въ които е прѣкаралъ дѣтинството си. И когато той излиза на разходка по полето и вижда весели жетвари на работа, неволно сълзи бликватъ отъ очитѣ му, а мисълта му лети къмъ невидѣната отдавна родина. Той рѣшава да се върне, за да зърне пакъ планинитѣ, що увѣнчаватъ родното му село, за да вдѣхне съ широки гърди тѣхния чистъ въздухъ, за да помогне на огорченитѣ си единородци. И войната, избухнала прѣзъ това врѣме, улеснява плановѣтъ му.

Нѣма съмнѣние, тоя Радой говори и чувствува като самия Раковски. Защото и нашиятъ поетъ е извѣстно врѣме изгнаникъ въ далечна чужбина, въ Франция, защото и той копнѣе да се върне въ отечеството си и защото не веднѣжъ самъ се прѣдава на прочувствени излияния за мили родители и за несравнима поезия на българската природа. Въ мемоаритѣ си Неповиненъ българинъ той пише за годинитѣ, когато живѣе въ Марсилия, като гостъ на грѣцкия консулъ Колети, и послѣ дохажда прѣзъ Атина и Цариградъ въ Котелъ: „Въ лѣто 1843. неповыный бжлгаринъ, слѣдъ тринадесетъ годишно отъ любезното си отечество отълучие... решилъ се бѣше да се върне въ своето си отечество отъ Франца... Приближивъ ду своето мѣсторождене, какво сладко и неизказано удоволствие сосъ никоя друга мѣрска доброта несравнимое, воспріе като выде отъ близо *του ἀριζόντου* (воздуха) на мѣстото гдѣто първы пжтъ бѣше видѣлъ изгрѣяніе-то сълнечната святлина, и воздихна первыятъ жизнедавный въздухъ, на това кажа мѣсто, което природа е заградила отъ всяка страна сосъ буйни хладни планини, и като крепости, и сосъ изобилни бистри и студени извори“. Все тукъ Раковски цитува и думитѣ на Плутарха: „Нищо нѣма по-сладко на свята отъ своето отечество“, които усвоява като свой опитъ. Въ длѣжкото автобиографско писмо отъ 1858 г. до Ив. С. Иванова той пакъ повтаря, говорейки за живота си въ Франция, въ течение на година и половина: „Но длѣчтъ отъ мое мило отечество и отъ моя родители тягостно ми бѣше странство, а най паче неймѣжщъ никаква извѣстія о нашему отѣчеству, рѣшихъ ся да ся възвърна въ България“. И, най-сетнѣ, въ своето Прѣселение въ Русия той забѣлѣзва въ встѣпленіето: „Всѣкы кой ся е за малко врѣмя само отдачалѣчавалъ отъ мѣсторождения си, познава тѣжъ сладка наклонность (т. е. „очарователнж силж“ или „естественъ нагонъ“, що го тегли къмъ отечеството), която съ никакви рѣчи не може ся изказа пристойно“. Така по-рано котленецътъ Кръстовичъ ламти да види, отъ Парижъ или о-въ Самось, балканския кжтъ, гдѣто е отрасълъ на свобода и всрѣдъ свои, и въ писмо до Райно Поповичъ (1848 г.) изповѣдва: „Любя секоги това отечество и ми е жално зашто-то останахъ така далечъ отъ него“.

X

Като поетъ, Раковски не може да задоволи единъ съврѣменъ читателъ: и поемата и елегитѣ му сж безвъзвратно остарѣли, и потрѣбно е особено вживяване въ условията на онова врѣме, по-дълбоко сродяване съ тѣхнитѣ обществени идеали, тѣхнитѣ жизнени настроения и тѣхнитѣ литературни разбирания, за да се почувствува, кое е могло да възхищава въ продължение на двѣ десетилѣтия (1858—1878 г.) цѣлото поколѣние събудени българи, безъ да можемъ обаче да изпитае сами нѣкаква поетическа омая. Тайната на това бързо слизание отъ историческата сцена се крие въ единъ основенъ неджгъ на писателя: въ отсъствието на поетически талантъ у него. Стиховетѣ на Раковски, били тѣ първи опити отъ 1854 г. или послѣдни усилия отъ 1858 г., не изтичатъ никога отъ дълбокитѣ тайници на истинското вдѣхновение, не свидѣтелствуватъ ни веднѣжъ за творческо настроение или за художествена обработка на словото. Нищо интуитивно не може да се открие у тоя човѣкъ на страститѣ, на силната воля и на студената мисль, нищо подсъзнателно, което да ни подсѣща за поетическо прѣживѣване на дѣйствителността. Раковски започва да пише стихове едничко воденъ отъ убѣждението, че поезията може да изиграе една немаловажна роля въ българското национално възраждане: такава, каквато и въ нова Гърция се пада на поемитѣ, одитѣ и елегитѣ съ патриотическа подкладка. Естествена наклонность къмъ тоя родъ литературни занятия той нѣма, макаръ и да вѣрва по едно врѣме, че нѣкой таенъ демонъ го е запазилъ въ свѣта тъкмо за това поприще. Колко малко вжтрѣшни разположения въ тая посока може да има у него, показватъ най-добрѣ чисто външнитѣ факти за късно излизане като поетъ и за бързо спиране на поетическитѣ упражнения, въпрѣки задоволителния за честолюбието му успѣхъ. Той започва да пише стихове едва на 32 или на 33 години и прѣкъсва само четири години по-късно, за да не хване до края на живота си ни веднѣжъ перото, да римува думи. Независимо отъ това той никога не показва никакъвъ интересъ къмъ изящната литература, и, макаръ да знае добрѣ французки и руски, не пипва нищо отъ драмитѣ, романитѣ или стиховетѣ

на знаменититѣ свои съврѣменници; слѣди отъ подробенъ прочитъ или отъ влияния на подобна литература у него нѣма. Най-сетнѣ, безъ да правимъ капиталъ отъ горнитѣ факти, не може да се откаже, че и сама по себе поезията му не дава никакви доказателства за талантъ и вкусъ у автора. Това личи както отъ вжтрѣшната форма на печатанитѣ му нѣща, така и отъ външната, отъ стила имъ.

Що се отнася до вжтрѣшната форма, т. е. до концепцията или основниятъ, общиятъ нагледъ, и до развоя на фабулата, ние виждаме еднакво и въ елегии и въ поема да се шири принципътъ на безразборната трупаница отъ мотиви, които не сж яко обединени и не показватъ органическа връзка. Поетътъ не излиза отъ една ясно опрѣдѣлена прѣдстава, която трѣбва да се разработи систематически и послѣдователно, а скача произволно отъ единъ прѣдметъ на други, безъ да е въ състояние да разположи частитѣ хармонически и да внуши идеята за нѣщо цѣло. Когато пъкъ трѣбва да се рисуватъ характери, той се задоволява съ нѣколко бѣгли и смѣтни указания, които не ни позволяватъ да възсъздадемъ въ въображението си опрѣдѣлени личности. Макаръ и да портретизира въ войводата на поемата самия себе, макаръ и да говори за юнацитѣ отъ четата възъ основа на опитъ отъ живота, твърдѣ малко жизнена правда е могла да прѣмине въ тѣхъ, и тѣ ни се струватъ по-скоро голи схеми за характери и за личности, отколкото сжщества съ почва подъ нозѣтъ си и съ душа въ гжрдитѣ си. Героятъ на поемата нѣма дори име (само въ фрагмента отъ 1861 г. той е нареченъ пжтемъ Хубянъ войвода), и тая анонимность отговаря прѣкрасно на всичката безсъдържателность въ портрета му. Той декламира върху природа, отечество, дългъ, свобода и много други нѣща, ала словата не показватъ никаква лична отсѣнка на мисли, чувства и впечатления, и явно е, че авторътъ, като поетъ, е твърдѣ лошъ психологъ. Само тамъ ние чувствуваме що-годѣ свѣжа рѣчь и долавяме субективни ноти на настроението, гдѣто патосътъ издига поета до неволно-искрена и обжегната отъ нескриванъ вжтрѣшенъ огънь изповѣдь. Но това сж твърдѣ рѣдки случаи.

Въ по-вечето случаи стилътъ на Раковски прѣдставя единъ мъртавъ канонъ отъ поетически общи мѣста, усвоенъ

на готово отъ извѣстни образци въ нашата и въ гръцката литература. Авторътъ на Горски Пѣтникъ е голѣмъ поклонникъ на монаха, който пише извѣстната Мати България (около 1848 г.). Той се родѣ съ него не само по умразата си къмъ гърците, по страстния си поривъ за просвѣта и за независима българска черкова, по беззавѣтната обичъ къмъ народа си и по цѣлия складъ на характера си, гдѣто неустрашимата воля за борба образува главенъ елементъ, но и по особенитѣ си приеми като писателъ, както и по своеобразната си граматика. Неофитъ Бозвели пише нѣкакъвъ страненъ книжовенъ езикъ, гдѣто живиятъ говоръ се мири съ черковно-славянското прѣдание и съ гръцкото словообразуване; той стои подъ влиянието на новогръцката литература, отъ която усвоява риторически обличения, сложни епитети и патетически възгласи, тѣй подходящи за неспокойния му духъ и патриотическата му екзалтация; той не прѣзира и стихоплетството, колчемъ се касае да даде изразъ на своето „любородство“, да насърдчи младитѣ въ учението или да оплаче мжкитѣ на окаяна България. Раковски явно подражава на Неофита въ своя стилъ, повтаря и мотиви отъ неговата поезия. Ако Неофитъ се провиква въ своята Славяноболгарска граматика отъ 1835 г.:

Ахъ! Болгарія, всеока̀нна Болгарія!
Скоро о̀милно презовы проро́ка Еремѣя!
На планината най високо да сѧ ка́че!
Жалостно да тѧ наре́жда, и о̀милно оплаче!

Раковски повтаря въ Горски Пѣтникъ:

О! бѣдно страждѣща България
Кой пристойно да т'уплачи!
Гдѣ е на свѣтъ други Еремѣя
Твоя страдания да назначи!

Особено силно се чувствува зависимостъта при обикнатитѣ у двамата прости и сложни епитети, uvedeni по гръцки примѣръ. Въ своето Краткое политическое Землеописание отъ 1835 г. Неофитъ говори за „радостотворно“ разположеното Карлово, „многобогатствения“ Цариградъ, „пространнокраснитѣ“ градини около Стара-Загора, „благораство-

рения“ въздухъ на България, „краснитѣ“ бани, „пречистата“ пшеница, „добровкусната“ вода, „прѣхвалнитѣ“ гори, „преизобилната“ коприна, и т. н. Срѣщу това стоятъ „претоплитѣ“ зари, „прѣкрѣпкото“ мѣсто, „прѣславнитѣ“ пѣсни, „радостотворната“ пролѣтъ, „листокитната“ гора, „веселовиднитѣ“ долини, „сминоцвѣтнитѣ“ полянки и т. н. у Раковски, който кове тия украсителни прилагателни и по примѣра на грѣцкитѣ *ὁ μεγαλήγορος* („велѣречивый“), *ῥαίνας θεᾶς τόπος* („краснозрачно мѣсто“), *μαγικόν* („чаребно“), и пр., както тѣ се срѣщатъ въ ръкописнитѣ му записки.

Раковски длѣжи не малко за стила си и на току-що разцвѣтѣлата се прѣзъ 50-тѣ години даскалска поезия въ България. Безсѣдържателна и безформена, съвсѣмъ безлична и анемична по настроение, тя се движи по коловози на мисълта, които не сж чужди и на котленския революционеръ. И безъ да взима бѣлѣжка отъ първитѣ опити на Славейкова, които бързо ще нанесатъ смъртенъ ударъ на бездарното стихоплетство, Раковски се окуражава тъкмо отъ тия школски произведения, писани безъ всѣкаква техника и безъ всѣкакво вдѣхновение. Макаръ вече въ 1836 г. Кипиловски, — прѣвелъ една пѣсень отъ Атанасъ Христопуло, за „да се види що ще рече стихотворство“, — да бѣше усвоилъ една пожива рѣчь и да показваше извѣстно чувство за ритъмъ, трѣбваше да изминатъ още доста години, догдѣ се изострятъ вкусъ и критически усѣтъ и станатъ невъзможни стихове като тия на трѣвненския даскалъ Пеня отъ 1847 г. или ония на пѣргавия Иванъ Богоровъ („Отечество“) отъ 1842 г.:

Ви граждани честни
И отъ всѣхъ почтени,
Молими ся на васъ
Смилети ся за насъ...

О, азъ безщастливо! и много окаянно
Отъ любородство, и отъ мысли азъ пѣянно,
Какво да правя азъ само? Какво да стора?
Когато немамъ петъ баримъ достойны хора,
Който да ме пожалѣять съ любородство,
Да ме избаватъ отъ тази темнота и робство...

Отъ техниката на стиха Раковски не разбира много, и нито ритъмъ, нито рима иматъ у него нѣщо закономѣрно

и поетически почувствувано. Естественъ размѣръ се долавя въ поемата му твърдѣ рѣдко: правило е лесната и небрѣжна импровизация, която игнорира стѣпки и цезура или осакатява безразборно думитѣ и изреченията, за да се получи опрѣдѣлено число срички. Той не се стѣснява да пише: „Свобода т'изчезн' отиде“, „Пламень г'обѣмаш' отмъщеніе“, „Въ сте дарени с' сылн' юначество“, и пр. Все тѣй произволно и механически той римува „младое момче“ съ „жалостно соче“ (т. е. со́чи), „талази“ и „относи“, „върши“ и „изльжи“, „усойка“ и „политика“, „подпорка“ и „овчарска“, „простѣ“ и „власть“, „задоволено“ и „сходно“, и пр. Съ тѣзи волности той стои изцѣло на становището, което заематъ нашитѣ доморасли поети-даскали съ своитѣ дидактически излияния, и нищо отъ оня вроденъ усѣтъ за художествената стойностъ на българската рѣчь, който все по това врѣме поличава у единъ Славейковъ, не се открива въ течение на цѣлата голѣма поема, писана прѣзъ 57 и 58 година.

Колко по-щастливъ е писателятъ въ прозата си, когато нѣма омисълъ да прави висока поезия, когато при това изхожда отъ истински нагледѣ, а не отъ книжовни спомени, показва единъ откъсъ въ Показалецъ, който има за прѣдметъ тъкмо пролѣтъта, възпѣта съ такива високопарни думи въ поемата. Тукъ Раковски може да се позове на личнитѣ си впечатления, и, нестѣсненъ отъ тежкитѣ за него искания на стиха, да прѣдава безизкуствено, и за това по-правдиво, картина и настроение, прѣживѣни на млади години. Несъмнѣно, той идеализира въ духа на патриота и въ съгласие съ утопията на Русо, но това не му прѣчи да бѣде искренъ и да подкупва по-вече, отколкото съ стиховетѣ. Той пише именно:

„Пролѣтъ по Априла мѣсеца, кѣту израстѣтъ ниви, цѣли сѣмейства отивѣтъ да гы плѣвѣтъ и чистѣтъ отъ припѣтствуѣщѣ имъ трѣвы; какъ то, отъ кѣклицѣ, глошинѣ (кои тоже класѣтъ и вързѣтъ кѣту житѣ), отъ бодиль, кѣпина, бѣзье, жълтѣкъ, и други. А плѣвѣтъ гы съ сѣчиво, кое казвѣтъ косерь. Тогава ѣ най весело позоріе по българскы прѣдѣлы; отъ еднѣ странѣ да гледа чловѣкъ всѣхъ природѣ, украсившѣ прѣдивно полѣны и равнища съ разнovidны прѣкрасны цвѣты и билкы благожханны, ублажившы весь въздухъ; отъ другѣ же странѣ, да слуша сладкогласныѣ гласове

на разни птици, коимъ невиннии български селанки придружаватъ задружно съ народны старобългарскы сладкы отпѣвки, наkyчени съ разноцвѣтны кыткы! Между имъ сѣ нахождатъ млади момци сътрудници, кои тоже имъ придружаватъ съ пѣсны, и тамо сѣ зачѣва невинна въ селскимъ сѣрца свѣта лжбовь. По нѣколко сѣмейства сѣ събиратъ ведно, и сѣ зарѣждатъ та работатъ задружно днѣсь за едного, а сутрѣ за другаго! Между тѣхъ сѣществува невинна братска любовь, и съгласие, коѣ въ градища и въ образованый свѣтъ ѣ изчезнѣла!“

Ето какъ разказва и описва Раковски, когато иска да бѣде само битописецъ, когато стои здраво върху почвата на „български прѣдѣли“ и въображението му не лети къмъ буколическитѣ ландшафти на древнитѣ. Тукъ той сѣ е теглилъ тѣсни рамки и пази мѣдра економия въ изброяването, при това и кухата фразеология сѣ чувствува по-малко. За да не бѣде напълно естественъ, прѣчатъ му старомодниятъ езикъ безъ членове и баналнитѣ сложни епитети, които стоятъ въ страненъ контрастъ къмъ простата природа и живия говоръ. Но пълно отказване отъ шаблонитѣ на поезията, на риторическата и конвенционална поезия, е за Раковски невъзможно, и прозата му все пакъ страда донѣкъ отъ дѣха на книжната мухълъ, която погубва поемата му.

До извѣстна степенъ още по-естественъ, отколкото въ Показалецъ отъ 1858 г., е Раковски въ своитѣ първи прозаически опити, именно въ ония сѣнища отъ 1851 г., записани съвсѣмъ безискуствено. Макарь и да не сѣ по форма и по обемъ „литература“, тѣ явно свидѣлствуватъ, че авторътъ на Горски пѣтникъ би могълъ да прояви много по-голямъ талантъ, ако останѣше при простото прѣдаване на мисли и чувства, ако не се влияеше отъ книжната риторика и не изопачаваше жестоко езика сѣ. Първиятъ сѣнь гласи :

„На 2. мартъ 1851: въ петокъ вечеръ срещу субота выдохъ слѣднынъ сонъ. Наидохсе въ наща кѣща на Котилъ. Надворатъ ни подъ асмата израслу бѣши едно дарво сосѣ клони, на коету клоните бѣха по высоки отъ асмата и на плета що отѣделя наща кѣща отъ Нонивчината на плета бѣше израслу едно друго дѣрво сосѣ клони такожде. На негу дѣрво имаше на клоните кацналъ единъ бюлбюль, и

други единъ на дарвото що бѣше израслу подъ асмата. Тые двата бюлбюли пеяха яко красно и струваха имтиханъ помеждуси. Ные сосъ маикаси и сестраси ги слушахме и се възблагодарявахме яко на това краснопѣваніе на тые двата бюлбюли. Това выдохъ и са сжбудихъ“.

XI

Въпрѣки тромия си езикъ и невъзможната си форма, Горски Пжтникъ прави епоха. Никой по-рано, като изключимъ Паисия и Неофитъ Бозвели, не е говорилъ тъй разпалено и тъй внушително за минало, страдания и надежди на българския народъ, както Раковски, и ни едно произведение на литературата ни до 60-тѣ години не е олучвало толкова прѣко скрития нервъ на сърдцата, изпълнени съ копнежъ за новитѣ дни, както неговата поема. Макарь и безпомощенъ въ голѣмото изкуство на поетическо създаване, Раковски все пакъ притежава нѣкои цѣнни качества, за да покорява духоветѣ и да пробужда настроение: той е натура страстна и очарователна съ своето живо слово, и когато пише той винаги съумѣва, вече поради своята искреностъ и своя патосъ, да прѣдаде на читателитѣ си дѣлъ отъ онова дълбоко вълнение, отъ оня естественъ лиризмъ, които сж обзели и самия него. Страститѣ сж единственитѣ оратори, които убѣждаватъ всѣкога, бидейки едно изкуство на природата, чиито правила сж безпогрѣшни — мисли Ларошфуко —, и ако нашиятъ авторъ не знае правилата на поезията или не е изобщо надаренъ поетически, той има насрѣща си слушатели, които разбиратъ още по-малко отъ него тънкоститѣ на това изкуство, ала които за това пѣкъ сж твърдѣ чувствителни за личното съдържание и за жизнената правда въ една проповѣдь. Съврѣменниците знаятъ кой е Раковски и, когато тѣ четатъ неговото описание на хайдушкия животъ, вѣрватъ на думитѣ му. Освѣнъ това, тѣ сами сж очаровани отъ сжщия блѣнъ за свобода, изпълнени сж отъ сжщитѣ мисли за просвѣта, дишатъ сжщата ненавистъ къмъ враговетѣ, и достатъчно е най-слабо загатване, макаръ и лишено отъ художествени елементи, за да бликне свещенъ възторгъ, за да пропѣлзатъ трѣпкитѣ на патриотическото негодува-

ние у тия добри и честни хора. Стариятъ Блъсковъ разказва въ своитѣ Спомени, какъ къмъ 1857 г. прѣвелъ нѣкакво Тълкуване на 10-тѣ Божии заповѣди, което не намѣрило никакво ехо. Причината за неуспѣха той дири въ промѣненитѣ интереси на читателитѣ. „Но младежитѣ, казва той, обичаха да четатъ и слушатъ нѣщо по-друго, особено изъ българския животъ, каквато бѣ книгата Прѣдвѣстникъ Горскаго Пѣтника (1856) и Горски Пѣтникъ (1857) и двѣтѣ отъ Г. С. Раковски“. Г-нъ Григоръ Начовичъ си спомня и сега, слѣдъ 60 години, какъ кога билъ 10-годишно дѣте носилъ тайно книгата съ бозовитѣ корици и съ странното за него заглавие Горски Пѣтникъ отъ една къща въ друга, какъ я вадилъ отъ пазухата си, скрита тамъ, за да не падне въ чужди рѣцѣ, и какъ събранитѣ въ дома на баща му градски първенци я чели съ тържествена радостъ. Народниятъ поетъ Ив. Вазовъ и извѣстниятъ книжовникъ Атанасъ Илиевъ сж учили наизустъ цѣлата поема и помнятъ и до сега много мѣста отъ нея, подобно на сума други тогавашни младежи. Съврѣменици като В. Поповича величаятъ наивно Раковски като български Virgili, смѣтатъ, че поемата ще обезсмърти името му, и го насърдчаватъ съ стихове като:

Ти пѣй поетъ догдѣ въ душа ти
Възвиратъ чувства благородни,
До гдѣ печальна мысль гнѣти
И дави тебѣ въ край чужбины;
Въ душа съ презрѣніе пѣй свобода
Да въ бранный пиръ чада отчизна
Свой длъгъ и жажда въспреценна
Насытятъ съ мьстъ въ гори Балкана!...

Все тъй възторжено една година по късно ще бжде посрѣщнатъ и първиятъ наученъ трудъ на поета, неговиятъ Показалецъ, за който писатели като М. Дриновъ, Н. Бончевъ, В. Поповичъ и много други признаватъ, че билъ „првокласическа“ книга, която давала на автора си право да се нарече „втори Венелинъ“, и която вдигала „темната завѣса на българската народностъ“. Защото и поемата и научниятъ трудъ сж книги споредъ вкуса и нуждитѣ на срѣдата, — тъкмо такива, каквито Ботевъ смѣта за необходимими у насъ, за по-необходимими дори отъ Гетевия Фаустъ. „Литературнитѣ

произведения трѣбва да се приравняватъ или по-право да кажемъ — да отговорятъ на стремленията и на характера на онзи народъ, на езика на който се пишатъ или прѣвождатъ тѣ.“ Отхвърля ли отъ това становище разнитѣ Телемахи и Геновеви, Ботевъ застъпва единъ възгледъ за обществена полза и за актуалностъ, който иде да оправдае напълно и появата на Горски Пжтникъ. Слабъ като поема, мѣрена съ масшаба на абсолютната критика, той има голѣмо историческо значение и изиграва роля въ духовния животъ на народа си, каквото малко произведения у насъ сж могли да играятъ и по-късно.¹

¹ По-обстойно за поетическата дѣйностъ на Раковски, въ свръзка съ личността и условията на врѣмето, говоримъ въ изслѣдването си Раковски и Горски Пжтникъ, изъ историята на българското литературно възрождане, печатано въ „Сборникъ на Българската Академия на наукитѣ“ IX (1917), 1—185.

III

Езикъ и граматически идеи

Отъ проф. М. Арнаудовъ

На всички, които четатъ днесъ произведенията на Раковски, — било стиховетъ на Горски Пътникъ, било научната проза на Показалецъ, било политическиятъ статии на Дунавски Лебедъ, — прави странно впечатление особениятъ неговъ езикъ, който се отличава значително отъ езика на Славейкова, на Ботева и на другитъ му съврѣменици, а не по-малко и отъ приетия днесъ книжовенъ езикъ.

За да разберемъ, защо Раковски пише тъкмо тъй и каква е основата на неговитъ филологически възгледи, необходимо е да се запознаемъ, макаръ и накратко, съ историята на новобългарския езикъ до срѣдата на миналия вѣкъ. Вникнали въ историческитъ прѣдпоставки, ние трѣбва слѣдъ това да вземемъ въ внимание психиката на самия Раковски и условията, при които се оформяватъ неговитъ граматически идеи, за да си обяснимъ напълно всичко онова въ езика, стила и правописа му, което сочи тъй своеобразно за днешния читателъ.

I

Когато въ 40-тѣ и 50-тѣ години на миналия вѣкъ българското литературно възраждане трѣгва съ по-бързъ устремъ и води къмъ едно сравнително доста голѣмо обилие на книги съ занимателно, школко и научно съдържание, въпросътъ, що най-много интересува българскитъ писатели, е тоя за началата, на които трѣбва да почива книжовниятъ езикъ. Откриватъ съ двѣ възможности за всѣкиго, който практически или теоретически се натѣква на трудната задача: той може да избира между живото българско слово и писменото прѣдание. Но живото слово не е било вече нѣколко вѣка обработвано

литературно, при това то се разпада на много говори, всѣки отъ които би ималъ еднакво право на зачитане при остановаването на общия книжовенъ органъ, а писменното прѣдание, което може да отстрани пѣстротата на устното, се явява въ формата на единъ чуждъ за ухото на простия читателъ черковно-славянски, който отдалечава книжнината отъ живота и затруднява проникването на просвѣтата всрѣдъ народа. Тѣй или иначе, докато едни усвояватъ езика на черковно-служебнитѣ книги отъ руска редакция, внасяйки тамъ много новобългарски елементи въ рѣчникъ, форми и изговоръ,, други прибѣгватъ до нѣкой отъ живитѣ говори, като го възвеждатъ къмъ една по-старинна етимологическа основа и като отстраняватъ по възможность рѣзкитѣ отклонения отъ общобългарски. Константинъ Огняновичъ напр., въ своето Житие на Св. Алексия отъ 1833 г., си служи съ единъ езикъ твърдѣ близкъ до тоя на Паисия, първиятъ прѣдставителъ на „славянската“ школа у насъ, а Христаки Павловичъ, въ своя Писменикъ или въ своя Разговорникъ, и двата отъ 1835 г., увежда източно-българския говоръ, по примѣра на Петра Берона, съ неговия Букваръ отъ 1824 г., както по-рано Хаджи Йоакимъ Кърчовски бѣ увелъ чрѣзъ Митарства и Чудеса (1817 г.) западно-българския, макаръ и силно по-славянченъ.

Край на това колебание иска да тури, съ всичката тежестъ на своя авторитетъ между българитѣ, Юри Венелинъ. Въ своята книжка отъ 1838 г. О зародышѣ новой Болгарской литературы той се изказва, между друго, върху опититѣ да се установи единъ общеприетъ езикъ и правописъ, и като захваля Христакия, Огняновича и Априлова, за гдѣто се рѣшили да изгонятъ „мнимитѣ членове“ ать, та, то или о и а, прѣпорѣчва да се вземе за литературенъ езикъ онова българско наречие, което не знае тия членове и се доближава най-много до другитѣ славянски езици. За Венелина е аксиома, че правописъ и произношение сж двѣ различни и „совершенно противуборствующія другъ-другу“ нѣща, тѣй като, ако се пише по изговора на простия народъ въ разнитѣ области, у единъ и сжщи народъ могли да произлѣзатъ 77 различни правописа. Той смѣта избора на източно-българския говоръ въ книгитѣ на Берона, Кипиловски,

Сапунова, Ноефита Хилендарски и Васкидовича за една не особено щастлива случайност, и, сравнявайки двата прѣвода на евангелието у Софрония и у Сапунова, намира първия „гораздо правилнѣе и глаже“ отколкото втория, понеже Софрони пише безъ членове, (безъ „уродливаго тататата“), съ у вм. ж (буде), съ естъ вм. е и съ други старинни особености, когато Сапуновъ се придържа навредъ о живото произношение. „Если въ одной области говорятъ человѣко, а въ другой человѣкатъ, то ето самое различіе доказываетъ, что то и другое неправильно...“ Намѣри ли се въ България область безъ членове, ще слѣдва, че „самое правильное Болгарское употребленіе будетъ человѣкъ; оно будетъ правильно еще и потому, что така употребляютъ и прочіе Славянскіе народы“. И въ нѣкои руски говори имало атъ, но рускитѣ писатели и граматичи го избѣгвали, като „аномалия“ като „несчастна привычка на простия народъ“, каквото и е българската членна форма. И като намира цѣла „галиматия“ употребата на прѣдлогъ на за членъ, той завършва съ възгласа: „Что же кромѣ сего выиграютъ защитники частицъ атъ, та, то, или о? То, что Болгаре не будутъ въ состояніи писать стиховъ римами, если всѣ существительныя и во всѣхъ падежахъ будутъ имѣть только три (!!!) окончанія атъ, та, то!“.¹

Тия страшни пророчества и обвиненията въ простация и галиматия, — еднакво несъстоятелни и дори смѣшни отъ съврѣменно становище, — стресватъ не единъ ревнителъ на българското образование. И ако нѣкои сж убѣдени по-рано, че обучението на младитѣ школьники трѣбва да става на майчиния езикъ, и то споредъ познатото отъ рано наречие, сега тѣ се побояватъ за бждащето на книжовенъ езикъ и на литература и затрѣбватъ възвръщане къмъ едно облагодородено и очистено писане, което би ни открило възможность за по-високи полети на мисълта и на творчеството. Априловъ стои въ тия години изцѣло подъ влиянието на знаменития българофилъ. Въ едно писмо до него отъ 20 декември 1837 г., гдѣто му съобщава нѣкои нѣща за вървежа на училищно дѣло и на научни издирвания въ отечеството си, той се изказва противъ членовѣтъ, понеже тѣ се различаватъ по говори и понеже ги нѣма въ другитѣ славянски езици, и прѣпо-

ржчва една граматика на български, която да изравни отликитѣ между разнитѣ мѣстни произношения и форми и да доближи книжовния езикъ до неговия първоизточникъ — безъ да изневѣрѣва обаче на живото слово.² Той е, слѣдователно, за едно смѣсено етимологическо-фонетическо писане, каквото имали и руситѣ. Но какъ принципътъ ще бѣде практически приложенъ у насъ, какъ трѣбва да изглежда нашиятъ книжовенъ езикъ, нагласенъ по тоя принципъ, това той не указва конкретно, ограничвайки се само съ една чисто отрицателна критика на опититѣ у домашнитѣ писатели.

II

Още по-далечъ отъ Априлова, който развива само въ най-обща форма идеитѣ си върху езика, прѣпоръчвайки примѣря на Огняновича,³ отиватъ Христати Павловичъ, Фотиновъ, Кифаловъ и др. Тѣ проповѣдватъ, ни по-вече ни по-малко, пълно възвръщане къмъ черковно-славянското прѣдание, сматряно отъ тѣхъ за чисто старобългарско, и не искатъ нито да чуятъ за единъ книжовенъ езикъ, опрѣнъ на живата рѣчь, или за единъ фонетиченъ правописъ, който би оставилъ на страна етимологията. М. Кифаловъ, прѣводачътъ на Венелиновата книжка, се извинява наивно прѣдъ читателитѣ си, че „не е вардилъ въ прѣводѣ, спорядъ слабое свое знаѣние, Церковно-Славѣнскій, то естъ Старо-Болгарскій слогъ, по сичкиѣ граматически правила, како совѣтуватъ Болгарскіи Писатели покойникъ Венелинъ и г. г. Априловъ и Огняновичъ“;⁴ а откровенниятъ и консервативенъ А. К. Бешковъ, въ бѣлѣжкитѣ си къмъ букваря на Т. Теодоровича (Хрулювски), прѣко заявява: „Мы нетребува да гледами, какво простъ народъ говори, но кое е добро и по граматіки правилно“. А добро и правилно било черковно-славянското, тѣждествено съ старото българско наречие на Кирила и Методия, и достатъчно било да поговоримъ и пишемъ на него 5—10 години, за да отвикнемъ отъ простия езикъ и да станемъ достойни за сѣмейството на образованитѣ народи.⁵ Фотиновъ, който отначало слѣдва една особена българска редакция, сѣщо намира основания да се прѣхвърли въ лагера на консерваторитѣ. Той се влияе отъ мотиви патриотически и политически, отъ

примѣра на новата гръцка литература и отъ историята на езика ни. Съ огледъ къмъ послѣдната, той открива, че членнитѣ форми сж нѣщо ново, неприсжщо отъ край врѣме на български, понеже още въ началото на по-миналия вѣкъ една влахобългарска грамота не ги познавала. Послѣ, той има прѣдъ себе си раздоритѣ между новогръцкитѣ писатели и симпатизира, бидейки самъ съ класическо образование, на течението, което иска въдворяването на старогръцки езикъ. Той е убѣденъ още, че като приемемъ черковно-славянския, безъ юсове и членове, за литературенъ езикъ, ще се приобщимъ тутакси къмъ другитѣ славянски народи и ще се сбжднатъ по-лесно панславянскитѣ блѣнове за такова единение между раздѣленитѣ сега по мѣсто и по говоръ народи, каквото е сжществувало едно врѣме, при приемането на християнството. Отцѣпничеството на сърбитѣ, съ тѣхната граматика на народенъ езикъ, не му се нрави никакъ. Най-сетнѣ, националната гордостъ ни повѣлява, „какъ истии чада болгарскіи“, „да сохранимъ това церковное наречіе най-повече нежели какъвъ и да бы былъ другій народъ славянскій“, понеже само намъ то е „отечествено и природно“, когато на другитѣ е „придано“. ⁶ Бидейки така, отъ 1845 г. Фотиновъ напуска окончателно прѣдишния си езикъ и увежда въ Любословие черковно-славянската редакция, която го отчуждава отъ читателитѣ му. Той трѣгва по единъ пжтъ, гдѣто по-късно ще го послѣдва и Раковски. ⁷

Ала сжщински водачъ и теоретикъ на школата трѣбва да виждаме въ лицето на Христиаки Павловичъ. И той, като Фотинова, не държи отначало за идеитѣ, които по-късно ще защитава съ такъвъ жаръ. Ако, именно, въ по-раншнитѣ си книги той е застаналъ на новобългарското гледище и пише езикъ сравнително сносенъ за днешното ухо, послѣ той изведнѣжъ промѣня посоката и изпада въ крайноститѣ на славяно-руската редакция, за да отрече правата на живата рѣчь. Подъ влиянието на Паисиевата история, която той издава въ 1844 г. подъ името Царственникъ и езика на която го поразява съ своя стариненъ, край, ⁸ не по-малко и подъ влиянието на Венелина, у когото погрѣшно е билъ причисленъ къмъ враговетѣ на членната форма, той рѣшава да скжса съ досегашната своя практика. И ето, въ второто издание на

граматиката си (първото, отъ 1836 г., слѣдва изобщо Беровитѣ начала) той се изстѣква като върлъ противникъ и на гражданскитѣ модерни букви и на всѣка писменность, която би правила отстъпки на простонародната рѣчь, и не само се врежда между фанатичнитѣ поклонници на строгата „славянска“ редакция, но високомѣрно хули всички, които още клонятъ къмъ прѣжнитѣ му възгледи. Той разсѣждава, — като другъ прѣдтеча на Раковски, покрай Фотинова, — така:

„Издавамъ ю [Грамматиката си, която била въведена въ всички бѣлгарски училища и за която всички учители молѣли, да я издаде втори пѣтъ] уже второ много по совершену отъ първыѣ: защо много недостатки въ ней дополнихъ, излишнѣѣ (които са членове) изгнахъ, падежи умножихъ и къ Старо-Болгарскому (Славенскому) ѣзыку ю приближихъ, щото да можешъ и ты, мила юносте, да списувашъ гладко, еще же и сосѣ ритмы, какъ то и сродни тебѣ, Сербинѣ, думамъ, и Руссѣ, а простый слогъ простымъ да оставѣшъ сосѣ *о, атъ, та та та, то то то*, и сосѣ разны други гнусоты сиречь *ж ѣж*, и други които се въ тыѣ времена, отъ небытѣѣ произведени, поѣвѣиха, да го украшаватъ или, по добрѣ, огнушаватъ: защо сички тѣи са воистинну квасъ фарисейскѣй, който осквернѣва сичкое смѣшеніе, сиречь причинѣва ѣзыку безобразіе, гнусота и премногое потемнѣніе; а най паче реченѣѣ *ж ѣж*, коихъ силу и произношеніе само Бѣлгари знаѣтъ, а Болгаринѣ нити единѣ не познава, нити нахожда нѣкое отъ нихъ въ Старо-Болгарскомъ ѣзыцѣ, или, по добрѣ, въ сущей майцѣ, съ чѣєю цыцєю е неговѣ Ново-Болгарскѣй отдоенѣ. Она ги нема: и нема ги, защо то и са непотребни, а непотребное майцѣ, непотребно бѣва и дщерѣ, защо то дщера подобна е майцѣ; нити ражда жена обезѣну (маймуну), или обезѣна чѣловѣка: понеже това е естеству противну, какъ то и сички реченниѣ ѣзыку Ново-Болгарскому.“⁹

Наведохме тия мѣста отъ грамматиката на Христка едно, за да се види какъ той съвсѣмъ не е оригиналенъ въ своята реформа, повтарѣйки съображенията на Венелина, и друго, за да се отдаде всичката данъ на признателность къмъ ония скромни ратници на бѣлгарската просвѣта, които безъ гордо самохвалство полагатъ истинскитѣ основи на днешния книжовенъ езикъ, като не се плашатъ отъ авторитети и показватъ

инстинктивенъ усѣтъ за естественото развитие. Раковски, нека заблѣжимъ още тукъ, ще се влияе не отъ здравитѣ принципи на „българитѣ“, а отъ филологическитѣ утопии на Венелина и на неговитѣ „болгарски“ послѣдователи.

III

Но и реакцията противъ домогванията на славянската школа не закъснѣ да се организува и да даде рѣшителенъ отпоръ. На нейна страна се обяви както обидениятъ отъ високомѣрната критика на Венелина Неофитъ Рилски, така и ренегатътъ Априловъ, когото послѣдваха и по-вечето млади писатели. Собствено, въ граматиката си отъ 1835 г. Неофитъ държи едно становище, което не е далечъ отъ това на Христакя слѣдъ промѣната на убѣжденията му и което отчасти е въздѣйствиувало тоже върху послѣдния. Неофитъ, именно, иска да се чисти езикътъ ни отъ чуждитѣ думи и да не се прѣдпочита единъ говоръ прѣдъ други, а да се установи единъ книжовенъ езикъ, гдѣто да се примиряватъ отклоненията чрѣзъ старобългарското прѣдание. Както въ грѣцки или въ руски „друго ѿче се говѣвори мѣжду прѣсти те чловѣцы, а друго ѿче се пише въ книги те“, така и въ български, „ако начнеме отъ тука на тамъ да отбѣгваме отъ простолюденъ и подлыатъ ѣзыкъ, и держиме се колкото ѿ възможно да майка та му Славѣнскіатъ, скоро съ божіа помощъ ще да вилиме некой успѣхъ и исправленіе на ѣзыка ни. 'Ако ли пишемъ ѿще по гнусно . . . каквѣ ли ще полза да учиниме на наша та любѣзна юность“, и пр.¹⁰ Ала като съвѣтва да не пишемъ „испорчени те произношеніѣ“ лѣпъ чилѣкъ, а правилнитѣ хлѣбъ и чловѣкъ, и като усвоява етимологическото начало, за да си отбѣгне „развращеніе и несогласіе“ въ езика ни,¹¹ той си служи навредъ съ членната форма, изхвърля причастието като чуждо на говорния езикъ,¹² и така прѣхвърля мостъ между мъртвото и живото, примирява славаянската школа съ създаденото отъ естественото развитие на езика и открива възможность да се обработва книжовниятъ езикъ въ съгласие съ духа на новото врѣме. Но ето че Венелинъ и Априловъ го корятъ за едностранчивость и за нежалание да отстѣпи отъ своето, както и за привързаность къмъ една отъ най-характернитѣ

черти на новобългарски, членната форма; тѣ се отнасятъ при това съ извѣстно прѣнебрѣжение къмъ дѣйността на домашния ученъ и говорятъ нѣкакъ снисходително за него и за приятеля му Райно Поповичъ. Неофитъ се чувствува обиденъ. Той не затаява възмущението си, гдѣто ония отъ Русия искатъ да му наложатъ своитѣ разбирания, и въ едно писмо до съмишленика си въ Карлово критикува остро книжката О за-родышѣ на Венелина, която току що получилъ:

„Тѣхно благородіе, вмѣсто да ни искатъ мнѣніята и да ся допытватъ до насъ, какъ требува да се поступува за едно общенародно добро, като що имаме по-много вѣдѣніе на тукашните работи, они си играятъ и (каквото шо говорите) уйнаттардисуватъ ни като маймуны . . . На моето скудно мнѣніе, мни ми ся, много е по-добрѣ единъ языкъ който има членовете, нежели кой ги нѣма . . . Но азъ мыслимъ да имъ пишемъ конечно да ни опрѣдѣлятъ реченно какъ да писуваме отъ тука на тамъ, да знаеме да си не губиме трудове всуе. А по-добрѣ мыслимъ да си вършиме нѣ нашата работа, каквато намъ уйдисва, а Господство имъ нека си викатъ отъ тамо, и нека доведатъ Огняновича да даде низамъ на членоветѣ“.¹³

Елинистѣтъ отъ Карлово сподѣля напълно становището на българския граматикъ, както и огорчението му и иронията му по адресъ на менторитѣ отъ чужбина. На 18 ноември 1838 г. той му отговаря:

„Трѣбува Одескитѣ и Букурещкитѣ господѣи да ся подопытватъ ѿ насъ, негѡ и самата истина го иска, защо не е възможно ѡнюдѣ да знаятъ они по-допрѣ ѿ насъ, що е и кое е потрѣбно и нужно за България: того ради и погрѣшаватъ всѣгда . . . А що ищатъ да ни поправятъ языкатъ, то е най голѣмата тѣхна глупавина, защо никога неможе да баде това, сир. Венелинъ да познае свойствата на болгарскы языкъ по-добрѣ ѿ единъ болгаринъ, който се е родилъ въ него. Того ради имашъ всяку праву що говоришъ и за членоветѣ, защо неговитѣ оуши, сир. В., така са научили да чуватъ, но не така и на болгаритѣ . . . Имате правда да имъ ѡвещавате, чи сте истый болгаринъ и никога нещете соизволи да си научите отеческіатъ си языкъ ѿ единъ русинъ или сербъ“.¹⁴

Коего е по-странно, обаче, самъ Априловъ, който до смъртта на Венелина поддържаше кампанията противъ членоветъ и клонѣше къмъ защитниците на старината, сега изведнѣжъ се отказва отъ мислитъ си въ писмата до Венелина и Неофита, за да застане подъ знамето на българската школа. Кое е могло да го накара да се промѣни тъй коренно? Прави впечатление прѣди всичко фактътъ, че до издаването на книжкитъ си отъ 1841 год. той пише главно на руски или гръцки, и съвсѣмъ рѣдко на български. Причината се отгатва лесно. Излѣзълъ още като 10-годишно дѣте отъ Габрово. живѣлъ постоянно въ чужбина, училъ се въ руски училища, пригърналъ гръцката народностъ и гръцката кауза, и търговецъ въ единъ руски градъ, въ Одеса, той е забравилъ доста майчиния си езикъ или, най-малко, не го владѣе така книжовно, както учителитъ и писателитъ въ България. Ето защо котато слѣдъ знаменитата срѣща съ Венелина, която окончателно го спечелва за народността му и буди ревността му за просвѣтното дѣло въ България, той влиза въ писмени сношения съ хората, на които може да се възложи грижата за отварянето на Габровското училище, езикътъ, до който прибѣгва, за да развие мислитъ си, е гръцкиятъ. Неофитъ Рилски, подобно на другитъ наши учители, разбира добръ гръцки, ала твърдѣ слабо руски.¹⁵ На гръцки прѣдпочита да говори Априловъ и съ българитъ въ Одеса, и единъ младъ неговъ събеседникъ (Н. Геровъ) изрично твърди, че „съ младѣтъ Българи нече да говори бжлгарски, а гръцки“, понеже „не знае болгарскіятъ языкъ добръ“.¹⁶ Но, въпрѣки това, Априловъ се рѣшава да подкрѣпи тъкмо невобългарската редакция на книжовния езикъ и пише въ 1841 и 1847 год. двѣ брошури на сносенъ за врѣмето си, по чистота и правилностъ, източно-български. Колкото се отнася до мотивъ му да подкрѣпи новата редакция, тѣхъ ние налучваме по възгледитъ, развити въ самитъ книжки: Априловъ е смогналъ да получи едно рѣдко за съврѣменниците си българи филологическо образование и има твърдѣ точни свѣдѣния за състоянието на езикови и книжовни въпроси у другитъ народи, така че той ще намѣри наистина правилно рѣшение на спора за насоката на новобългарския езикъ. Но какъ той може да се излага тъй добръ български, както виждаме въ

книжкитѣ му? Могълъ ли е, между това, да научи български по-добрѣ, да опрѣсни знанието си отъ дѣтство и да се постави наравно съ домашнитѣ книжовници въ свободното ползуване отъ родната рѣчь?¹⁷ Отговоръ на въпроса ни даватъ сега писмата на младия Найдень Геровъ, тогава питомецъ на Одеския лицей и усърденъ прѣводачъ. Отъ тѣхъ ние се научаваме, че не самъ Априловъ редактира на български първата отъ тия книжки, именно Балгарскитѣ книжници, а неговиятъ добъръ познайникъ отъ Копривщица, който се учи въ лицей, слѣди съ будно око напрѣдка на българската книжнина и показва забѣлжителенъ усѣтъ за езика, като си служи еднакво умѣло и съ проза и съ стихове. И както въ своята идилическа поема отъ 1845 г., Стоянъ и Рада, той открива съ единъ замахъ стила и просодията, които лѣгатъ (съ малки поправки) въ основата на днешната ни поезия, така и съ езика си въ книжката на Априлова той дава едно сполучливо разрѣшение на проблема за книжовния езикъ и правописъ, възлизайки къмъ сжщественитѣ начала на Беровия букваръ.¹⁸

Голѣмиятъ нѣкога елинофилъ, и сега все тѣй фанатиченъ апостолъ на българското възраждане, одобрява хубавия езикъ на младежа, налучкалъ безъ мжка правия пжтъ на книжовното развитие, толкова по-вече, че самъ той, като роденъ габровецъ, говори и пише единъ български, близкъ до коприщенския. И оцѣнявайки вѣрно всичкото значение на една такава източно-българска редакция, той ѝ дава своята пълна подкрѣпка както съ авторитетното си име въ народнитѣ работи, така и съ филологически аргументиранитѣ си статии. Идеитѣ, именно, въ оная брошура, както и въ Денница новобългарскаго образованія отъ 1841 г., въ Дополненіе къ книгѣ: Денница отъ 1842 г. и въ Мысли за сегашното българско учение отъ 1847 г., сж идеи здрави и приемливи, и тѣ намиратъ голѣмъ отзвукъ между съврѣменицитѣ, за да способуватъ значително при оформяването на общия книжовенъ органъ.

IV

Въ първата си брошура Априловъ повдига въпроса: на кой славянски езикъ прѣвеждатъ Кирилъ и Методи свещеното писание? И той се произнася въ полза на мнѣнието, че това е български. „Отличителната черта на Българщината“ споредъ него е, гдѣто ние устрѣбяме членоветъ, които нѣма никой другъ славянски езикъ. Тия членове сж плодъ на едно естествено развитие; трѣбва само да бжде „исторически испытано“; кога това е станало. Старобългарскиятъ не ги знае, но познава за това пѣкъ, както се вижда напр. отъ Остромировото евангелие, юса (ж), който и българитъ днесъ познаватъ, произнасяйки го „като твѣдро а“, когато руситъ и сѣрбитъ иматъ срѣщу него у. Това показва явно, че Кирилъ и Методи пишатъ тѣкмо на български, а не на другъ славянски езикъ.¹⁹

Въ Денница отъ сжщата година той повтаря пжтемъ подобни съображения за въ полза на члена атъ, та, то, вмѣсто о на Неофита, понеже първиятъ билъ „сообразнѣе съ духомъ языка“, и критикува Неофита, за гдѣто взелъ за основа на граматиката си черковно-славянскитъ книги, а не истинския старобългарски (Остромирово ев., Реимско ев., прѣводътъ на Константинъ Манасия въ Римъ) и живото българско наречие, въ което стариятъ ж живѣялъ и сега като а.²⁰ А въ Дополненіе отъ 1842 г. той смѣло заявява: „съ покойнымъ Ю. И. Венелинымъ можно тоже поспорить относительно членовъ“, като се оговаря: „Макаръ ние и да цѣнимъ високо неговата ученость и дълбоко знание, въпрѣки всичко не можемъ да се съгласимъ съ него, да се изгони членътъ отъ употрѣба. Въ „Зародышѣ Новой Болгарской Литературы“ той споменува за моето мнѣние да се изхвърлятъ членоветъ отъ езика. Въ отговора [7 юни 1838] азъ му забѣлѣзахъ противното.“²¹

Най-обстойно по въпроса се изказватъ Мислитъ отъ 1847 г. Примѣрътъ на италиянцитъ, гърцитъ и другитъ славянски народи показва, мисли Априловъ, колко е суетно „да ся gryжимы да вособновимъ старый атъ български языкъ, дѣто го имама въ Священното Писаніе и въ другитъ стары ржкописы“. Всички сж се увѣрили въ Европа, какво „общата

народна привичка никакъ не може да ся подаве отъ нѣколко учены, дѣто ищѣтъ да върнатъ заминалытѣ вѣкове“, затова се отказватъ отъ „ржавенъ тѣ учебенъ методъ“ и освобождаватъ езика на новото поколѣние отъ „старытѣ окови“, отъ „тая пуста и непотрѣбна ортографія“, за „да пишѣтъ по народно“²². Въ спора между Христопуло и Вардалахъ, защитници на опростения правописъ и на новогръцкия книжовенъ езикъ, отъ една страна, и рутинеритѣ филолози, отъ друга „които си изядоха хлѣбъ атъ, да пишѣтъ и учатъ празенъ тѣ ортографія“ по старогръцки, Априловъ взема страната на първитѣ, навеждайки въ тѣхна полза, че врѣмето, което се губи за непотрѣбни правила, могло да се използва за нѣщо по-полезно, за „нѣкоя наука“ напр. „Помыслете любезни соотечественици!“²³ Критикувайки по-нататѣкъ граматикитѣ на Неофита Рилски и Христаки Павловича, той намира тѣхенъ общъ недостатѣкъ, гдѣто сѣ се подържали о „печатаны тѣ церковны книги, кои то, по тѣхно то мнѣние, содържаватъ старо-Българско то нарѣчіе“, а сѣ обърнали малко „вниманіе на говорный атъ езикъ“. За него не е трудно да покаже, че тия книги нѣ сѣ старобългарска, а руска редакция отъ 16 вѣкъ, слѣдователно не върху тѣхъ трѣбва да градимъ исторіята на езика си.²⁴ Ала и къмъ истинския старобългарски ние не можемъ да се връщаме, и въ това отношение добръ е сторилъ Огняновичъ, гдѣто е почналъ да пише съ членъ (макаръ и да билъ изпърво неговъ противникъ), както пишѣтъ и други вече. „Съ членъ атъ, както знае сѣки, речъ та е по силна и упредѣлителна. Изфарленіе то на членъ атъ роди разногласие помежду писатели тѣ, които мислятъ, чи ужъ съ това ся приближаватъ къмъ старото нарѣчіе“. Всѣки човѣкъ обича по-лесното, и „безумно“ би било да изговаряме изкуствено и трудно, щомъ можемъ да си служимъ съ новобългарски. „Мы можемъ върно да прѣдскажѣмы на противници тѣ на членъ атъ“, пише Априловъ подобно на Неофита и Райно отъ прѣди 10 години, „чи колко то тѣи и да щѣтъ да учатъ дѣца та да не говорѣтъ и пишѣтъ съ членове, дѣца та ще ги слушатъ толко въ училище то, но като отидатъ у дома си, съ родители тѣ си и съ другѣи атъ народъ ще говорѣтъ съ членове; и чине ни ся, че учители тѣ имъ, и тѣи по вѣнка съ членове ще говорѣтъ“.²⁵ Разбира се, запознатъ

съ положението на работитѣ другадѣ и посветенъ въ историята на езика, Априловъ лесно може да обори прѣдубѣждението на Христка, че юсьтъ билъ чуждица и „гнусота“, и да настои изобщо, да слѣдватъ писателитѣ „оригиналнѣ тж Българщинѣ, коя то живее въ уста та имъ“. Нима мислите, пита ги той че „ще обарните народъ атъ да варви по воля тж ви? — Имате погрѣшка, любезны! Това никога нѣма да стане; много то число не слѣдова за малко то. Мы требува да слѣдувамы за народъ атъ, и по неговъ атъ говоръ да сочинявамы граматикы и да пишемъ помежду си, инакъ плавамы противъ воджтж“. ²⁶

Така Априловъ подсича издѣно дървото, на което се държаха още крѣпителитѣ на черковно-славянщината, и отговорътъ на Фотинова въ Любословие, ²⁷ като не отби ни единъ отъ ударитѣ, нанесени тѣй сполучливо и сигурно, послужи като лебедова пѣсень на цѣлото обречено на смъртъ течение. Доколко бѣ разколебанъ и авторитетъ на Венелина, по отношение на членната форма, ужъ непригодна за стихове, това показваха пѣкъ опититѣ на Славейкова и Чинтулова отъ 1849 г., послѣдвани наскоро отъ полемическия отговоръ на Шуменския учител С. Изворски, който доказваше съ ирониченъ тонъ и дори въ „ритми“, че членната форма не прѣчи никакъ да се пише поезия на български. ²⁸

V

Между прѣдставителитѣ на българската редакция се вреждатъ както Богоровъ, съ своята граматика отъ 1844 година, намѣрила одобрението на Априлова, така и Гаврилъ Кръстовичъ, съ своитѣ Писма за нѣкои си мжчности на Българско-то правописаніе, и Иларионъ Стояновичъ, съ своя прѣводъ на Православное оученіе, отъ сжщата година, Богоровъ иска такова „равнописанье, което да е основано на естествѣнѣтъ български изговоръ“; той проповѣдва, значи единъ по-краенъ фонетически принципъ. Кръстовичъ, наопѣки, като не отрича правото на живия говоръ, настоява за една етимологическа основа на книжовния езикъ. Както гърцитѣ днесъ сж избрали измежду многото свои наречия онова, което стои най-близко до стария елински, и сж го поправили и до-

пълнили отъ послѣдния, така трѣбва да постѣпимъ и ние: „да пишемъ какъ-то говоримъ, обаче по онова нарѣчіе, кое-то е най-ближно и най-сообразно съ старо-българския-тъ езикъ“. Още по-добрѣ школувалъ въ филологията и запознатъ съ възгледитѣ на компетентни граматисти на Западъ, както и съ публикуванитѣ най-стари славянски ръкописи, Кръстовичъ се опълчва противъ идеитѣ на Берона, Априлова и Сапунова и иска увеждането на ѣ, ѓ и ж навредъ, гдѣто това е присъщо на старо-български, вмѣсто а и у или нѣкакво друго руско или фонетическо писане. Значи, не трѣбва да се пиши ванъ, крастъ, патъ, или вжнъ, кржстъ, пжтъ и пр., а единичко правилното вѣнъ, кръстъ, пжтъ. „Така не удаляющеся отъ старо-българско-то правописаніе, щемъ и характеръ-тъ на етимологія-тж, т. е. на словопроизводство-то да сохранимъ, и произношеніе-то на езикъ-тъ си вѣрно да прѣдставимъ“.²⁹

Тѣзи идеи, тѣй послѣдователно и убѣдително развити, станаха извѣстни едва въ 1858 г., когато Кръстовичъ публикува писмата си въ цариградскитѣ Български Книжици. Ала че тѣ не сж минали, безъ да упражняватъ силно влияние върху разрѣшението на въпроса още въ 1844 г., за това свѣдочи най-добрѣ езикъ-тъ на Илариона Стояновича, сетнѣшенъ митрополитъ Макариополски, който не само слѣдва съвѣтитѣ на Кръстовича, бидейки и въ тѣсна дружба съ него, но спечелва, на свой редъ, извѣстенъ авторитетъ между помладитѣ писатели, за да имъ се наложи съ езика на своя прѣводъ на едно богословско съчинение. За зависимостъта на Илариона отъ по-стария Кръстовичъ говорятъ както сходствата въ идеитѣ, — и интересно е, че Иларионъ пише специална статия „за оупотребенно то правописаніе въ преводъ атъ“, ³⁰ като послѣсловие къмъ чуждия трудъ (стр. 229), — така и частнитѣ писма на Кръстовича отъ началото на 1844 г. до Райно Поповичъ, гдѣто изрично се указва на ръководната роля, що играе Кръстовичъ. „Ѣ какъ съмъ си дошълъ“, съобщава Кръстовиятъ на Райно, на 19 мартъ 1844., „обѣрналъ му съмъ съвсѣмъ мысли-тъ ѣ гдѣто славѣнѣваше и пишаше не правъ, сегѣ е готовъ да употреби чистъ български слогъ ѣ правописаніе основано на произношеніе то народно, и на дрѣвны-тъ български или славѣнски ръкописи“.³¹ Самъ Иларионъ не крие, въ своето езиково разсѣждение къмъ

прѣвода, че мислилъ и се колебаалъ дълго, докато се рѣши за тая или оная насока на езика и правописа, и най-сетнѣ се отвърналъ отъ „церковный ать ѡзыкъ“ и усвоилъ единъ български, основанъ еднакво на чистата старобългарска традиция и на живия говоръ. Въ това отношение той слѣдвалъ, между друго, примѣра на френцитѣ и на гърцитѣ, които възвеждали съврѣмения си народенъ езикъ къмъ старинската му основа и примирявали естественото произношение съ единъ етимологически правописъ. Иларионъ прѣпорѣчва да се пише ѿ тамъ, гдѣто „церковный ать ѡзыкъ“ употребѣва е, а Българскій ать го произноса полугласно (смъртъ. кръстъ, сърдце): ѿ въ кръвъ, слѣнце; ж въ ржа, мжжъ, плетж, плетжтъ; и т. н. Колкото за члена той признава: „Предпочетохъ ѿ мно́го то члѣновы на мѹжескій ать родъ, ать, за що́ то ѣ по ѣбци по българіѡ та, а не чи дру́ги те, жтъ, а, о, не сж прѣвильны“.³²

Така поставилъ проблема на българския книжовенъ езикъ, при особеното съдѣйствие на Кръстовича, Иларионъ не закъснява да намѣри мнозина послѣдователи и да допринесе значително за тържеството на принципитѣ, които по сжщество сж и днесъ мѣродавні. Правъ е въ голѣма степенъ стариятъ Славейковъ, когато въ своитѣ Български притчи. говорейки за езикъ и правописъ до Освобождението, изтъква че тѣ били доста установени: „Прѣосвященный Иларионъ (Михайловскій) . . . даде ново едно направление на язык'а и правописа́нето ни, като почнѣ да пише на народний языкъ с' правописа́ние основано на старобългарскій. Примѣр'а на Михайловскій послѣдуваха изобщо всички Българи които се учаха и свършваха в' Руссія и най добрый негов послѣдовател се яви Найдѣн Геров. Язык'а с'направленіето което му дадохъ Михайловскій и Найдѣн Геров изобщо се пригърнѣ от пишжщитѣ Българи, тѣй до появяваніето на М. Дриновъ ний почти имахми единъ що́ годе общъ языкъ с' почти еднообразно правописа́ние“.³³

VI

Раковски излиза на писателско поприще по едно врѣме, когато спороветѣ сж утихнали и извѣстно едномислие владѣе вече навредъ. Новобългарската редакция на езика, — такава, каквато въ едри линии установяваха Априловъ, Кръстовичъ

и др., — си пробиваше път побѣдоносно въ всички книжовни кръгове, и съ нея си служеха еднакво както прѣводчитѣ и учебникаритѣ, така и поетитѣ и журналиститѣ. Битрѣбвало да очакваме, че и авторътъ на Горски Пятникъ ще трѣгне по изравнения път и нѣма да рѣшава отново труднитѣ въпроси, които доскоро поглѣщаха толкова енергия. Но не тъй става и въ дѣйствителностъ. Колкото невѣроятно и да ни се вижда това днесъ, новиятъ сподвижникъ на литературното поле не усвоява за оржие на мисълта и проповѣдта си изработеното съ толкова усилия общо книжовно наречие, а единъ съвсѣмъ новъ и твърдѣ своеобразенъ езикъ, който по начало се осланя на пропадналата славянска редакция. Безъ да държи смѣтка за навика на читателитѣ и практиката на писателитѣ, той се наема, както се изразява Априловъ за Христаки или Фотинова, да върви срѣщу водата, срѣщу общото течение, и така създава единъ словесенъ органъ, въ който се оглежда прѣкрасно неговата особена психика.

Но Раковски не е напълно самобитенъ; той има своитѣ учители. И интересното е, че прѣди да иде на школа у тѣхъ, прѣди да се установи на слѣдванитѣ съ такава упоритостъ правила, той пише по-инакъ, пише по-естествено, макаръ и да показва голѣма неопитностъ въ правописъ и стилъ. За тия първи стѣпки на писателя, за това колебание между нѣколко начала и тоя неустановенъ езикъ ние сѣдимъ по малкото на брой негови писма отъ 1846 и 1848 г., по Неповиненъ бѣлгаринъ отъ 1854 г., гдѣто е прѣправена една по-стара редакция, и по сънищата и писмата отъ 1851 г.

Тукъ, въ тия случайно запазени писма и бѣлѣжки, Раковски не е нито послѣдователенъ, нито привърженикъ на славянската школа. Той пише, изобщо взето, фонетически и котленски, съ примѣси отъ нѣкакъвъ черковно-славянски и съ спазване на извѣстни етимологически начала. Понятие за езика му отъ тая епоха, когато той не се чувствува още писателъ, дава началото на едно негово писмо отъ 11 априлъ 1846 г., което носи подписа на „Стойко Савовъ Папазоулу Казанла,“ но е въ сѣщностъ отъ сина му, приподписанъ тамъ като „Г. С. Раковскі“ (то е писано въ затвора и е адресувано до Анастаси Х. Стояновичъ):

„Явно е вамъ нашито неповинно приятелско постраданіе което ни послѣдува отъ Котленските днѣшни градоначалници както за това може да сте са извѣстили. Но како може да сторя вѣчи! Злото послѣдува вѣдно съсъ крайното разсипаніе на всичката ми фамілія, и на истото ми здравіе. Това ли ужидвахъ азъ на старите си години, после толкова вѣрни заслуженія на царщината и на сѣлото ни Котель? Упокоеный вашъ отецъ и господаръ мой добре ма приканяше да са вдигна отъ това село проклето, отъ тѣя человѣцы завистливи, и да са присѣля въ Шуменъ, но кой можеше да провѣде и да промысли будощности! Петънадесетъ мѣсеци прѣминаха отъ какъ ни вдигнаха отъ Рухчукъ въ желѣза обковани и отъ това ни влачатъ отъ тѣмница въ тѣмница въ желѣза обковани“ ...

Въ друго писмо, съ дата 2 августъ 1848 г. Цариградъ, Раковски („Г. С. Раковскі“) пише до баща си („Стойку Чорбаѣи Папазооглу“) въ Котель:

„Чадолубивый оче,

Съсъ тры пощи стана какъ не ми пишитѣ никакъ не-знамъ що е причината, неможахъ отъ нигдѣ да разбира гдѣ се намирашъ, и що си свѣршилъ до сега. Рашидъ Паша стана пакъ харѣе назара, Рифатъ Паша пакъ реизи шури, какъ то си бѣха и попереди, когато бѣше ти тука. Повнишъ че ти бихъ писалъ толкова пжти за единъ конъ, и ти ми писа че си гу купилъ, и азъ така са врекухъ тука, сега ще си изгубя една толкова капія за единъ конъ. На ли знашъ турцити какви са кату имъ вричешъ нѣщо ачи ги излажишъ, сетни нищжтъ да выдятъ человѣка. Това така. За това правишъ какво правишъ единъ конъ да намеришъ, единъ хубафъ конъ гюстереклія бою постуеринде“ ...

Най-сетнѣ, въ писмо до баща си отъ 14 май 1841 г. Цариградъ, Раковски пише:

„Чедолубивый оче,

Писмуту ви отъ 5-го текущаго пріехъ и разумѣхъ за всычко що ми писувашъ. Отвѣствувамъ ти се подробно за всычко. Первомъ за Крастя неси сторилъ добре гдѣти неси

станалъ мухакели на Търново, на тоя паша на времиту защото лѣсну можеш ти самъ да си сваршишъ тая работа, и дати устанатъ шимдилекъ мюлкювите отъгорити, безъ да имашъ сумнѣніе шупе отъгорими че азъ искамъ дати зема мюлкювите на живота ти, требаши да смислишъ че азъ не-самъ Тарпановъ сынъ — но кой ти е кріфъ ты не ма слуша и млогу збарка на това отъргори. Защото изгубихме време много благопріятно, коету всякуга неса пада“ ...

Все така, въ сѣня си отъ 15 мартъ 1851 год., той им-провизира стилъ и правописъ, безъ да е прокаралъ опрѣдѣ-лени начала. Той пише фонитически, съ редукция на неуда-ренитѣ гласни *е* и *о*: урелъ, кату, кацналу, уморилу, да гу, отъргори, дадуха, житу, ниса гу, ялу и пр. Мѣстния котленски говоръ прѣдставятъ и фонетически яв-ления като „но ма е страхъ“, или „вечаръ“, а черковно-сла-вянското изяснение на пълнитѣ гласни (по книжно влияние). уружіе, видохъ, петокъ, сосъ, два пути, Болгарія, и др. Членната форма за мъжки родъ е атъ ятъ, за мн. ч. те, и тя се поставя свързано съ имената. Вмѣсто ъ, въ срѣ-дата се пише всѣкога *а*: варвеша, фарчеше, пригар-нахъ, фракни, исахналу, и т. н. Юсѣтъ (*ж*) се употрѣбя въ коренни срички: гжска, кжща, кжрски, — гдѣто се замѣня, подобно на ъ, по нѣкога съ *а* (варте), — и въ края. Срѣща се често неорганическо *ь* вм. *е*: нѣя, вѣчеръ, сѣи-зинѣтъ, дѣнѣ. А като книжна заемка се вмѣстятъ думи като абіе, форми като человѣка и слѣдний и употрѣ-бата на *і* и *ы*.

Нѣкаква странна смѣсица отъ живото източно-българско наречие и черковно-славянското прѣдание прѣдставя езикътъ на Неповиненъ Българинъ, надъ който авторътъ ра-боти, очевидно, съ по-голъма грижа, нежели надъ бързо за-писанитѣ сънища. Тамъ той пише фонетически търговицо, срещнати, направяти, дукарахти, познаватъ ли ма, кършини (кършене), ищяши, и пр. Членната форма е -ѣтъ, -атъ, -а, -ятъ за м. р., и тя, както и членовѣтъ за другитѣ родове, се пише ту свързано, ту отдѣлно отъ име-ната: цѣлъ-та, первыятъ, естественото, край-а, сводъ-а, прѣдседателъ-а, моитѣ, столатъ, очите, вратъ тж небесните, горски тѣ, царската, и пр. Но

редомъ съ нея се употрѣбятъ падежнитѣ форми на сжществителни и прилагателни: нощное сждовище, послѣдний въпросъ, вышереченый начинъ, гнѣвномъ сърдцемъ и яромъ окомъ, високаго порту драгоманинъ, іяростію, да прѣсече Раковского, речи Раковскому, и др. Личното мѣстоимѣние за 1 л. мн. ч. е мы. Вмѣсто ѣ, въ срѣдата стои а: позвани, хварлиха, и др. Раковски е все още неустановенъ въ граматическитѣ си знания и прави често груби грѣшки, като „една животъ“ и „въ срѣщнитѣ страни Цариградъ“; или употрѣбя русизми и гръцизми като казнъ, уды (членове на тѣлото), вънтрешно, ифосъ (видъ), правдидаяние, азіятически, привеждайки буквало и цѣли фрази отъ гръцки думи (τον όρίζοντον, και άνεπτυειθε) и послѣ българскитѣ, още не навикналъ на тия (воздуха, и воздихна).

VII

Но между това Раковски трѣбва да пише стихове. Идеята за Горски Пѣтникъ е заседнала здраво въ ума му, той трѣбва да ѝ намѣри прилично облекло. Той събира мислитѣ си върху езика, и на пръвъ планъ се хваща о оная граматика, която владѣе отдавна и твърдѣ изкусно: тая на на гръцкитѣ автори, изучвани нѣкога въ Куру-чешме. Не само за езика, но и за формитѣ на поезията той има прѣдъ очи гръцки оригинали, както показватъ честитѣ съпоставки въ черновкитѣ му за думи и изрази. У него наддѣляватъ класически тенденции, така че въ борбата между етимология и фонетика, между мъртво прѣдание, прѣдставено въ ореола на миналата слава, и живи рѣчь, носена отъ устата на невѣжа и тъмна маса, която знае само да покваря, надвива прѣсъхналиятъ изворъ на старобългарската писменность. Все тогава той подкача да изучва и филогически езика на миналото, и граматикитѣ на Момчиловъ и Неофитъ Бозвели, както и открититѣ отъ самия него рѣкописи, му даватъ първитѣ насоки. Той чете и Венелина, и навѣрно остава поразенъ отъ довода му противъ членовѣтѣ, съ които не били възможни никакви „ритми“ на български. Той слѣди и Любословието на Фотинова, и вижда тамъ, какъ редакторътъ,

слѣдъ като по-рано е билъ на мнѣние да се пише „каквото е навикновенъ народатъ“, сир. онова, което е „на коренни-а ни языкъ свойствено“ и на читателитѣ „благоприятно и угодно“, сега обръща курса и заговаря на общия нѣкога за всички славяни и намъ оставенъ като скжпъ завѣтъ отъ прадѣдитѣ черковно-славянски, безкритично смѣтанъ за езикъ на Кирила и Методия. Той има, най-сетнѣ, прѣдъ очи и примѣра на Христати Павловича, защитилъ съ такова усърдие правото на старината и замѣнилъ тѣй сжщо живата рѣчь съ осветеното отъ дълга писменча употреба прѣдание.

Рѣшително влияние върху граматическитѣ теории и езиковата практика на Раковски упражняватъ още двѣ обстоятелства: 1. спорътъ за новогръцкия литературенъ езикъ, и 2. занятията му съ сравнително езикознание, сравнителна митология и всеобща история. Раковски е посветенъ отблизо въ всички перипетии на гръцкото възраждане, и между друго знае сигурно, както Априловъ, Добровски и Фотиновъ, за двубоя между Неофитъ Дука и Кораи по въпроса за книжовния езикъ. Неофитъ Дука прѣпоръчва на своитѣ съотечественници да прѣзратъ необработения народенъ говоръ, и да приематъ за училището и литературата староелинския езикъ, а Кораи подържа, наопаки, че „народътъ трѣбва да се учи на простия си матеренъ езикъ, за да може да прѣуспѣва въ учението“.³⁵ Несъмнѣнно Кораи не отива толкова далечъ, колкото единъ Филипиди, който издига до писменъ езикъ най-обезобразения диалектъ и пише притова съвсѣмъ фонетически. Той е умѣренъ въ своето прѣдложение и, като сматра днешния гръцки изобщо потомъкъ на стария общъ езикъ (*κοινὴ*), иска да се прѣчисти отъ чужди елементи и оправи откъмъ формитѣ си, за да се застѣпи единъ етимологически принципъ въ новата книжна редакция.³⁴ Априловъ, Добровски, Кръстовичъ и др. скланятъ за идеитѣ на Кораи, понеже имъ се вижда, че българскиятъ народъ, безъ връзка съ забравеното минало и безъ всѣкаква книжнина, трѣбва тепърва да си образува достъпенъ нему езикъ, именно чрѣзъ оправената жива рѣчь; наопаки, Фотиновъ и Раковски, подведени отъ политически и исторически утопии, повлияни отъ мисълта за сближение между славянскитѣ народи и отъ желанието да облагородяватъ езика, съчувствуватъ по-вече

на консервативното течение въ гръцката литература, и отъ неговото врѣменно тържество тамъ теглятъ заключение за успѣха и на собствената си „старобългарска“ реформа. Раковски може толкова по-лесно да пригърне такава една посока, подхранена отъ цѣлата му граматическа култура, че вече Неофитъ Рилски я насърчава донѣкждѣ, а Огняновичъ по-рано и Неофитъ Бозвели по-късно я застъпватъ открито. Колко сроденъ става така езикътъ му съ тоя на Огняновича или на Бозвели, които не сж взели още бѣлѣжка отъ съществуването на юса и слѣдватъ черковно-славянската основа съ гръцки крой и съ нѣкои новобългарски отклонения, това се хвърля тутакси въ очи, когато сравнимъ нѣколко реда отъ първоначалната редакция на Горски Пжтникъ съ кое да е мѣсто отъ Житието на Св. Алекси или отъ Мати Болгария.³⁶

Върху особения складъ на езика въ Горски Пжтникъ отъ 1854 г. и върху развоя му по-нататкъ упражняватъ силно влияние и филоложко-историческитѣ занятия на Раковски. Неговитѣ фантазии за древно потекло на българското племе и за родството, „за да не кажемъ почти единство“³⁷ на български езикъ и на санскритски, го подвеждатъ да гледа на опростения и аналитически устроенъ новобългарски езикъ като на едно печално падение и да изтъква навредъ, като мѣродавенъ за научното обяснение и сближение, езика на старобългарскитѣ паметници. Послѣдниятъ трѣбва да минува и прѣдъ чуждия свѣтъ като езикъ на днешния български народъ, за да теглимъ отъ това облагитѣ, които единъ старогръцки напр. носи за съврѣменнитѣ потомци на Омира и Платона. Раковски може толкова по-лесно да се убѣди, какво живото наречие не трѣбва съ необходимостъ да бѣде и органъ на книжнината, че то е прѣпълнено съ чуждици, които нѣматъ право на уважение. Тия чуждици засѣгатъ еднакво рѣчника и словообразуването, и членната форма напр., споредъ него, не е никаква прабългарска черта, а бѣлѣгъ на подражание, плодъ на гръцко влияние. Ако срѣдството за проникване до послѣднитѣ основи на езика е за учения „учищение отъ разнovidно то гласопроизношение и отъ въведени тѣ и притрупани тѣ отъ послѣ окончяния или приносны значеня“³⁸ — защото само по такъвъ начинъ ще

поличи близостта между санскритъ и български, — съдството за облагородяване на книжовния езикъ, за приравняването му къмъ писменността на културнитѣ народи, която отъ вѣкове запазва единъ и сжщъ характеръ, е пакъ това чистене отъ сетнѣшнитѣ промѣни, които съвсѣмъ не сж необходими за пълното и ясно изказване и само грозятъ, като чуждици или простащина, хубавата рѣчь на образованитѣ.³⁹ Отъ това гледище Раковски не оправдава нито загубата на инфинитивъ и причастия, нито изхвърлянето на *ы* и *ю*сове, и като се старае да намѣри една такава редакция на старобългарски, която да прави само лексикални отстъпки на живия говоръ и да улеснява възвръщането къмъ старината, попада на своеобразния свой езикъ, който не е нито старобългарски, нито новобългарски, а отразявава само идеалитѣ на филолога-патриотъ.

VIII

Върху принципитѣ на своя езикъ и върху мотивитѣ и съображенията си за редъ нововъведения Раковски не се изказва нигдѣ систематически. Нему сж били правени, несъмнѣно, сжщитѣ бѣлѣжки за неразбраностъ и давани сжщитѣ съвѣти за по-просто и естествено писане, каквито е трѣбвало да чуе и Фотиновъ, когато започва да нагажда езика си по черковно-славянски.⁴⁰ Така напр. образованиятъ и политиченъ Сава В. Филаретовъ, който слѣдва въ Московския университетъ, като праща въ началото на 1857 г. единъ списъкъ на абонати за Горски Пжтникъ, гдѣто фигуриратъ видни професори и писатели отъ Русия, бѣлѣжки подъ черта: „N. В. Братски моля Г. Раковскаго да не допуца въ своето си прекрасно съчинение сербизмы и т. п. а да си пиши чисто по български, котленски; тогава неговото произведение ще има още по-голяма цѣна.“ И нѣколко мѣсеца по-късно, все той, като удобрява тона, съдържанието и направлението на Българска Дневница отъ 1857 г., критикува редактора въ най-вѣжлива и прикрита форма: „Само языкътъ Ви малко пѣстъръ. Увѣренъ съмъ, че Г. Раковскій прави това не случайно не, безъ важна причина... нѣ каква е тая причина, се желателно остава да не вкарвате бѣлг. языкъ изведнажъ въ нѣмско системати-

зиrowаніе. Простѣте!“ Чувствувайки се длѣженъ да оправдае практиката си и да отговори на приятелски изказанитѣ отрицателни бѣлѣжки, Раковски крадишкомъ загатва въ писмата си, че не знае какво впечатление ще направи „слогътъ“ му на българскитѣ читатели, ала ученитѣ слависти го били одобрявали, и че макаръ на първо врѣме да се виждалъ той „малко страненъ“, съ врѣме щѣлъ да се „изясни, оглади и прѣчисти“, тъй като нищо отначало не било свършено.⁴¹ Въ края на своя Показалецъ отъ 1859 год. той установява пжтемъ, че „нашъ писменъ языкъ иеце не е влѣзълъ въ общы правила удобрени отъ всѣхъ, що то да сж държи всѣкы по тѣхъ,“ — нѣщо, което не е съвсѣмъ вѣрно, — и обѣщава слѣдъ малко да издаде единъ Опитъ българскаго языка, гдѣто да говори „обширно о тому“.⁴² Но затова той ни остава тъй длѣженъ както и за много други обѣщания, когато се касае да се доказватъ извѣстни смѣли твърдения.

Разпрѣснатитѣ въ печатнитѣ и въ ржкописнитѣ му трудове бѣлѣжки ни даватъ все пакъ възможность да схванемъ основата на граматическитѣ му идеи.

Сждено по всичко, Раковски живо скърби за опростяването на българския езикъ и за загубата на ония звуци и форми, които сж го характеризували нѣкога. Той прави разлика между по-правилни и по-неправилни говори и намира, че котленскиятъ напр. е запазилъ по-вѣрно старото произношение, запазилъ го дори „истото“, както е било въ древнитѣ врѣмена, когато пжкъ другитѣ говори сж се измѣнили чувствително.⁴³ Трѣбва да се вземе въ внимание, при установяването на книжовния езикъ, само по-старото въ устата на народа, а не по-новото и извратеното. Да се мисли обаче за истинско тжжество на писменъ и говоримъ езикъ е абсурдно: нѣма такова ни въ старитѣ ни въ новитѣ културни езици. Защо Демостенъ прѣписва Платона, кога иска да усвои стила му? Очевидно защото това не е говоримиятъ езикъ, познатъ на всички: инакъ ораторътъ нѣмаше нужда да прѣписва единъ единственъ авторъ, а щѣше да слуша какъ се говори отъ цѣлия народъ. Така и Цицеронъ не пише езика, съ който си служи простиятъ римски гражданинъ, „ни же простый французинъ говори Волтеровъ ѣ Руссовъ языкъ, ни же ѣнглезинъ Милтоновъ, ни же руссинъ Карамзиновъ и

Пушкиновъ, ни же грѣкъ простъ Сучовъ и Вамвовъ, и проч.“⁴⁴ Ние българитѣ бихме постѣпили по-правилно, ако, намѣсто да измисляме тепърва правила за книжовния си езикъ, се опитаме да възвѣрнемъ живото наречіе къмъ неговата първообразна и чиста форма, къмъ старобългарския езикъ. И Раковски расяждава къмъ вѣрмето, когато съставя Горски Пѣтникъ:

„Потрѣба необходима ѣ нужда велика ѣ да наши оучени блѣгари, кой въ възраждаемъ нашъ книжинъ сѣ занимавѣтъ (упразнавѣтъ), не лѣжѣтъ ѣскреното чѣдо, говоримаго днесъ ѣзыка нашего, ѣ сѣщъ своѣ майка (старо блѣгарскаго ѣзыка) и сѣ разглобѣніе неправилно, по подобіѣ просто-грубаго говоримаго грѣцкаго ѣзыка, раслаблѣтъ, ѣ оубезсилѣтъ, негова първообразна дѣѣтелность. — По лѣсно же може да сѣ обработи приближаемъ до старо-българскаго нежели да му сѣ основаватъ отъ ново правила. Вѣси писмени ѣзыци, стари и нови, ѣмѣли сѣ (ѣмѣтъ) щиль по высокъ ѣ по обработенъ ѣтъ говоримѣй простомъ народомъ“.⁴⁵

Раковски явно слѣдва тукъ мислитѣ на Венелина, — както въ други случаи, гдѣто трѣбва да се обясни покварата на езика съ чужди влияния, той слѣдва Неофита Рилски. Раковски, именно, е убѣденъ, че за разногласното произношение на старитѣ юсове виновни сѣ сърбитѣ, а за вмѣкването на членнитѣ форми — грѣцитѣ. Обяснавайки веднѣжъ замѣната на ж и ѣ въ една сърбска редакция на старо-български текстъ и навеждайки изричното свидѣтелство за тая замѣна на самия прѣписвачъ, той мисли: „Това е довольно доказателство колко е пострадалъ старо-българскиятъ нашъ ѣзыкъ отъ чужды нарѣчыѣ; а чрѣзъ писменнаго изкривенаго ѣзыка пострадалъ е и говоримы нашъ ѣзыкъ, щото днесъ въ Българіѣ сѣ слуша разногласно произношение.“⁴⁶ Колкото се отнася до членовѣтъ, той приема, че тѣ не сѣ „природни“ на езика ни, че тѣ сѣ вмѣкнати тамъ отъ невѣжни хора, именно отъ грѣцкитѣ „простацы черны злоблively калугеры“, които горѣли книгитѣ ни и принуждавали народа ни да учи грѣцки.⁴⁷ Макарь първоначално и да вѣрва, че тукъ се касае за „крива“ употрѣба на старобългарскитѣ запоставни показателни мѣстоимения — така въ блѣлѣжника си отъ 1854 година —, отпослѣ той усвоява по-сгодния за па-

триотическия му мирогледъ възгледъ на Неофята Рилски, който вижда въ тѣхъ гръцко влияние.⁴⁸ Какъ е попадналъ тоя „чистъ гъркисъмъ“ въ български езикъ? Чрѣзъ проповѣдта на светогорскитѣ таксидиоти-калугери, отговаря Раковски просто. Отъ врѣмето когато тѣ плъзватъ по България, се е „развратилъ“ нашиятъ езикъ и е възприемъ „несвойствени нему изрѣченія“, особено тия „неправилно и разнообразно употрѣбляемии дънесъ членове“.⁴⁹

Но езикътъ ни е много богатъ, за да не прибѣгва до такива заемки. „Българскы писменъ языкъ нѣма нужда да зѣма рѣчи отъ чужди языци и да сѣ заблѣждава“.⁵⁰ Нѣма нужда ни отъ членни форми ни отъ чужди корени, понеже ние имаме всичко необходимо още отъ врѣмето, когато сами прѣдставяме цѣлия славянски родъ, отъ врѣмето, когато езикътъ ни се родѣ съ санскритъ и зендъ. Нашиятъ старъ езикъ не е наречие отъ славянската фамилия езици, но самия славянски; и макаръ днесъ, отъ невѣжество, да се е „разглобилъ“ подобно на новогръцки, той може да се възобнови, стига да „оправимъ и украсимъ“ живия си говоръ, като изхвърлимъ членовѣтъ и другитѣ сетнѣшни придобивки.⁵¹ Не само нѣмаме нужда да заемаме, но можемъ и да даваме, както сме давали вече нѣкога: защото, какво е въ дѣйствителность стариятъ гръцки, ако не рожба на старобългарския? „Еленскы мнимъ първобытенъ языкъ ѣ отцѣпка отъ българскаго. Първобытни и несъставени мними еленски рѣчи сѣ доказвжтъ съставни, производни и естествено значение имѣжщи въ нашъ българскы языкъ. Българскы языкъ ѣ много побогатъ отъ еленскаго“.⁵² И като примѣръ за такова обяснение и потекло той сочи тъмнитѣ гръцки думи нектаръ (санкритъ амрита) и елинъ (грѣкъ), които били чисти старобългарски. „Доказателства о тому“ Раковски обѣщава да даде при сгоденъ случай.⁵³

IX

Проникнатъ отъ такива идеи за богатство, старинность и значение на български езикъ, — и то не само на старобългарския книжовенъ, но и на новобългарския простонароденъ, доколкото именно той не е покваренъ отъ чужди вли-

яния и пази вѣрно наслѣдството отъ индийската прародина, — Раковски иска да спрѣ процеса на разлагането; и книжовниятъ езикъ му се струва призванъ да изиграе тъкмо тая роля. Този книжовенъ езикъ не бива да се нагажда само по вкуса на даскалитѣ и дѣцата, той е нѣщо много по-вече, отколкото напѣтствие къмъ букваря и наустницата. При грамадното негово значение за възстановяването на индогерманския праязикъ, на митологията и на историята, възможно ли е, ние сами да вдигнемъ рѣка отъ него, отъ истинския му образъ, и да се спускаме до равнището на извратенитѣ отъ невѣжество и чуждо влияние помѣстни говори? Дългъ патриотически е, да бждатъ обречени на забора тия отклонения и да се извади на показъ, прѣдъ наши и прѣдъ чужди, само чистото и класическото, само онова, което характеризира нашето славянско потекло, нашия прастаръ битъ и нашето рѣшение да возобновимъ щастливитѣ врѣмена на нѣкогашна България, когато е цѣвтѣла и достойната за всѣка похвала българска книжнина. Волева натура, която не знае прѣчки за постигането на идеала си въ живота, Раковски и тукъ вѣрва, колкото наивно толкова и искрено, че може да се обърне колелото на историята и да се наложи на цѣль народъ единъ отдавна забравенъ езикъ. И подзелъ борба срѣщу демократическото течение въ книжнината тъкмо тогава, когато то вече се е оформило окончателно, като е намѣрило и своитѣ талантиливи теоретици и практики, той защитава една отнапрѣжъ обречена на провала реформа, която не брои при това ни единъ другъ сериозно взиманъ привърженикъ. Печална сждба, въ която долавяме не само послѣдицитѣ на бочни за назначението на книжовния езикъ „научни“ и национални домогвания, но и изявлението на единъ характеръ, способенъ да не се плаши отъ противудѣйствиа и винаги наклоненъ да усвоява смѣли и оригинални идеи. Раковски е до такава степенъ безъ усѣтъ за цѣлесъобразното и възможното, разчитайки на своитѣ сили, щото влага крайно своеобразни лични схващания и въ въпроси, които не търпятъ подчертаване на едно азъ. Като се ослабя донѣкъдѣ на своитѣ значително по-скромни и вече компроментирани прѣдходници, той рѣшава проблема за българския книжовенъ езикъ така, както се рѣшаватъ съвсѣмъ частни въпроси. Съ

това той напуска почвата, на която стоятъ всички останали прѣдни умове и самъ отстранява едно отъ сжщественитѣ условия за успѣха си като писателъ и поетъ: — необходимостта да бѣде разбиранъ напълно отъ читателитѣ.

XI

Ако имаме прѣдъ видъ по-специално езика на Раковски въ главното му произведение, Горски пжтникъ, трѣбва да правимъ разлика между тритѣ послѣдователни редакции, тъй като тѣ не се сходятъ откъмъ граматика и свѣдочатъ за извѣстно развитие, което продължава и понататъкъ, въ Показалець отъ 1859 г.

Въ-котленската редакция на Раковски не е още напълно установенъ въ езика си и плаща често данъ на колебанието отъ по-рано, когато не се брои писателъ. Той пише „ѣзъ“ и „ѣзъ“, „міръ“ и „міръ“, „дѣнь“ и „дѣнь“; „колибаніе“, „оусвободили“, „прѣщавай“, „ратище“, „пжтишественникъ“, „зова“, „хождаши“; надъ и въ, макаръ изобщо и да поставя ъ въ края; не „забравай“, „моа“, „сіа“; „хварли“, „сладакъ“, „момакъ“; и т. н. По примѣра на Неофита Рилски и на Огняновича той си служи редовно съ оксии, вари и придихания при началнитѣ гласни, все тамъ пише редовно оу вм. у, употребява старинното ѿ („ѿ пиле“, „моегѿ“, „нашегѿ“) или „еваггеліе“, съ г вм. н. Той се стреми да прилага послѣдователно падежнитѣ форми, които обаче синтактически съвсѣмъ не разбира, и излѣзли отъ употреба думи като оуже, хотѣ, весь, что, ничѣсоже, притворно, и т. н. Изхвърля члена, но понѣкога го вмѣква и незабѣлѣзано: „раіска та“, „чървена та“, „извори ти“, „водити“, и др. Получава се по такъвъ начинъ единъ езикъ, който прѣдставя странна смѣсца отъ черковно-славянски и новобългарски елементи.

Въ Стоянъ и Бояна, писана година по-късно, Раковски се е отърсилъ отъ много лишни нѣща и е станалъ малко по-послѣдователенъ. Той пакъ пише оу въ началото и ъ въ края, но изхвърля съвсѣмъ оксии, вари и придихания, както и началното или крайното ѿ, и само случайно грѣши съ „камъ“, пипируди“, „гжаби“, „фжрка“, и съ фонетичното „збержъ“ или „одборъ“, както и по-късно. Запазилъ е ѣ (въ

думи като „веселіе“, „насиліе“ и въ „прі—“), а по-рѣдко ѣ („крѣстель“, мѣрти“). Пише се вече безъ членове, но и безъ старитѣ родителни, дателни и мѣстни падежи, които, види се, го затрудняватъ много. Изобщо езикъ и правописъ сж спечелили нѣщо откъмъ естественостъ, макаръ движението и постройката на изреченията да сж твърдѣ изкуствени или измѣжени.

Най-сетнѣ, въ печатната редакция на поемата, опростяването на правописа и съгласуването на етимологическия принципъ и на старинската редакция на езика съ живата българскарѣчь достигатъ до сравнително най-завършена граматическа система. Колкото се отнася до правописа, Раковски изхвърля напълно буква ѡ, за да я замѣни съ я;⁵⁴ изхвърля и ѣ въ сжществителни на *ие*, за да поставя просто *i*; употребява ѣ вм. *a* въ думи като *къмъ*; поставя ѣ въ края на думитѣ вм. досегашния ѣ, и то еднакво въ глаголитѣ (*росятъ*, *мръднѣтъ*) и въ сжществителнитѣ отъ *ж* и *м*. родъ (*пролѣтъ*, *въздухъ*), като по старъ навикъ пише твърдѣ често *ь* (*гордость*, *пѣсень*, *тамъ*, *слѣдъ*, *Сливень*), безъ да има нѣкакво правило за смѣната; поставя *ы*, *ѣ* и *ѡ* наврѣдъ, гдѣто етимологията, по руски примѣръ, го изисква (и като ги смѣсва въ една и сжща дума на различни мѣста); пише *вѣтаръ* (*покрай вѣтѣръ*) и *быстаръ*, съ неправилно изяснение на *ѣ*, и зговорно, съ *з*; а ударения не поставя никждѣ, освѣнъ на спом. гл. *ѣ* (*покрай който се вѣстѣва и естѣ*).

Архаичниятъ отпечатъкъ на езика се постига не толкова съ графиката, колкото съ формитѣ. Раковски се стреми да пише въ съгласие съ старобългарската морфология, ала изпада въ голѣми противурѣчия, като не прокарва систематически старитѣ образувания и като заема отъ руски, сръбски и новобългарски отдѣлни думи или начини на изказване, чрѣзъ което се нарушава всѣко единство и всѣка правдоподобност. Това не е собствено езикъ, който живѣе исторически, или, най-малкото, който е добилъ животъ поне въ едно съзнание, а нѣкакъвъ изкуствено стѣкменъ и непослѣдователно прилаганъ инструментъ, готовъ да се разпадне всѣки моментъ. Така, авторътъ употребява вмѣсто членната форма и сжществителнитѣ съ прѣдлогъ — падежитѣ *родит.*, *дат.* и *творит.*, съ

които обаче си служи и неправилно и сравнително рѣдко: „Мждрицѣ сж храмы двигли“, „едног' овчаря разумнаго“, „римскаго царства побѣдитель“, „огнѣмъ го съжегали“, „силоуж убезчъстены“, „с'прѣзрѣніемъ сж убърнжжж“. Той храни особена слабостъ къмъ имен. пад. на сложнитѣ прилагателни: „истый начинъ“, „женскый полъ“, „благое время“, „незрѣлое состояніе старихъ народъ“, „тихая ношь“, „нашая земля“, „трынныя дракы“, „сладкогласныя птичкы“, и пр. Знае причастията („злож познавъ... скытамъ ся“) и неопрѣдѣлительно наклонение („силяши нужда слѣдва ти сждба“), ала знае и опрѣдѣлени форми съ *да* („святины нашы д'освободимы“), които сж и правилото. Употрѣбя личното мѣстоимение за 1 л. мн. ч. *мы*. Но като се връща така къмъ езиковата старина, като усвоява мѣстоименията или нарѣчията „какова“, „колико“, „како“ „тогдашенъ“ и пр., той прави въ областъта на фонетиката отстъпки на живата народна рѣчь („ищж“, „всѣкогы“, „тяшки“, „сфраки“ и пр.), а въ рѣчника си заема отъ руски („погружень“, „притворень“) и сръбски („усокъ“, „ратари“). Гдѣто пѣкъ живиятъ или стариятъ езикъ не се оказва достатъчно пригоденъ за цѣлитѣ му, той извърта думитѣ или съчинява нови, каквото напр. „мжчность“, „отчайность“, „студеность“, „независность“, „удыхна“ (отдыхъ), „подобность“, „правленье“, „вѣжество“, „селцы“ (селяци), „славый“ (славей), и др. Тия думи сж толкова произволни, колкото и синтактичнитѣ постройки като: „Срящж добра да тебѣ Богъ дадѣ!“, гдѣто естествениятъ редъ се извърща безцеремонно въ интересъ на стихотворния ритъмъ.

Трагизмътъ, въ който попада Раковски съ тоя свой езикъ, основанъ на пѣстри начала, се долавя най-нагледно не въ Горски Пѣтникъ, гдѣто стихътъ, тѣй изкуственъ, поема отчасти отговорността за всичко извратено, а въ писания малко слѣдъ това Показалецъ. Тукъ, именно, Раковски не е стѣсненъ отъ никакви формални съображения, отъ никаква просодия, и може да прояви таланта си като стилистъ толкова по-добрѣ, колкото по-близо му лежи прѣдметътъ и колкото по-лесно му се удава изображението. Но естествениятъ разказъ, гдѣто се чувствува темпераментътъ, наблюдателността и дори извѣстна поетическа сила на автора, е на вѣтка стѣсненъ отъ тия архаични причастия, падежни

форми и новоизковани думи, и ние само съжаляваме, че авторът е ималъ нещастната мисъл да прибѣгне до такъвъ езикъ, намѣсто да се излага съвсѣмъ просто. Има страници въ Показалецъ, които биха били образцови като описания, ако не бѣше тая старобългарска мания, която покваря всичко.⁵⁵

XI

Изобщо езикътъ на Раковски прѣдставя най-изкуственото и граматически невъзможното, което отдѣлниятъ писателъ отъ епохата на нашето възраждане е могълъ да измисли. Ако другитѣ се осланятъ на едно мъртво прѣдание или на една жива рѣчь и се стараятъ да отстранятъ до колкото е възможно всѣки личенъ починъ, за да внушатъ на читателитѣ, че тукъ се касае за установено и неизбѣжно състояние на книжовния езикъ, той намира удоволствие въ една оправдана само отъ неговитѣ вкусове граматика, която толкова по-вече дразни съврѣменниците, колкото по-малко тѣ знаятъ основанията и колкото по-живо чувствуватъ абсурдитѣ. Загадъченъ донѣкждѣ откъмъ своитѣ „научни“ начала, понеже Раковски не удържа обѣщанието си да ни посвети въ тѣхъ, тоя езикъ е днесъ толкова по-понятенъ въ чисто психологическо отношение. Въ него, въ неговитѣ морфологични и синтактични волности, въ неговата чепатостъ, въ неговитѣ примѣси отъ старо и ново, отъ свое и чуждо, се долавятъ не само редицата влияния, които срѣдитѣ и личноститѣ упражняватъ върху духовния развой на писателя, но и особената посока на умствени интереси и на темперамента. Прѣдъ насъ изпжква, кога четемъ поемата въ освѣтлението на характера и на биографията, една личностъ съ опрѣдѣлени антикварно-исторически увлѣчения, която чувствува въ себе си сили да организува и има убѣждението, че е пратена отъ незнайни сили съ мисия да издигне до себе си, намѣсто да слѣзе и да се приравнява. Внукътъ на Мамарчева, синътъ на Стойко Поповичъ и съмишленикътъ на Неофита Бозвели е натура, съ силно развита и устойчива воля. Той не се поколебава да тегли най-смѣлитѣ послѣдици отъ своитѣ убѣждения, прѣвърнати въ страсть, да подържа и нѣ-

кои съвсѣмъ неоправдани отъ способноститѣ му илюзии. Той става и историкъ и поетъ едничко по силата на желанието си да бжде такъвъ и безъ да усѣща отначало нѣкакво призвание. Веднѣжъ схванато дѣлото на историка или творчеството на поета като важно сръдство за националното пробуждане, той се рѣшава, макаръ и неподготвенъ, да овладѣе неподатливата материя, и не само си внушава, че може да се прояви, но започва да се отнася и като авторитетъ спрѣмо другитѣ работници на това поле. Той самоувѣрено излага най-невъзможни хипотези, скроени въ угода на патриотическитѣ му фантазии, за да ги противопоставя надмѣнно на по-сериознитѣ чужди; той се опитва да командува на вдѣхновението и се мни, че е достигналъ да стане избранъ пѣвецъ на свободата. Нито обективностъ и научна метода, нито търпимостъ може да се очаква отъ него, и нищо по-наивно въ нашитѣ очи днесъ, отколкото самодоволната ирония по адресъ на Шафарика и Миклошича за тѣхнитѣ възгледи върху български езикъ и българска история, или отрицанието на граматическитѣ теории на Богорова и Цанкова, таксувани като „глупости“. Всичко, което се изпрѣчва на пътя му и се противопоставя на мисли или желания, трѣбва да бжде осмѣяно, съкрушено, обезвредено; той не допуска да има другъ право, не търпи възражения, и е готовъ съ думи и дѣйствия да унищожава и да отстранява. Всѣка инициатива, която не е негова или не е получила неговото кръщение, па била тя и най-полезната, най-умната, най-благородната, трѣбва да бжде провалена; личното му достоинство не търпи да бжде неговото азъ заобиколено, диктаторскиятъ му инстинктъ не допуска да се подвизава и другъ съ сжитѣ права.

Всичко това, тѣй ясно отъ цѣлата дѣйность на революционера, се отразява и въ органа на мисълта му, въ езика му. Раковски не би намѣрилъ смѣлостта да се домогва до свой особенъ езикъ, слѣдъ като е вече приетъ единъ другъ отъ мнозинството писатели въ оная епоха, ако не вѣрваше слѣпо въ звѣздата си и ако не мислѣше че има и право и дългъ да въздѣйствува самъ-саминъ върху общественото мнѣние. И както той става поетъ по силата на простото желание да мине за такъвъ, внушавайки си постепенно и убѣж-

дението, че е наистина поетъ, така става и реформаторъ на книжовния ни езикъ, безъ да се стѣснява отъ непопулярността на усвоенитѣ принципи и отъ неуспѣха на учителитѣ си. Вѣрата въ себе си се прѣнася и върху начинания, които по самото си естество не търпятъ никакви субективни схващания и оригиналничания.

Б Ъ Л Ъ Ж К И

1. Ю. Венелинъ, О зародышѣ новой Болгарской литературы Москва, 1838, 31, 45—48. И въ неиздадената си българска граматика отъ 1835 г. Венелинъ подържа, че, въ сравнение съ богатството и благозвучието на старобългарски, днешниятъ български се явявалъ „ущербленъ, униженъ, лишенъ изящества, одѣтъ въ рубище и сосланъ на хутора по Болгаріи, Румелии и Македоніи“. Той прѣпоръчва да се изоставятъ мѣстнитѣ отклонения и да се възвърне езикътъ на образованитѣ къмъ прѣдишнитѣ форми, за да се сближи така съ руския, „коего они собствено сѣтъ только наречіе.“ Прѣпоръчва и оживѣване на падежнитѣ форми, които българитѣ „по невѣжеству своему доселѣ вовсе не отличали“, за да се поправи говорътъ и да се сближи съ старобългарски, руски и другитѣ славянски езици. А за „мнимитѣ“ членни форми мисли, че тѣ биди собствено и сега показателни мѣстоимения слѣдъ сжществителнитѣ и само въ Сливенския говоръ били загубили значението си на мѣстоимения, за да се употрѣбятъ като гръцкото τὸ, нѣмското аег, или „человѣкатъ“, „руката“, „дѣлото“ въ руското „просторѣчіе“ (— послѣднитѣ форми били въ руски единъ видъ бѣлгаризъмъ: „вѣдъ болгаре и такъ сѣтъ русское племя, русскіе выходцы“) — Срв. Д-ръ И. Д. Шишмановъ, Венелиновитѣ книжа въ Москва, II. Български Прѣгледъ IV (1898), кн. IX, 49—54.

„Болгарскій езикъ естѣ отрасль Русскаго“ мисли Венелинъ и въ писмото си до Априлова отъ 27 септември 1837 г. Вж. СБНУ, I. 177.

2. Писмото е печатано у Венелина, О зародышѣ, 40, нт. Привидениятъ кжсѣ е на стр. 44—45. И въ гръцки писанитѣ си писма до Неофита Рилски отъ юни и юли 1838 г. Априловъ остава вѣренъ на Венелиновскитѣ възгледи. Той мисли: „Българитѣ нѣматъ още организиранъ езикъ, не приематъ общи граматически правила и . . . изказватъ различни мнѣния. Едни пишатъ съ ѣ, други съ я. и т. н. Най-напрѣдъ трѣбва да се уреди езикътъ, т. н. всички изобщо да иматъ прѣдвидъ да пишатъ както старата имъ майка пише думитѣ, а не както простия народъ. Която страна на България изговаря по-близо до стария езикъ, нейното произношение трѣбва да се слѣдватъ и ученитъ“. И като прѣпоръчва по-нататък да се събиратъ рѣкописи и старини, той настоявалъ да се издири „въ кои мѣста българитѣ употрѣбаватъ члена и въ кои не, въ кои употрѣбаватъ атъ, та, то въ кои о, та-то (зашто г. Венелинъ е на мнѣние да се изхвърли членътъ); въ кои мѣста сж запазени косвенитѣ падежи отъ стария езикъ“, и пр. — Д-ръ И. Д. Шишмановъ, Двѣ неизвѣстни гръцки писма на Априлова и Палаузова до Н. Рилски. Училищенъ Прѣгледъ VIII (1903) 434, 441.

3. К. Огняновичъ съобщва въ „примѣчаніе“ къмъ своето Житіе Стаго Алексіа члвѣка Божія (Въ Будинѣ градѣ 1833) 62, че изоставилъ „мѣстойменныя частицы та, то . . . и тѣ, та . . . послѣ именъ существительныхъ и прилагателныхъ“, защото „ни единъ славенскій народъ ихъ послѣ именъ оупотрѣблява . . . Защо бы ги пакъ Болгари употребляли коги языкъ не оукрашавать но паче погрозенъ струвать; зато азъ ги за не-потрѣбни судихъ“.

4. М. Кифаловъ Тетевенецъ, Заради Възрожденіе новой Болгарской Словесности или Науки. Сочиненіе . . . Венелина. Букурещъ 1842. Предигвореніе.

5. Т. Теодоровичъ, Букварь. Будинъ 1850. Самъ авторътъ на букваря е послѣдователъ на българската школа. Срв. А Теодоровъ, Къмъ исторіята на българския езикъ. ПСП. XXXII—XXXIII (1890), 264.

6. Срв. за Фотиновитѣ възгледи върху езика Д-ръ И. Д. Шишмановъ, Константинъ Г. Фотиновъ, СбНУ, XI. 698 нт.

7. Пропаганда за старобългарски езикъ прави и организаторътъ на българскитѣ младежи въ Атина, Д-ръ Иванъ Селимински. Като дава изразъ на възмущението си отъ усилията на гърцитѣ да ни държатъ въ невѣжество или да ни прѣтопяватъ национално, той намира спасение въ образованието изобщо и специално въ увеждането на българския езикъ въ училищата ни. Намѣсто да си биемъ главата въ изучаване години наредъ грѣцки, много по-полезно е да „въведемъ старобългарски езикъ или нѣкой другъ диалектъ, руски или сръбски“, тъй като по този начинъ „ще се доближимъ до нашитѣ славянски братя, съ които единъ день ще образуваме единъ дѣйствителенъ славянски народъ . . .“ Това сж мисли отъ 1843 г., които живо напомнятъ панславизма на Фотинова. — Писмо до Георги Золотовичъ, отъ 24 ноември 1843 г., Атина. Библиотека Д-ръ Ив. Селимински, кн. III, София, 1905, 25.

8. Срв. А. Тодоровъ, ПСП. XXXII—XXXIII, 262.

9. Христати П. Дупничанинъ, Граматика Славено-Болгарска, сочинена сега вторий път. Въ Бѣлградъ 1845 (Прѣдговоръ).

10. Болгарска Грамматика, сега първо сочинена 'отъ Неофита П. П. Въ Крагуевцѣ 1835, 15.

11. „О языке развращенный и навоздѣржный!“ провиква се Неофитъ слѣдъ като изброява на стр. 9 разногласията въ произношението по говори: на едно мѣсто некую, на друго некемъ, на трето нечемъ, на четвърто не щещъ, на пето нища, на шесто неща; или, все тъй: човѣкъ, чиякъ, чулякъ, чоекъ; свѣщъ и свекия, и пр.

12. Полемизирайки съ Христати, който увелъ причастията по подражание на славянскитѣ езици, Неофитъ бѣлжи, 67: „Но ѡзъ не можѣхъ да се согласимъ да полѣжимъ часть слѣва въ изыкати, коя то нито въ прѣстолюдо то произнашеніе се оупотрѣблява на сегашното врѣме, нито другъ нѣкой списатель а е оупотрѣбилъ“.

13. Димитриевъ, Писма по нар. пробужданье. ПСП. XXV—XXVI (1888), 58 нт. Издательтъ не прѣдава точно езика на оригинала. Писмото е отъ Копривщица, съ дата 9 ноември 1838 г. Думитѣ въ началото съдържатъ изказаното въ разговоръ съ Неофита възражение на даскалъ Райно.

14. Ferison (Димитриеѣвъ, т. е. М. Балабановъ), Писма по нар. пробужданіе. П. Сп. XXXVI (1891), 928 нт.

15. Покрай тая причина може да съществува и една друга, изтъкната отъ Д-ръ Ив. Шишмановъ, Училищенъ Прѣгледъ VIII, 430: „На тогавашния славяно-български езикъ не бѣ възможно да се пише съ такъвъ патосъ, съ такъвъ цвѣтистъ стилъ, пълненъ съ класични реминисценции, съ латински цитати и пр., каквито ни прѣдставятъ нѣкои мѣста въ писмата“.

16. Т. Панчевъ, Изъ архивата на Найдень Геровъ, София 1911. кн. I, 357, 330.

17. Българскиятъ му езикъ отъ по-рано, въ единственото писмо отъ 1840 год., е неустановенъ и неправиленъ, съдържа много русизми и ясно свѣдочи, че за книжовна практика биха липсвали на Априлова много нѣща. Това писмо е отправено до бащата на Найдень Герова, вж. Т. Панчевъ, ц. с. 11.

18. Геровъ съобщава, подъ дата 22 ноември 1841 г., слѣдното (Изъ архивата на Н. Геровъ, I. 357):

„Сега той (Априловъ) напечата еднѣ книжѣ на руска (думата е за Деница отъ 1841 год.), та сега е още у подвезачтъ да я подвезва, той никому не казва, че е печаталъ книжѣ доклѣ да излѣзе со всѣмъ, но азъ по случаю дадохъ на подвезачтъ да ми подвезва еднѣ книжѣ, и като видѣхъ у него Априловатѣ книжѣ искахъ, та я прочетохъ. Въ нея той описва българскитѣ училища, и така право, шото като я четехъ та отъ истинѣ кжщата прашеше, като да иска да се събори. Азъ му преведохъ неговѣ книжицѣ „Българскы книжници“ отъ руски, шо беше пратилъ по напредъ на тати, той изправя преводтъ та го направи нищо и нидѣ, па когато го напечата, отидохъ при него, та му се молихъ, та едва ми подари еднѣ книжицѣ за трудтъ. Сега ме кара да преведѣ една малка Географія и послѣ другѣ голѣмѣ да ми сбере тукъ спомоществованіе да я напечатамъ, но иска да пишѣ, какво сжмъ я превелъ подъ негово руководство, че тогава ще я купуватъ повече българетѣ, ужкакъ много го знаятъ българетѣ. Той понеже види, че мойтъ е най-добръ отъ сичкитѣ, та иска съ менъ да се прослави ужкакъ знае добръ българскыятъ языкъ, та ме поправялъ“.

И деветъ мѣсеца по рано, на 25 януари 1841 г., когато трѣбва да се измоли отъ Априлова удостовѣрение за прѣдъ цензурата, че прѣводтъ на една духовна книга на български нѣма да възбуди неодобреніето на синода (Изъ архивата на Н. Геровъ, I, 33):

„Споредъ това, като преписахъ половината отъ книгата, отидохъ та се помолихъ на г. Априловъ, като шо е той по тая часть първи, да ми прегледа преписанитѣ тетради, додѣ да препиша и останалитѣ, та да се подпише: той макаръ и да не знае болгарскійтъ языкъ добръ, знае, че можа да я преведа добръ, и може даже да посуди да ли е добръ преведена, или не. Но негова милость веднажъ казва, че не знае добръ български, а други пать, че нѣма врѣме, и така неше да се подпише. . .“

19. Василій Априловъ, Балгарскитѣ книжници, или на кое словенско племе собствено принадлежи кириловската азбука, Одесса 1841, 12, 30, 24, 24.

20. Денница новоболгарскаго образованія. Одеса 1844, 25, 26, 79.

21. Дополненіе къ книгѣ: Денница . . . Спть 1842, 22, 24.

22. Василий Априловъ, Мысли за сегашно то балгарско учение. Одесса, 1847 8—5.

23. Мысли, 6.

24. Така, едноврѣменно съ Априлова, и Ив. Н. Момчиловъ обвини Христати, въ своята Писменница на славянскій-а языкъ (Бѣлградъ 1847, прѣдговоръ, VII), че има „неправы и заръждивяли познанія за сѣщъ тѣ майка на Ново-Бѣлгарскій-а языкъ“, и че, като тегли днешния говоръ къмъ неговия изворъ, „вмѣсто да поправи вѣжди вади читѣ“ на нашата книжнина. „Защо“, при това „да сѣ гнусоти и красоти букви тѣ: ж и ѣж, кога тѣ ся произнасяли и пишали отъ прадѣды тѣ ни на исты тѣ мѣсто, дего и нѣи сега гы употребяваме?“

25. Мысли, 11, 17, 18.

26. Мысли, 12, 14, 32, 33.

27. Вж. резюме и главнитѣ мѣста у Шишманова, *СбНУ*. XI, 702 нт.

28. Вж. това стихотворение въ Царигр. вѣстникъ VIII (1856). № 361 отъ 11 януари. Срв. и извадката у А. Теодоровъ, ПСп. XXXIV, 522.

29. Писмо 1, отъ 15 априлъ 1844. Бѣлгарскы Книжици 1858 г., ч. II, кн. II (августъ), 312 нт.

За тия писма поменува Кръстовичъ вече въ едно писмо отъ 19 мартъ 1844 г. до Р. Поповичъ. Тукъ, като успокоява учителя си за обидния отзивъ на Априлова, въ Денница, навежда му бѣлгарската пословица: „Кога клопа много воденица, да знаете че е празна“. Срв. М. Д. Балабановъ, Г. Кръстовичъ, 186. Въ писмата си, печатани въ Бѣлгарскы Книжици, Кръстовичъ се чуди (стр. 327), защо Априловъ, който по-рано подържалъ Венелиновски идеи, сега, прѣзъ февруари 1844 г., мисли съвсѣмъ друго-яче за езика. „Види ся изъ това че Г-нъ Априловъ, кога-то мы е писалъ това писмо или е забравилъ що бѣ писалъ въ окръжно-то си на 1836 л. или е промыслилъ и промѣнилъ мнѣніе“. Очевидно, Кръстовичъ не знае нищо за „мислитѣ“ на Априлова въ брошурата му отъ 1847 г., макаръ и да печата писмата си едва въ 1858 г.

30. Православное Оученіе, сочинѣнно на Рѣсски Ѡ присноп. Митрополита Москѣвскаго Платѣна... Нѣнѣ же преведѣно на Бѣлгарски. Ѡ Свѣщенноинокъ Хилиндарскаго Іларіѣна Стоѣнова Елѣнчанина. Въ Цариградѣ, 1844.

31. М. Балабановъ, Г. Кръстовичъ, 190.

32. Православное Оученіе, 227, 249.

33. П. Р. Славейковъ, Бѣлгарски притчи, ч. I, Пловдивъ 1890, стр. XXXI.

34. Думи на Добровски, ученикъ на Каири, привърженикъ на староелинската редакция, но послѣдователъ въ езика на Кораи. Срв. И. Шишмановъ, Ив. Добровски, Бѣлгарски Прѣгледъ III (1896), кн. 7—8, 160; и М. Балабановъ, Г. Кръстовичъ, 137.

35. Rangabé u. Sanders, Geschichte der neugriech. Litteratur, 26.

36. Ако Раковски учи въ Горски Пжтникъ отъ 1854 г. своитѣ съотечественици:

Міру покажете ся сжій народъ
Славны потомцы на старъ български родъ
Кой іявно прѣдъ четири оуже вѣка,
Славно е владѣялъ отъ незнайны вѣка...

Огняновичъ се обръща все тъй въ прѣдговора къмъ своето Житіе: „Ѡ Нарѣде; щѣ ли и въ Болгаріа да възсія нѣкога благодатна луча премудрости... въ Болгаріа кажемъ, коѣ ѣ отѣчество Ваше, коѣ ѣ нѣкога славчо бы'ло, коѣго се Вы' обаче днѣсь стыдите, каквѣ щѣ видехъ многѣхъ да се ѡтричатъ ѡт това име Българинъ ... Ѡ Бѣлгари! едѣ и Вы нѣ'сте потѣмцы тогѣже и'стаго нарѣда коѣго су Рѣсси, Сѣрби и прѣчи; И не ли' ѣ срамота да сѣ стыдите славнѣйшаго и'мене;“

Тоя езикъ и правописъ отъ 1833 г. напомня живо изложението на Неофитъ Рилски, въ граматиката му отъ двѣ години по-късно (срв. по-горѣ), както и това на Неофитъ Бозвели, въ ръкописитѣ му отъ 50-тѣ години.

37. Ключъ българскаго языка (1858). Одесса, 1880, прѣдг. IX,

38. Ключъ, X.

39. Още Неофитъ Бозвели, Славеннобългарская Грамматика (1835), XI, моли всѣки писателъ и учителъ „на славеннобългарскаго рода“, „кѣлкто е възможно, да не отбѣ'гва отъ своематернаго языка, но смѣлно да ся хвале, какъ и'ма една пребогата и предобродаровителна майка, която съ разгарната пазва щѣдро преграща, и сладкозахарно цѣлѣва, и отъ прѣзобилинотъ си пребогата и неисчерпаемо сокрѣвище, оусѣрдно, подарява чадата си, каквото и ако попросятъ за да отхварлятъ страннопріѣмны, трѣко влахо грѣческій рѣчи, и да ся оукрасятъ и преиспѣщятъ, съ свѣйственно приличныте, както и другіте европейски, и искуснонаказанны нарѣди, оупраправляватъ и оукрашаватъ тѣхните языцы“.

40. „Читателитѣ на Любословіята“, пише Мудронъ отъ Т.-Пазарджикъ на 26 май 1846 г., „са жалуватъ, че имъ теменъ и недостаточенъ языкъ-а безъ членовѣтъ ... Надѣвамся по голѣмъ успѣхъ да получатъ за напрѣдъ Любословіята ако послѣдувате г. Априлова“. Шишмановъ, СбНУ. XI, 743.

41. Писмо отъ 1 окт. 1857 г., въ архивата на Раковски. Срв. и писмо до Бр. Петкови, отъ 16 априль 1857 год. Нови-Садъ, въ архивата на Раковски:

„Въ сжбота прѣдъ възкрсѣніа испроводихъ ви свитѣкъ единъ отъ Български Дневници. Надѣж ся да сте го получили. Нѣ не зная какво впечатленіе ще даде нашему народу той слогъ на кого съмъ писалъ. Тукашній славянисти го одобряватъ. За прѣви опитъ вѣстина да ся вижда малко страненъ, нѣ съ время да ся изясни и изтъщи“.

Въ писмо до Кръстю Пишурка, отъ май с. г., Р. повтаря тия думи, като измѣня малко: „... нѣ съ время ще ся изясни, углади и причисти. Всяко начало изъ първо е несвършенно и недостаточно“.

И по-късно не липсватъ читатели, които харесватъ езика на Раковски. Така, Арх. Партени намира въ 1859 г., че Раковски „много ловко“ избѣгалъ

членовѣтъ, чрѣзъ което езикътъ ставаль по-гладкъ и добиваль сила и благозвучие.

42. Показалець, 145.

43. Въ ржкописния „Белѣжникъ. Сравнѣніе на Старо-Българскый языкъ съ днешный говоримый: който е истый: какъто ся ясно види въ ржкописитѣ кожани и на гладки книги съхраними въ Българія — отъ Г. С. Раковского — Котлянца. 1854“, Раковски разсждава на едно мѣсто така:

„Первѣнствующи тѣ градища, и по ближни тѣ всегда говорѣтъ по право който иматъ [языкъ — това ведно и до днесъ — въ Парісъ говоріятъ француски съвършено право — въ провинціята — въ Ліонъ, Марсіля по друго — въ Атина говоріятъ гръцки съвершено и въ ближнитѣ: и проч. Такъ и въ стари тѣ времена.

„Когда то е былъ въ Преславъ Българскый престоль вѣроятно е че тамъ сж е говорилъ Българскый языкъ право — както и въ ближни тѣ — Ако прегледаме съ взиманіе стари тѣ ржкописи — и произношеніе то на говоримый языкъ днесъ въ сѣло Котель, и Тича — нахождами чи ся съхранило сжщото произношѣніе, и истыятъ языкъ — понеже Котель ѣ засѣленъ отъ незнаини стари времена какъ то и Тыча — и Котель не е пострадалъ никакво разореніе какъ то окресни тѣ му стари градове, Раково, Неиково, Кепилово, Герилово, и Новачка; нето въ стари тѣ времена нето после отъ Кърцалии — и проч.“ . . .

44. Въ ржкописа отъ 1854 год. Нѣколко рѣчи за правописаніето бльгарскаго языка, запазенъ въ архивата му.

Така и въ ржкописния Опытъ бльгарскаго іазыка отъ малко покъсно се казва: „Нахождаемы въ говоримъ бльгарскы іазыкѣ окончанія мышкаго рода на о, какъ то мажо, воло, конію, нѣсж членове, какъ то ги мыслѣтъ нѣкои си. То ѣ най старо окончаніе, какъ то сж види въ Зентскы... Говоримы іазыкѣ никоги не може въ общѣ равенъ писменному. Само въ познаты отъ народа прѣдметы може да сж пиши исто какъ то говори народъ, а въ непознаты народу прѣдметы, дѣ трѣбва да вхождѣтъ изіясненая, допълненая мысли и вмѣтнѣтъ поніятия, тамо не ѣ възможно да сж пиши кѣкъ то говори народъ“.

45. Нѣколко рѣчи за правописаніето бльгарскаго іазыка.

46. Нѣколко рѣчи о Асѣню Първому (1858), 111.

47. Горски Пжтникъ, 214.

48. „Неофитъ е на мнѣние, „какво болгарскію іазыкѣ по естеству не ѣ ималь членове, защото ѣ бтрасълъ отъ Славянскія, кои то ги нѣма.“ Членовѣтъ сж подражание, заемка. Отъ гдѣ? Отъ съсѣдитѣ. И понеже турцитѣ ги нѣматъ, „іа“вно ѣ ѣ то, защо и членове те ѣ прижлъ отъ Грѣческіатъ... Н. П. ѣ *ἀνθρωπος*, вмѣсто да речѣме о чловѣкъ, мы говориме чловѣкъ о, ѣ изоставяме токмо ѣ-тъ. то *παῖδιον*, вмѣсто да речѣме то дѣте, мы говориме дѣте то“. Неофитъ П. П. Болгарска Граматика (1835), 45, 47, 49.

49. Горски Пжтникъ, 214.

50. Показалець, XIX.

51. Въ единъ „Бѣлѣжникъ Разнихъ Г. С. Раковского“ (инв. № 8117), писанъ навѣрно въ 1857 г., срѣщаме съ моливъ нахвърляни такива мисли:

„Български языкъ не е нарѣчие славянскаго языка, нѣ е сжщъ славянски стари языкъ отъ невѣжество впадналъ въ разглобленіе (какъ е и простогърски сжщи) нѣ старо искренно произнасянье сохранилъ — както е и грѣцки простоговорими отъ староелинскаго впадналъ въ разглобленіе — Български языкъ съ едно сравненіе съ стараго въ рѣжкоисис съхранимы лесно и за малко време може да сж управи и украси и да класични постани, какъвъ е и былъ въ свое цвѣтущо време. Членове не сж нему природни (да ся докаже какъ 'ся сж' вмжнали). Теофилактово Благовѣстованіе заслугува ни то доволно — нѣкои си сравненія да ся поставятъ“. И по-нататъкъ: „На грѣцки языкъ членъ е скланяемъ (примѣри). Зачто въ български не е? Видимъ . . . ако да бѣше. отъ учени челоуѣцы вмжнатъ, то тѣй щѣха да го урѣдятъ да е скланемъ (примѣри).“

Тоя бѣлѣжникъ трѣбва е, както се види по езика, отъ 1857 год., понеже въ него се поменува и нѣкакъвъ материалъ „за вторъ часть Гор. Пжт.“

52. Показалецъ, XXIII.

53. Показалецъ, XIV—XV, XXIII.

54. Въ Показалецъ отпослѣ той се връща отново къмъ **а**, като прибавя и **я**. Така се връща той и къмъ **ны**.

55. Като примѣръ отъ живитѣ и увлекателни описания въ Показалецъ бихме могли да наведемъ, — редомъ съ картината на пролѣтъта, която дадохме въ главата за поетическото дѣло на Раковски, — слѣдния кжсъ (стр. 102—103), гдѣто сж описани нѣкои сватбарски обичаи. Говорейки за това, какъ сватовеѣ дохаждатъ на сгледа у момата и какъ послѣ „придворникътъ“ прави своето прѣдложение, Раковски продължава:

„Момини родители, ако сж рѣшили да приѣмнатъ прѣдложение, нѣкои си, него сжщий день му давжтъ точенъ отговоръ или му отказвжтъ, а нѣкои си продължавжтъ по нѣколко си дны. А кога щжтъ ся отказа, извинявжтъ ся съ такива причини, да не бы ся поврѣди чистолубие придворника и момка, кой го є проводилъ, какъ то: наша мома є еще малка, не си є дотѣкала еще дарове, тжсъ годинж нишемъ ѣж жени еще, да 'й ся понародвамы, да ни пошета и другы тѣмъ подобни. . . . А кога родители ся склонѣжтъ да даджтъ дѣвойкж въ бракъ, попытвжтъ ѣж дали 'й є на сърдце момѣкж, то єсть, дали либи, и склонѣява ли ся да го зѣми за мжжа. Дѣвойка, ако и да є залюбена, ныкогы тчно не отговаря, нѣ срамижливо, кѣту ся разлива цвѣтъ тайния радости и задоволствия по лице 'й, издумва, глѣдажща долу, слѣдния: кѣту намѣрвате вы за добро и азъ. . . . Ако ли момѣкж не 'й є на сърдце, тогава морное мълчание и блѣдный цвѣтъ незадоволствия по лице 'й показвжтъ родителѣмъ вѣтршноє нейно разположеніе души. Многи отъ родителѣхъ, ако прѣдлагаемое мѣсто є добро, по тѣхно мнѣние, труджтъ ся да ѣж склонѣжтъ, а нѣкои си употрѣбляжтъ и силж, кое то є една отъ най

голѣмы и непростителны погрѣшки, при толко-зи другы добрины, коихъ българскый народъ увардилъ свято; защо всякъ може да размысли добръ, какви смъртносни іазви чѣкъжтъ едно невинно дѣвичино сѣрдце, дадено на силж чловѣку, кому то не є склонено! То є исто, кѣту кога немилостива ржка извади отъ гължбово гнѣздо пиле, кое є на близо да прохвърка и придаде го въ іастребовы нохты!

Отъ такива насилены бракосчисленыя произхождали сж' много жялостни послѣдствія. Благочювствени дѣвици отъ сѣрдечно охканье, на близо послѣ брака си, впадвали сж' въ неизцѣлимы болѣсты охтики (красникъ) и ставали сж' жѣртва невинна въ цвѣтъ младости си! многи даже и сами себе ся убивали! а многи съ голѣмо разорѣние на двѣ семейства ся сж' разтавляли! а други до гробъ сж' били незадоволни, злочести и прикарали сж' черны дны! Такива родители, [кои насижтъ чяда си въ бракове противъ душевны имъ свободы, ставжтъ іавни тѣхни убийци и не ги отвожджтъ въ храмъ за бракосчисление, кое є една отъ най голѣмая тайны, и кое є съставило чловѣцы въ общественны животъ, нѣ отвожджтъ ги въ гробъ и зачѣрнжтъ ги съ вѣнецъ тжжбы и горести!"

IV

Фолклорни разяснения

Отъ А. П. Стоиловъ

Раковски, въ по-голѣмата часть на своитѣ съчинения, дава голѣмо значение на българския фолклоръ и езикъ: служатъ му за главна подкрѣпа да развие своята индийска теория по произхода на българитѣ съ старата имъ култура, която съглежда въ обикновени думи и въобще въ нашия фолклоръ. Неговитѣ възгледи по тая материя, сформирувани подъ влияние на господствуващата митоложка школа въ началото на първата половина отъ миналия вѣкъ, сж старателно прослѣдени отъ културно-историческо гледище отъ проф. Д-ръ Мих. Арnaudовъ въ студията Раковски като фолклористъ¹. Въ тая си работа азъ нѣма да се спирамъ върху тѣхъ, защото въ труда на Арnaudова сж изяснени за науката, а ще се огранича да разгледамъ, какъ е прѣдставена българската митология у Раковски и какви подложни пѣсни изнесе той въ съчиненията си. Посвещавамъ специално изслѣждане на тия два въпроса, защото тѣ на врѣмето си възбуждаха най-голѣмъ интересъ въ нашето общество.

Фолклорнитѣ материали за Раковски не били цѣль за научни изслѣждания, а срѣдство за замисления си планъ да възстанови съ тѣхъ нашата история, тъй тъмна въ своитѣ начала. Наистина, научнитѣ му изслѣждания мѣрятъ единъ националенъ идеалъ, който ръководи почти всички труженици отъ врѣмето на Паисия до освобождението на България, ала тѣ иматъ и тая добра страна, че сж подтиквали автора имъ да изнася нови материали. А това е голѣма печалба за родната ни наука. „Раковски си поставя за задача“, казва Арnaudовъ „да прѣсне свѣтлина въ мрака на миналото и да възстанови неувловимата за простия умъ и за всички досегашни учени

верига, която свързва днешното състояние на българския народъ съ най-отдалеченитѣ му исторически сѣдбини. Единъ народъ безъ традиции, единъ народъ, който води потеклото си отъ некултурни татарски племена, живѣли на Сѣверъ, единъ народъ, усвоилъ нѣкакъвъ славянски говоръ, лишенъ отъ старина и красота — такъвъ се струва на чужденцитѣ нашия народъ, споредъ Раковски. И проникнатъ отъ гордо национално съзнание, до болка измжчванъ отъ състрадание къмъ поробения невѣжа братъ и отъ умраза къмъ потисниците или къмъ ония, които ни обиждатъ съ своитѣ хипотезии за късна поява и неславянска кръвъ на българитѣ, той се наема смѣло, да корегира погрѣшнитѣ възгледи. Филологическата анализа на езика, сравнителното съпоставяне на формитѣ му и коренитѣ му въ тия на сроднитѣ по-стари езици, прѣслѣд ва у него сжщата цѣль, която се има прѣдъ очи съ изучаването на пѣсни и приказки, за която се тършува у историци и хронисти. Централно мѣсто въ миросгледа на Раковски държи патриотическата мисль. Да бѣде полезенъ роду си, да допринесе споредъ силитѣ си за неговото морално и материално повдигане, да подготви политическото му освобождение — ето високата мечта, въ името на която се принася жертва единъ буренъ животъ, богатъ съ много перипетии. У никого друго, може би, между съврѣменнитѣ култа на отечеството не намира такова рѣшително изражение, не налага такъвъ печатъ върху цѣлокупната дѣйность на човѣка, както у Раковски. И отъ това становище трѣбва да се погледне на научната му работа. Тя е диктувана не отъ абстрактни нѣкакви концепции за познанието като самоцѣль, а отъ най-непосрѣдствени практически домогвания“².

Раковски още въ първото си поетическо произведение Горскій пѣтникъ³ широко отваря страницитѣ за фолклорни материали, които и сжщеврѣменно подлага на наученъ разборъ. По това врѣме, сир. въ 1857 год., въ пробния брой на Дунавскій лебедъ⁴ печати за първи пѣтъ подложната народна пѣсень „Симеонъ прѣзъ стѣнитѣ на Цариградъ“ и една истинска пеперударска нар. пѣсень съ прибавенъ стихъ: „Прѣдъ Перуна лѣта“, а въ 1859 год. излѣзе съ специална книга по нашата етнография, книга, която има не само епохално значение, но и до днесъ не е изгубила своя интересъ,

макаръ, за жалъ, много отъ повдигнатитѣ въпроси въ нея още не сж проучени. Това е извѣстното съчинение Показалецъ⁵, проектиувано въ три части, отъ които излѣзе само първата часть. Материали отъ непечатанитѣ двѣ части на това съчинение, по-късно Раковски печати въ своя вѣстникъ Дунавскый лебедъ⁶, въ книгата си Нѣколко рѣчи о Асѣню първому⁷, въ сп. Бѣлг. старина⁸ и въ книгата Ключъ бѣлг. языка⁹, както и въ Цар. вѣстникъ¹⁰ на Ал. С. Екзархъ, други сж останали ненапечатани и запазени въ архивата му, съхранявана въ Етнографическия музей.

Пристъпямъ да разгледамъ първо българската митология и сетиѣ подложнитѣ пѣсни по печатанитѣ произведения на Раковски. Рѣкописнитѣ му материали, запазени въ богатата му архива, по тия два въпроса нищо ново не донасятъ, за туй ги минавамъ безъ прѣгледъ въ работата си; тѣ въ скоро врѣме ще бждатъ напечатани съ другитѣ цѣнни материали, които съдържа тя.

I. Българска митология.

Едни отъ примамливитѣ въпроси изъ областъта на науката сж били и си оставатъ митоложкитѣ. Тѣ сж занимавали човѣшкия умъ отъ незапомнени врѣмена, макаръ и на всѣка стѣпка да се срѣщали мжчноти и за разрѣшенията имъ. При все това, човѣкъ е искалъ да надникне въ далечния си първиченъ животъ, когато той е билъ лишенъ отъ най-елементарнитѣ познания за природата, на която всецѣло билъ подъ нейно влияние. Той е билъ погълнатъ отъ всѣкидневнитѣ появи въ природата, прѣдъ които чувствувалъ своето безсилие. Той вѣрвалъ, че вселенната живѣе като него, или по-скоро, тя му вдъхвала животъ само за единъ моментъ въ сравнение съ нейното безсмъртие. Другояче и не можалъ да мисли: всичко е у него слабо и немошно, а въ природата — велико, силно, грациозно; той се ражда, живѣе и умира — сподѣля една секунда отъ вѣчността, а природата сѣ си остава, вѣчно съ своитѣ форми, сѣ таква млада, свѣжа, страшна и възхитителна. Отъ що произлиза това? — Прѣдставялъ си вселен ата като едно пространно тѣло, подвижно отъ невидими сили, които несравнено стояли по-високо отъ

него. Постепенно почва да си съставя култове на божества, на които, съобразно съ своето умствено развитие, дава различни форми съ опрѣдѣлени атрибути. На науката прѣдстои да ги прослѣди, какъ сж се развили, какви видоизмѣнения прѣтърпѣвали и пр., макаръ за много народи да нѣма най-ранни и послѣдовни свѣдѣния. Тукъ се дохожда до мжчния въпросъ, защото ученията на една школа изъ тая област често отъ основа се отхвърлятъ, докато въ други области изъ науката основнитѣ положения горѣ-долѣ се запазватъ. Причината на това е, че митологията и до днесъ не е можала да прѣдстави сигурни резултати, поне колкото има сравнителното езикознание. "Ако е мжчно", казва пок. Д. Матовъ, „да се разработи митологията възъ почва на такива религии, като гръцката, индийската и др., дѣто митоветѣ се отличаватъ съ извѣстна прозрачностъ, прѣдставени сж въ разни фазиси отъ развоя си и илюстрирани отъ разни зачувани паметници, то тришъ е по-мжчно положението на славянския митологъ. Той не разполага много съ исторически свидѣтелства, а намѣсто прозрачни митове, има прѣдъ себе си нѣкакви съмнителни въ митологически смисълъ прѣдания“¹¹.

Изслѣдванията по славянската митология сж почнали въ края на XVIII. в. и продължаватъ до днесъ, безъ да се е дошло до окончателни резултати¹². Славянитѣ въ своята религиозна мисълъ не успѣха да антропоморфизиратъ природнитѣ появи и стихии, подобно на гърцитѣ. Когато народната фантазия се е силила да изясни прѣдставитѣ въ божества и да имъ създаде генеология, да прѣдстави тѣхния животъ и характеръ, да създаде митъ за тѣхъ, явява се християнството, което нанесе ударъ на езическата митология съ християнския богъ и неговитѣ светии. Отъ досегашнитѣ изслѣдвания върху славянската митология, още прѣзъ втората половина на XIX. в., се оформиха двѣ течения, а именно: едното си прѣдставя старата славянска митология почти на еднаква степенъ развитие съ гръцката, римската, индийската и др., а другото се стреми да добие реална картина на старославянския миръ, да освободи славянския Олимпъ отъ въображаемитѣ му богове, и много съврѣмenni и отколѣшни тука относни явления обяснява чрѣзъ външенъ вносъ. Главни прѣдставители на първото течение въ славянската наука сж: А. Θ. Аѳанасьевъ¹³.

А. А. Котляревскій ¹⁴, В. Krek ¹⁵, Nodilo ¹⁶, К. J. Erben ¹⁷, J. Máchal ¹⁸, К. Szulz ¹⁹, L. Leger ²⁰ а на второто — А. Н. Веселовскій ²¹, Вс. Миллеръ ²², V. Jagić ²³, С. Zibrt, ²⁴ St. Ciszewski ²⁵, Д. Матовъ ²⁶, Ив. Д. Шишмановъ ²⁷ и др.

Влиянието на първото течение въ началото на втората половина прѣзъ миналия вѣкъ не само е оставило силенъ отпечатъкъ въ произведенията на мнозина български книжовници, но продължава да господствува до днешно врѣме, като му се дава широко мѣсто въ учебната ни книжнина, прѣдимно по история на литературата ²⁸. А тая аномалия се дължи на обстоятелството, че почти всички отдѣли по българската народна поезия въ учебниците на нашата литература сж стѣкмени по руски образци, каквито, за жаль, и у послѣднитѣ въ най-ново врѣме сж по ученията на Буслаевъ, Аѳанасьевъ и др. ²⁹. Пъкъ нѣкои наши книжовници и день днешенъ не се задоволяватъ и съ така прѣпълнения Олимпъ съ богове, ами продължаватъ да създаватъ и нови.

По-горѣ споменахъ, че Раковски, като съврѣменникъ въ разгара на митоложката школа, още въ обяснителнитѣ бѣлѣжки на поетическото си произведение Горскій пѣтникъ, виждаме, какъвъ ревностенъ послѣдователъ ѝ става. Неговата патриотична тенденция го увелича дотолкова, че това, което неговитѣ прѣдшественици отъ славянскитѣ учени приемаха съ извѣстни оговорки за нѣкои божества, той безъ колебание ги причисли въ броя на другитѣ божества и главно че живѣяли въ прѣданията и вѣрванията на българитѣ до днесъ, досущъ като у старитѣ индийци. За общата славянска митология той ни дава свѣдѣния по св. Димитрия Ростовски (* 1651—† 1760), но не посочва отъ кое негово съчинение ³⁰, както и отъ други писатели, но и тѣхъ не посочва. Като изброява славянскитѣ „богове“ съ кратки описания, Раковски отбѣлѣзва: „Отъ выше помянѣти стары богове помянуважтъ ся днесъ въ Българіи, Перунъ, Коляда, Лада, Лело, Вихръ, Ярило, до колко е миѣ даже до сега познато“ (Гор. пѣтникъ 168). Понататѣкъ разширява българското „баснословие“. Водейки се по Венелина, намира у българитѣ „Чърны-Богъ и Бѣлы-Богъ“ и по израза въ Котелъ „Чърнило!“ открива „Чърны-Богъ“, послѣ „Вѣщица, Вѣщерица, Вила, Пукълъ, Кукъ, Змѣюве, Змѣйци“ и пр. (171—173 с.). По-късно прѣзъ 1860 г., по

поводъ нар. пѣсень — Индже войвода³¹, слѣдъ като раз-
прѣдѣля народнитѣ пѣсни на 1. баснословни, 2. исторически
и 3. любовни и юнашки и дава за всѣки отдѣлъ кратки ха-
рактеристики, за баснословнитѣ пѣсни ето какво говори:

„... Наши баснословны пѣсны сѣ види чи Българи въ-
най старо врѣмѣ сж' вѣрвали въ единаго Бога, кого сѣ из-
ражавали съ имѣ Дѣдо-господъ; а сѣтнѣ му придружили
и Златж-бабж, кождъ отъ послѣ сж' славили за майка боговъ.
Подиръ сѣ види и двоебожие, олицетворение Слънца и Мѣ-
сеца, и най сѣтнѣ многобожие. А богове сѣ споманувать,
Суръ или Сива, коимъ иеже сѣ празнува народенъ празникъ-
Сурвакы. Колѣдъ, кому сжщо празникъ ѣ съхраненъ съ нѣ-
колко обрады. Перунъ, богъ грѣма и джда, кому пѣжтъ нѣкои
си пѣсны, кога чинжтъ молба за дждъ и изпълнжтъ нѣкаквы си
обрады. А отъ богыни сѣ споманувать Лада, коей сѣ съхранили
пѣсни и празникъ, кого въ Христианство сж' притворели на
Лазаръ. Въ Ладины пѣсны сѣ описвжтъ почти сички обрады,
коихъ сѣ творили стари Българи. Жертвоприносеныѣ около бѣлъ
Дунавъ, тържества съ гуслы, пѣсни и игроводы отъ вѣнценосцы
дѣвицы, кои сж' тамо добывали и нѣкои си прѣдсказваныѣ
о браку си. Тии пѣсни, кѣту относѣще сѣ женскому полу,
увърдили сѣ сж' най обшырно и ясно; какъ то и празникъ-
Ладинъ (Лазаръ) и ладуванье и кумичанье. Послѣ того иджтъ
зли и добри духове, кои сѣ дѣлжтъ на мжшкы и женскы.
Какъ то Змѣюви и Змѣици, Горски-Диви и Само-Диви, Юди
и Вѣщици или Бродници. За тѣхъ сѣ сж' съхранили твърдѣ
много пѣсни и приказки, отъ коихъ може сѣ описа цѣло имѣ
старо бытие, т. е. що сж' были тии въ сжщность и отъ тамо-
българскаѣ повѣстность сѣ разиснѣва твърдѣ добрѣ. Тѣхенъ
споманъ е осталъ най живъ въ народу и въ общѣ простый
народъ гы вѣрва и до днѣсь чи сжществувжтъ. Тѣй-зи сѣ
по-главни; а има иеже множество имѣна, кои сѣ относжтъ
добримъ или злимъ духомъ какъ то Чърнило и ІАрило, Лелю-
или Лилю, нѣкои си народни празници съ нѣкаквы си обрады,
какъ то Кукувъ-днѣ, Енювъ-днѣ, Мрасни-дни, Караканчу-
Краканчу и други, коихъ ные оставимы тукъ; защо то не ни
ѣ прѣдмѣтъ да пишимъ радовно и цѣло баснословие, нѣ само-
да дадемъ едно кратко понятие о тому читатѣлемъ си.

„На тыѣ баснословны пѣсны не можи имѣ сѣ на сичкы назна-

чи повремениостъ (епоха) съ тъчностъ; защото тии започвжтъ ише отъ приселения Българъ отъ Хиндистана въ Европж и достигвжтъ до християнскаго вѣка: а има нѣкои си, кои сж' сѣставили въ самое начало Християнства какъ то сж' нѣкои си Колѣдови и Сивови пѣсни" (Д. лебедъ I, брой 6 отъ 19. X. 1860).

И въ другитѣ си съчинения Раковски не пропуска случаи да се докосне до митологията, черпейки материалъ отъ българската народна словесностъ, като тукъ-тамъ прибѣгва за сравнение съ тая на индийци, елини, римляни и на нѣкои славянски народи. Понеже неговитѣ сравнителни изучвания въ тая областъ на науката сж често прѣсилени, тенденциозни, съ цѣль да подкрѣпи своята индийска теория, както вече споменахме, намирамъ за излишно да ги излагамъ въ всичкитѣ имъ форми и обяснения съ неговия мжчителенъ езикъ. Съ други думи, ще анализуваме повдигнатитѣ отъ него митоложки въпроси, като се ограничаваме на много мѣста съ кратки извлѣчения изъ съчиненията му. Нашитѣ екскурзии въ разбора ще бждатъ кратички прѣдъ видъ прѣдназначението на студията ни.

Минаваме къмъ разглеждане на божествата у Раковски.

Висша митология.

1. **Богъ.** Отъ наведения по-горѣ цитатъ изъ Раковски послѣдниятъ казва, че старитѣ българи вѣрвали въ „Дѣдо-господъ, а сѣтнѣ му придружили и „Златж-бабж“, кож отъ послѣ сж' славели за майка боговъ“. По-рано по поводъ народната пѣсень „Слънчева женитба съ хубавж Грозданжж“ ³² прави слѣдната бѣлѣжка :

„Тамъ пѣсень заключавъ голѣмы тайны, кои доказвжтъ най стары чърты нашего стараго богословія. Вѣрванье въ единаго Бога, кое сж относи въ най отдалнаж поврѣмениостъ чловѣчьскаго рода, спорѣдъ най дрѣвны списатели на самскриты книги; всемогущество Бога, приселение души послѣ смърти на небо и проч. А олицетворение слънца доказва постъпженное заблуждение чловѣчьскаго рода въ много-божие и пр. А колко сж относи на творчское изкуство и въображение, всаки, кой чювствува творчство, може да си прѣд-

стави, какво високо въображение играе въ таж пѣсень! За-любено Слънце, разговоръ о любовѣ и тѣжба майци си ко-ходатайствова прѣдъ Бога за срѣдства получения любовници сына ѝ Слънца, провѣсени отъ небо злати люлки прѣкраснаа Грозданка люлѣма на тѣхъ отъ майкѣ си, внезапно спуща-ние обляка и нейно на небо възнесение, майка ѝ плачаща заржча ѝ брачныа длѣжности и проч... Таа пѣсень не можа сѣ отнеси на друго, отсвѣнь на старо индийско чисто твор-чество, кое прѣвъзходи по въображениѣ си сички други“ (Показ. 129—130).

Отъ тая пѣсень той излиза за горното, както и отъ позна-тата приказка „Какъ дѣдо Господъ научилъ людитѣ на разни работи и занаяти³³ съ явенъ апокрифно-ле-гендаренъ мотивъ, която по-рано срѣщаме печатана отъ него (Показ. 136—9). Слѣд. не трѣбва да приписваме на старитѣ българи вѣрване въ едно върховно сѣщество подъ име Богъ, каквото се явява въ християнско вѣме. Колкото за майката на боговетѣ „Златѣ-бабѣ“, „която учила жени да тѣкжтъ и прѣджтъ и други домашни работи“ (Показ. 3), роля, която изпълнява въ казаната приказка „Дѣдо Господъ“, както е и въ самата приказка, ясно е, че е измислена богиня отъ самия Ра-ковски, както това направи П. Цв. Любеновъ, като даде име на фолклорната сбирчица „Баба Ега“ съ митоложка подкладка³⁴.

2. **Перунъ.** „Перунъ, богъ грѣма и дѣжда“ вижда отъ на-чало само въ стиха: „Прѣдъ Перуна лѣта“ на добръ извѣстната пеперударска пѣсень, който стихъ въ никой другъ вариантъ не се срѣща³⁵. Интересно е, че извѣстниятъ славянофилъ Ján Kollár прѣзъ 1835 год. въ една народна пѣсенчица съ леген-даренъ характеръ³⁶ сѣщо така изнесе името на Перуна въ стихъ „Buoh Parum za oblakami.“ Както Раковски, така и Kollár сѣ прибавили богъ Перунъ въ тия пѣснички, съ цѣль да засвѣдочатъ народенъ споменъ за славянския гърмодържець Перуна³⁷. За Раковски богъ Перунъ е ясенъ, па и „въ Ки-таж сѣ слави Перунъ за повѣствувателно лице нѣкого си царѣ, пришедшаго тамо ради потопа отъ острова Формоза“ (Показ. прѣд. XIV).

Дали култътъ на Перуна е билъ развитъ у славянитѣ, или само въ нѣкои племена отъ тѣхъ, науката още не е ка-зала рѣшителната си дума, макаръ по тоя въпросъ да е раз-

исквано доста много³⁸. Пакъ и атрибутитѣ на неговия замѣстникъ прѣзъ християнско врѣме, св. Илия, не се ли дължатъ на самото християнско учение, за което изрично се говори въ св. Писание³⁹? Като се знае отъ друга страна, че св. Илия се явява замѣстникъ на Зевса у гърцитѣ и на Тора у германцитѣ, слѣдва да приемемъ, че всички вѣрвания и сказания, свързани съ името на св. Илия, прѣдимно въ славянската поезия, сж дошли отъ гърцитѣ.

Изобщо въпросътъ за славянския гърмодържецъ Перуна остава откритъ, докато не се изнесатъ сигурни свидѣтелства отъ стари паметници: по единични думи, свързани съ името Перунъ, рискувано е да се приема, че въ езическо врѣме славянитѣ сж създали такъвъ богъ, какъвто е билъ у гърцитѣ Зевсъ, у германцитѣ Торъ и у индийцитѣ Индра⁴⁰.

3. **Колед**. Раковски съглежда въ християнския празникъ Коледа или Рождество Христово, споредъ народнитѣ коледни пѣсни и обичаи, богъ Коледа (Показ. 5,98). Наистина, въ послѣднитѣ намираме негово олицетворение (божичъ е и празникъ и личностъ), ала това не ни дава ни най-малко право да откриваме богъ Коледа.

4. **Суръ и Сива**. За богъ Суръ и Сива Раковски не на едно мѣсто и не единъ пжтъ говори въ своитѣ съчинения (срв. Показ. XIV, 5; Нѣк. рѣчи о Асѣню първому 60—61; Бѣлг. старина 28 с.). Главно отъ новогодишната припѣвка:

„Сурова година!
Весела година!
Пашкѹль на лѣсж!
Класъ на нивж!
До годинж
Живо здраво!“

(Бѣлг. старина 30),

или отъ македонската:
„Сива, Сива Василица!
Када сж си увасилила!
Тамо горѣ на Бей-пѹнаръ!
(тамо горѣ на Бѣлъ-Дунавъ).
Шчо имаше, шчо нѣмаше?
Златна чаша и коната!
Божикъ ми ѣ по небеси,
Слава мѹ ѣ пасла земя! (iv.)⁴¹

изважда богъ Сура и Сива. Въ обяснителната бѣлѣжка къмъ послѣдната припѣвка ето какво говори: „О ы Сива! нашъ старобогъ! кога ся си измѣнилъ и станѣлъ Василица т. е. празникъ бога Сива, кога ся си приобърнѣлъ на празникъ св. Василия? Ты што ся славѣше по горы, при студны изворы и при бѣлѣ Дунава, дѣ ся пиѣше СУР = усвятенъ водъ съ златы чяшы и съсѣды! А! сега вѣкъ ся слави рождество Христово! Христосъ нашъ е сега по небеси, и негова слава е по сичкъ земѣ!...“ (Бѣлг. старина 35). По-нататкъ за богъ Сура пише „Въ индийско то баснословие сѣштествува и само името Сур а на добры тѣ духове, кое буквално значи святлыи и съотвѣтствува съ бѣлгарское Бѣлѣ Богъ или Ирж-мъздъ = даштыи свѣтлость и приносно добринъ тж. Сура е равно и съ Дѣва, въ Индийско то баснословие, а въ Зандско то Сура = Дѣва = Богыня на безсмъртно то питие А-мрита или самаа А-мрита улицетворена, Сура = Сурия ся спомянува юште въ Индийско то баснословие, за сынъ на Касиана и Адита, и богъ слънца“ (ор. cit. 37).

Безъ да се спускаме въ екскурзъ за новогодишния бичай сурова и суровакването на дѣцата съ суровачки и да прослѣдимъ етимолозуването на Раковски, за да доказваме несъстоятелността на неговитѣ изводи за богъ Суръ отъ сурово и отъ епитета сива Василица или гълъбица, както е въ Охридско, ще кажемъ само, че славянската митология не познава такъвъ богъ.

5. **Лада**, богиня на любовта. „Ладж сж' вѣрвали“, казва Раковски, „за богынь и стари Елени, кога сж' были единъ народъ съ Бѣлгары и говорили единъ ѣзыкъ... измислили Елени вмѣсту Ладж' Афродита“ (Показ. XVIII), а въ християнско врѣме измѣстена отъ празника св. Лазаръ или Лазарица, но името ѣ запазено въ бѣлгарскитѣ народни пѣсни (Горпжтникъ 169; Показ. XVIII, 7—10. Бѣлг. старина 22, 65). Тая богиня славянскитѣ митолози едва на послѣдъкъ почнаха да отхвърлятъ⁴², докато въ нашата учебникарска книжнина още господствува⁴³. Вънъ отъ това, фолклористътъ Д. Мариновъ и въ най-новия си трудъ на дълго и широко говори за тая богиня, макаръ че повтаря писаното за нея отъ по-рано⁴⁴. За да подкрѣпятъ митолозитѣ твърдението си, че у славянитѣ

е имало богиня на любовта подъ име Лада, излизатъ главно отъ обичая „ладуване“ или „кумичане“⁴⁵. Навеждамъ отъ тоя обичай първитъ два стиха отъ извѣстната припѣвка, дѣто се срѣща думицата „ладо“:

„Ой Ладо, Ладо,
Момиче младо!“

Тукъ думицата „ладо“, по всѣка вѣроятность, е образувана отъ прилагателното име ср. р. „младо“ при интердукцията на припѣването, сир. като се пѣяло „момиче младо“, интердуктира се „ладо“ досущъ тѣй, както отъ пеперударската припѣвка се е появило „додоле“ и „ойлуле“, име на обичая пеперуда⁴⁶. На сжщия законъ подлежатъ много случаи въ нашата нар. словесность, за който на друго мѣсто другъ пътъ ще кажемъ повечко.

6. **Лелъ, Лиль.** „Лелю ся пѣжтъ такождѣ многы пѣсны а най паче любовны,“ казва Раковски (Гор. пѣтникъ 169). По-късно въ „Д. лебедъ“ I, брой 6 (отъ 19.X.1860) той споменва това божество [покрай „Чърнило и Ърило“. Споредъ Д. Мариновъ, „Лелъ“ е синъ на богинята Лада⁴⁷.

За това божество, макаръ Ц. Гинчевъ⁴⁸ да говори на дълго и широко, че е остатъкъ отъ старитѣ тракийци, отдѣто го заели гърци и римляни, славянската митология не го познава.

7. **Чърнило и Ърило = Чърны-Богъ и Бѣлы-Богъ.** Споредъ Венелина, славянитѣ вѣрвали въ добъръ и зълъ богъ. Отъ укоръ на стари баби въ Котелъ на нѣкой злочинецъ „чърнило!“, както и отъ „видѣхъ бѣлъ свѣтъ“ или „не видѣлъ бѣлъ свѣтъ“, Раковски вади черенъ богъ и бѣлъ богъ у българитѣ (Гор. пѣтникъ 171; срв. Д. лебедъ I, бр. 6 отъ 19.X. 1860).

Прѣдставитѣ, които се срѣщатъ въ нашитѣ вѣрвания и приказки за борба между бога и дявола, добро и лошо начало — староперсийски дуализъмъ —, отдавна е доказано, че тѣ не сж домашни, а заимствувани отъ византийската книжина, която ревностно разпространявали богомилитѣ⁴⁹. Слѣд. за „Чърны-Богъ и Бѣлы-Богъ“ не може и дума да става, че нѣкога сж сжществували у славянитѣ, а още по-малко у българитѣ. — Думата „Ърило“ напомня руския обичай съ сжщото име, който отговаря на нашия „ладуване“⁵⁰.

8. **Пукълъ.** „Казвѣтъ въ Котелъ за челоуѣка мълчеливаго и намръщенога. Что гледашъ такъвъ кѣту Пукълъ?“ пита Раковски, (Гор. пѣтникъ 171). Нататѣкъ на сѣщото мѣсто си задава въпросъ, дали не е елинскитѣ богъ Харонъ, но веднага се досѣща, че послѣднитѣ се срѣща у българитѣ подъ име Харо въ обичая да се поставятъ пари въ устата на мъртвецъ. Думата „пукълъ“ се срѣща често въ народнитѣ клетви, като напр. „пукълъ да ти е“, сир. да пукне, да тресне. Тия и подобни изрази сѣ послужили на Раковски да извади у българитѣ богъ на пѣкъла подъ име Пукълъ.

9. **Кукъ.** „Казвѣтъ въ Котелъ за дивъ челоуѣкъ — шо глѣдашъ кѣту Кукъ? сирѣчь кѣту дивъ“ (Гор. пѣтникъ 172). Задава си питане Раковски, дали Кукъ не е билъ богъ на дивотията и глупостѣта, понеже и сѣрбитѣ казвали на неразумна жена кукувица, а на мжжъ — кукувецъ. Нататѣкъ сближава и произвежда тоя богъ отъ обичая „кукери“. Интересно е, че и въ най-ново врѣме у насъ д-ръ Басановичъ дойде да изкара отъ сѣщия обичай богъ Кукъ на богатството и плодородието!⁵¹ Не ще и дума, че най-малко основание имаме да виждаме въ съкратената форма кукъ отъ името на птицата кукувица богъ Кукъ.

10. **Торкъ.** За тоя богъ Раковски пише само на едно мѣсто ето какво: „приносили жрьци жъртвѣ богу Торку колажще му шлова кравж или быкъ-буга, кое сѣ и до днѣсь съхранило по нѣкой си чисти български села, да си колятъ селци въ урѣченъ днь быкъ или бугж“ (Показ. 98). Излиза, споредъ Раковски, че тоя богъ е билъ на курбанитѣ. И такъвъ богъ славянската митология не познава.

Нисша митология.

1. **Самовили.** Най-много се е спрѣлъ Раковски въ съчиненията си върху тия митични сѣщества споредъ прѣдставитѣ имъ въ нашата народна поезия (срв. Гор. пѣтникъ 171, 173; Показ. 13, 131; Българ. старина 149—150; Ключъ 73; Д. лебедъ I, бр. 6). Тѣ сѣ били примамлива тема и на чужденцитѣ, щомъ се докосвали до нашата нар. поезия. Славянскитѣ митолози виждатъ въ тѣхъ грѣцкитѣ нимфи, пазителки на изворитѣ и горитѣ⁵². Слѣдъ обстойното сравнително

изслѣждане на самовилитѣ отъ Благой Ангеловъ⁵³, излишно е да се впускаме въ екскурзъ за тѣхъ, защото вѣрнитѣ сжжения по тѣхъ съ достатѣченъ материалъ, не само отъ нашата нар. поезия, но и отъ други народи напълно задоволява научнитѣ изисквания.

Минаваме къмъ самовилскитѣ пѣсни у Раковски.

а. Самодиви взематъ мома Мирянка за попадия (Бълг. старина 153—154 = Ключъ 74—76, стиха 41, размѣръ 5+3). На самодивско игрище Мирянка заспала и оттамъ я задигатъ самодиви за попадия, като ѝ разправятъ, че у тѣхъ било много хубаво: нито предатъ, нито тѣчатъ, цѣль день свирятъ на цигулка, ядатъ и пиятъ. Отива да обади на майка си: тамъ се отъ душа отдѣля. Тоя мотивъ е извѣстенъ въ нашата поезия въ нѣколко варианти⁵⁴. Подобно на нашитѣ самовили и нѣмскитѣ елфи сж любители на пѣснитѣ и игритѣ. Тѣ обичатъ да слушатъ хорскитѣ пѣсни и щедро награждаватъ пѣвеца⁵⁵.

б. Младъ свирджия се оженва съ похищение за самовила (Бълг. старина 157—158 = Ключъ 77—83, стиха 103, р. 5+3). Стоянъ телци пасе и си свири съ мѣшница (гайда), а самодиви хоро играятъ. Уморяватъ се. Хвѣркватъ високо по зеленитѣ елхици, при студни бистри кладенци, на равни гладки поляни, по цвѣтя росни моравки. Три се голи съблѣкли, Стоянъ ги издебва и зима имъ дрехитѣ. Първата и втората измолватъ дрехитѣ си отъ Стояна, а на третата не дава, зима я за жена, макаръ да го прѣдупрѣждава, че самодива домъ не събира, дѣца не отглежда; облича я въ нови дрехи и я завежда у дома си. На третата година добива мъжко дѣте и го нарекли Дончо. На годишнината му веселба устройватъ въ присѣствие на кума. По желание на кума Стоянъ свири, а жена му Радинка играе. Кумътъ пита Радинка, защо не играе, както играятъ самодивитѣ? Отговаря му, че може да играе така само съ самодивскитѣ си дрехи. Стоянъ ѝ ги дава. Щомъ ги облича, изхвѣрква прѣзъ комина и на Стояна дума, че нали му говорила, какво самодива кжща не върти, дѣца не отглежда. Плѣсва съ ржцѣ и хвѣрква въ гора зелена. Тамъ на самодивски кладенци се окжпва и се връща при майка си.

Отъ тоя мотивъ сж извѣстни въ нашата нар. поезия нѣколко варианти⁵⁶; миналъ е у насъ отъ гърцитѣ. Споредъ В. Schmidt⁵⁷, той напълно се покрива съ сказанието за съпружеския животъ на гръцкитѣ *veráides*.

в. Самовила сѣнка прави на стадо (Бълг. старина 163 с. = Ключъ 83—84, стиха 29, р. 4+4). Овчаръ Еню Миховъ заспалъ подъ орѣхче столовата, самовила му сѣнка държи. Отъ благодарностъ той ѝ е прѣдлага да я дари съ рудо агне и дукато. Отказва му.

Отъ тоя мотивъ ми е познатъ само единъ вариантъ изъ Панагюрище⁵⁸. По всичко изглежда, че той е кжсъ отъ мотива любовъ на самодиви съ овчаръ⁵⁹.

г. Самовили градятъ градъ въ въздуха (Цар. Вѣстникъ, 10 год., брой 461 отъ 12. XII. 1859 г., стиха 12, р. 4+4). Тоя мотивъ е доста добръ извѣстенъ въ нашата народна поезия)⁶⁰.

д. Вихрушки разкжсватъ младъ свирджия (Бълг. старина 164 = Ключъ 84—85, стиха 30, р. 5+4). Майка казва на сина си Стояна да не кара стадото си изъ джбрави, или като ги закарва, да не свири, за да не дойде самодивата да се бори съ него. Не я слуша; дохожда самовилата и три дни се борятъ; Стоянъ ще я надвие; провиква се самовилата и дохаждатъ вихрушки. Задигватъ Стояна отъ дърво на дърво, направятъ го кжсъ по кжсъ и стадото му разкжсватъ⁶¹.

е. Младъ свирджия зима за жена дъщеря на юда-самовила (Бълг. старина 186 = Ключъ 91—93, стиха 47 р. 4+2)⁶². Характерна черта въ тоя мотивъ е облогътъ на самодивитѣ съ овчаръ, като обѣщаватъ най-хубавата си дъщеря, а взематъ чернитѣ очи или русата глава на овчаря. Самодивитѣ обичатъ да ослѣпяватъ и въобще да осакатяватъ човѣка, който имъ пакости. А това съотвѣтствува на старогръцкото прѣдание за смъртъта на пѣвицата Лина, убита отъ Аполона при състезание въ пѣене и ослѣпяване Тамариса отъ музитѣ, както се възпѣва въ Илиада⁶³.

2. Русалки. Въвъ свързка съ самодивитѣ сж и вѣрванята за русалкитѣ, а тѣ сж сжщински самовили, както се знае, само за тѣхъ се вѣрва, че ходятъ по роснитѣ ливади а и живѣятъ въ рѣки, езера, долища и вирища, и прѣзъ русалската недѣля отиватъ да събиратъ росенъ. За влиянието на римскитѣ

dies rosae (rosaria, rosalia), които сж били посветени на празниците паренталии и се празнували прѣзъ май или юний, по нашата народна словесность и въобще славянска доста добръ сж прослѣдени напоследъкъ въ изслѣдването на берлинския професоръ по славистика М. Мурко⁶⁴.

3. **Змейове и змеици.** По народнитѣ змейски пѣсни, които Раковски печати въ своитѣ съчинения (Бѣлг. старина 155—156 = Ключъ 76—77; *ib.* 165 = Ключъ 85—91), изважда змейоветѣ и змеицитѣ за митически сжщества, присжци на българската митология (срв. Гор. пжтникъ 172—173; Нѣколко рѣчи о Асѣню първому 61—62; Ключъ 73,97—100). „Много отъ народа“, казва Раковски, „еще въ Българіѣ вѣрвжтъ, че сжществувжтъ сжщества (духове) по челоувѣчьскому образу и подобіѣж, обаче всякому нѣсж' видими. Сжщества сія, мѣчтае народъ, че живѣжтъ по горы, рѣкы, кладенцы, жабища и развалены разсыпы. Дѣлжтъ ги на женскы и мжшкы, на чисты и нечисты духове, то естъ на добротворны и злотворны. Отдавжтъ имъ почти божественнж силж... и сж' многожды залюбвали съ мїрскы мжшкы и женскы людія, и любовна сношенія имали. Многы челоувѣцы по нѣкогашъ збжхтвали“ (Гор. пжтникъ 172—173).

За вѣрванията въ змейове и змеици, споредъ нашата народна словесность, имаме цѣлостна сбирка отъ Е. Карановъ⁶⁵. Л. Каравеловъ, по поводъ статията на Ив. П. Славейковъ, Пакъ за змѣйовете⁶⁶, ги характеризира като Раковски⁶⁷.

Въ своитѣ съчинения Раковски напечати слѣднитѣ четири змейски народни пѣсни:

а. Змейова женитба (Бѣлг. старина 155—156 = Ключъ 76—77, стиха 30, р. 5+3). Майка годява дъщеря си Рада, безъ да я пита. Рада ѣ казва, че не трѣбало да я годява, —: нея люби змей, който на бой отишълъ и ѣ заржчалъ да го чака до 9 години: ако не се върне, да се годи. Докато това издума, отвора се чемширъ врата, змейове въ двори влизатъ на вихрогони коне, змеици на позлатени каляски и на Рада думатъ, да съблѣче свои дрехи и да облѣче змейски; да разплете плетеници, да се оплете по змейски. Завеждѣмъ Рада въ дълбоки пещери: 3 мѣсеци годеежъ правили, година сватба, — докато се свършила сватбата, мжжко дѣте се родило.

б. Момъкъ се раздѣля отъ змей (Бълг. старина 165—166 = Ключъ 85—87, стиха 62, р. 5+3). Майка пита сина си Тодора, защо не е весълъ като напрѣдъ — дали му е зла дружина, или върли овчари? Казва ѝ, че откакъ почнала да го спохожда млада змеица и при него да спи, отъ тогава по-сърналъ. Още ѝ разправя на нейно запитване, че била хубава на лице, като слънце, снагата ѝ тънка и висока, косата ѝ руса като злато. Казва му да не отива да пасе стадо, ами ще го окъпе съ билки омразни. Отива Тодоръ при стадото си; вечерята накладатъ огънь, и овчаритѣ заспиватъ; Тодоръ не-заспалъ. Дохажда змеицата, зима главни отъ огъня и по редъ бие овчаритѣ; като се приближила до Тодора, побѣгва въ гора зелена, почнала да пици и събудила овчаритѣ ⁶⁸.

в. Змей задига мома; майчина ѝ магия не помогнала (Бълг. старина 166—167 = Ключъ 87—89, стиха 57, р. 5+3). Рада ходила на змейовски кладенци. На връщане срѣщатъ я два огнени змейове: по-стариятъ я отминава, а по-младиятъ се напива отъ стомната ѝ. Казва ѝ: всѣка вечеръ да дохажда, по смѣсена китка да ѝ донася. Рада му се моли да я пусне, за да занесе на болната си майка вода. Змеятъ ѝ дума, да не го лъже: той високо хвърка и всичко вижда — майка ѝ магьосница, риза шие и зашива всѣкакви билки омразни, да я омрази, раздѣли отъ него; омгьосала гора и вода: жива змия хванала, въ ново я гърне турила, съ бѣлъ я бодилъ подкладва и нарича: както се вие змията, тѣй да се виятъ за Рада турци и българи, дано я змей намрази. Докато я изцѣри, казва ѝ змеятъ, ще я задигне. И наистина я задига въ небеса до високитѣ канари, широкитѣ пещери ⁶⁹.

г. Мома се раздѣля отъ змей (Бълг. старина 167 = Ключъ 89—91, стиха 53, р. 4+4). Лудо младо пита мома Са-ракина, защо го лъже три години, покарва четвърта, че ще го земе и износи три перваза копринени и три прѣстени бурмалии? Момата му казва, че я люби змей. Учи я, когато дойде змеятъ, да му каже, че баща ѝ има бѣла крава съ черно теле, цица я и не се лъжи вече три години. Пита го, какъ да се отлъчи телето отъ кравата? Змеятъ се съмнѣва да не е това измама, но пакъ ѝ казва цѣръ: да земе баща ѝ черенъ трънъ и костоломотъ, да ги вари въ ново гърне въ петѣкъ срѣщу сжбота и отъ него да попръска черно теле ⁷⁰.

4. **Орисници.** Раковски не се простира на дълго върху тия митически същества, а само запитва въ програмната част на своя „Показалец“: „Що мислѣть и що вѣрвѣть за Ори-
сници — Сѣдицы“ (3 с.), а слѣдъ това прѣдава самото вѣр-
ване: „... щомъ сѣ раждало дѣте, дохаждали и невидими из-
говарѣли и назначали неговѣ сѣдбѣ и бѣдущность“ (ib).
Орисниците въ нашата поезия се прѣдставятъ като хубави
баби или моми, облѣчени въ лъскави дрехи. Могатъ и да
хвѣркатъ, ако и да нѣматъ крилѣ. Тѣ прѣсѣждатъ човѣшката
сѣдба на третия день отъ рождението му, досущъ тѣй, как-
то у гърците *Μοῖραι*, откъдѣто вѣрването и самото име *βρίση*
е прѣнесено у насъ ⁷¹.

II. Подложни пѣсни.

Въ новобългарската книжнина пръвъ Раковски напечати
на 1857 г. въ пробния брой на в. Дунавскій лебедъ „на-
родна“ българска пѣсень „Царь Симеонъ прѣдъ стѣнитъ на
Цариградъ“. Ето тая пѣсень:

Сынъ мами си дума, стани мале стани
Рано извади ми войскарьскъ примянь.
Да ся примяня нарядъ и обуржжъ,
Бѣлонога коня въсѣднъ да прискожъ,
Да посрѣшнъ, мале моя, мжгушавы Гърцы.
Ей! Семо! Семо! Българскы царю!

* * *

Българи славни, Моравцы, Кучени, и Тучени!
Хубаво ся примянете, юнашк'обуржжете
Рядъмъ ся рядете! Сулицы подигнете!
Сема да посряшнимъ, здравицъ да выкнимы!
Здравица Семо! Здравица Българскы юначе!
Ей! Семо! Семо! Българскы царю!

* * *

Здравица юнацы! Здравица Българи!
Кой ъ юнакъ на юнака с'мене да върви!
Грьды си да туримы, Цариградъ да зѣмимы!

Отмяны златны, вѣнцы, и кошулы бѣлы.
Говори ся изговори, Едрене ся подади.
Ей! Семо! Семо! Български царю!

* * *

Константиновъ града наближихъ, рядъмъ вървахъ,
Семо махна стрѣлы фрѣкнхъ, Гърци падахъ,
Кучени! Тучени! що стойте глѣдате, сулицы гответе!
Ами вые Моравцы! отзадъ съ тяшки сопацы
Гръцы си кладете къту жятварски снопы!
Ей! Семо! Семо! Български царю!

* * *

Прящи! плющи! Боянъ напрѣдъ върви!
Клинъ си върти, пжтъ прави, Златнж Вратж глѣда!
Семо Гърцы троши, надъ главж му орле фърчи!
Конь му скача, отъ ноги му искры фърчжтъ!
Та уплаши мягкушявы Гърцы, тій назадъ бѣгжтъ!
Ей! Семо! Семо! Български царю!

* * *

Цариградски стѣни Гръцы съкривжтъ
Злато сребро фърлжтъ и Гъркыны давжтъ!
Зѣмайте юнацы, злато сребро и златн'обуржжѣ!
Извѣйте вѣнцы, и съшійте кошулы!
У дома да пойдимы, съ пѣсьнъ да ны срѣшнжтъ,
Ей! Семо! Семо! Български царю!

* * *

Тяшко иманье дигнжхмы и пѣсьнъ пѣжхмы:
Врѣштайте ся юнацы Българи въ Българіж!
Гръцы уплашихмы имотъ имъ зѣхмы!
Срящайте ны дѣвицы! Сему вѣнецъ уплетете!
Пжтища постелете и с'пѣсьнъ вѣнецъ подайте!
Ей! Семо! Семо! Български царю!

(Пробенъ брой на Дунавскій лебедъ, У Новий Садъ, 1857 г., с. 8; срв. Нѣколко рѣчи о Асѣню пър вому, 68—70).

При първото печатане на тая ненародна пѣсень, както това се вижда отъ текста ѝ, въ бѣлѣжката, която я при-дружава, Раковски нищо не казва, отдѣ и отъ кого му е изпратена. Отъ едно писмо на П. В. Оджаковъ изъ Бѣлградъ отъ 12. юлий 1857 г. до Раковски въ Нови Садъ, между друго, му пише: „вчера стигнахъ въ Бѣлградъ, а дньсь намѣрвамъ симеоновж пѣсень и ти ѣж испроваждамъ приключенна“. ⁷² А въ бѣлѣжката при прѣпечатването на сжщата пѣсень въ Нѣколко рѣчи Асѣню о първому пише: „Там пѣсень ми е дадена въ лѣто 1857 въ Новый Садъ, отъ едного Българина [свѣщенника иманемъ Пантелеймона отъ село Цѣровени въ Бѣдинско. Той ѣж приписалъ въ Басарабиѣ въ село Долу-кію, 15 вѣрста близъ Исмайла, отъ ржкописъ, кои сѣ находита у свѣщенника Василия. Азъ ѣж обнародвахъ тогава въ Дунавскый Лебедъ, такъ какъ то ми сѣ дади, безъ никаквж промѣнж и безъ никаквы замѣчаныя. Въ лѣто же 1858 постарахъ сѣ и сѣ видѣхъ съ свѣщенника Василия, да бы можалъ да добыи и самаѣ ржкописъ отъ дѣ е приписана та пѣсень. Нъ за несчастия та драгоцѣнна ржкописъ пропаднажла! Свѣщенникъ Василый ми приказа, чи та ржкописъ была останала отъ дѣда му иеще свѣщенника Петка, кой е билъ родомъ отъ Габрово и приселивъ сѣ въ Казанъ-Лѣжъ тамо починжлъ. Сынъ неговъ, баща отца Василия, былъ также свѣщенникъ, попъ Драганъ. Спорядъ както ми приказва отецъ Василый баща му починжлъ въ дълбокж старость, деветдѣсѣтъ годишенъ старецъ, какъ то и дѣда му, кого той непомни. Отъ того сѣ заключавя, че там пѣсень была написана повѣчъ отъ сто години напрѣдъ.“ Отъ тая послѣдня дълга бѣлѣжка се разбира, че на Раковски е била дадена тая пѣсень прѣзъ лѣтото на 1857 г. въ Нови Садъ. Излиза, че на минаване прѣзъ Бѣлградъ, той я оставилъ въ ржкописъ, съ други книжа, отъ които Оджаковъ му намѣрилъ пѣсеньта и изпратилъ.

Въ Нѣколко рѣчи о Асѣню първому напечати още 4 подъ общо заглавие „Народни пѣсни“, а именно: 1. „Донкина надъ Гърцы побѣда“ (с. 119—120, стиха 29, р. 5+3), 2. „Стоянъ и млада заробена Гъркыни“ (с. 120, стиха 22, р. 5+3), 3. „Боинъ побѣждава Мацары и отмыщѣва имъ“ (с. 121, стиха 26, р. 5+3) и 4. „Боинъ войвода или Бѣл-

гарскы походъ въ Горниѣ Моравѣ и въ Боемиѣ“ (с. 121—122, стиха 40, р. 5+3, повече неправиленъ)⁷³. Освѣтъ тѣхъ, прѣпечати изъ Цареградскій вѣстникъ, брой 439 отъ 1859 г. пѣсенъта: „Женидба Ива отъ Меглена, Българска войвода въ царствуванieto царя Шишмана“⁷⁴ (Бѣлг. старина с. 169—175, стиха 173, р. 6+6 и 4+6).

И тъй, въ съчиненията на Раковски сж помѣстени шесть напълно подложни пѣсни, които възпѣватъ събития отъ далечно минало на българския народъ, събития, за който ни поменъ нѣма въ истински народни пѣсни, или, ако има за покъсни, тѣ сж прѣдставени въ такава форма, каквато иматъ истинскитѣ народни поетически творения. Ето защо, въ обществото още на врѣмето бѣ се съставило мнѣние, че дори и истинскитѣ народни пѣсни у Раковски почнали да смѣтатъ за фалшификатъ и да се отнасятъ съ голѣма внимателность къмъ тѣхъ. Вѣроятно, на това се дължи и легендата, че той е взелъ участие въ извѣстната мистификация на Ст. И. Верковичъ Веда словена⁷⁵. Слѣдва сега да си зададемъ питане: основателни ли сж подозрѣнията за авторството на Раковски на подложнитѣ пѣсни, които по-горѣ наведохъ? На това питане мжно може да се говори съ положителность, защото не разполагаме съ данни. Едно обаче трѣба да се отбѣлѣжи, а именно: въ неговата архива, въ която е запазвалъ всевъзможни дреболии, нѣма копие нито на една отъ подложнитѣ му пѣсни. А това, мисля, е направилъ съ умисль, да не останатъ слѣди отъ ржкописитѣ на подложнитѣ пѣсни, били негови или отъ други лица му изпратени, както и на повечето чистонародни, изпращани му отъ други лица, на които внасялъ извѣстни поправки и допълнения. Тукъ трѣба да отбѣлѣжимъ, че не пръвъ Раковски изнася подложни пѣсни въ нашата книжнина, а други много по-рано отъ него. Въ неговата архива е запазенъ ржкописенъ сборникъ на В. Е. Априловъ, готвенъ отъ послѣдния за печатъ прѣзъ 40-тѣ години на миналото столѣтие⁷⁶. Тоя сборникъ съдържа покрай истинскитѣ народни пѣсни и нѣколко подложни. Отъ тѣхъ прѣдставятъ интересъ двѣ, а именно: 1. „№ 162. Пѣсня военна. Крумъ и Никифоръ. Стиха 75“ (с. 269—271 на ржкоп.) и 2. „№ 165. Пѣсня военная.

Царь Василій и Самуйлъ. Стиха 68“ (стр. 175—177). И двѣтъ сж прѣдадени за народни, но тѣ не сж такива, а сж букваленъ прѣводъ изъ стихотворната сбирка на дубровнишкия поетъ о. Andrija Kačić — Miošić (1690 или 1702 — 1760) подъ заглавие „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“, пръвъ пжтъ печатана въ 1756 г., повечето извѣстна подъ име „Pjesmarica“⁷⁷. Пѣсенъта за Крума и Никифора, озаглавена у Качича „Pisma od Oruna i Nicefora“⁷⁸, пръвъ пжтъ срѣщаме, въ съкратенъ прѣводъ (съ 54 стиха) въ еленския прѣписъ на Паисиевата история отъ 1784 г. на листъ 30 а—31 б, озаглавена: „Пѣсна ѿ црѣѣ Ърѣсна ѿ црѣѣ преческаго никифора, со-составленна некимъ сербскимъ пѣснописцемъ. сего ради по-сербскимъ ѿзикъ писалъ ѿ.“⁷⁹ Сжщата пѣсенъ срѣщаме въ Шишковия прѣписъ на казаната история отъ 1845 г. съ малки промѣни на правописа. Тая пѣсенъ, както е извѣстно, П. Р. Славейковъ прѣведе въ 1848 г. подъ заглавие „Първа здравица“⁸⁰ по съкратенитѣ ѿ прѣписи отъ прѣписъ на отецъ Паисиевата история.⁸¹

Слѣдъ всичко казано, не можемъ да оправдаемъ Раковски, че не е билъ авторъ на подложнитѣ пѣсни, които охотно печати въ своитѣ съчинения, като ги придружава съ дълги и широки коментарии. Наистина, ние не разполагаме съ сигурни свѣдѣния, ала като вземемъ подъ съображение, че той не се спира прѣдъ нищо, само и само да намѣри опора въ българската народна поезия за далечни исторически лица и събития, прибѣгва до фалшификация. Обстоятелството, че той прѣпечатва и коментира подложната пѣсенъ за женитбата на Ива изъ Мегленъ отъ врѣмето на ц. Шишмана, а той не че не е разбиралъ, че тя е подложна, защото въ сборниците на Безсонова, Верковича, Миладиновци и пр. не се срѣща, иде да затвърди още повече у насъ убѣждението, че той е самичкъ съчинявалъ тия пѣсни. А това е правилъ отъ краенъ патриотизмъ, да въздѣйствува върху унилия българинъ, който мрачно гледалъ въ миналото си. Разгледани отъ тая страна подложнитѣ пѣсни, достойно изиграха своето прѣд-

назначение като двигатели на национална гордостъ и подбудители да извикатъ българския народъ на новъ исторически животъ, който не закъснѣ да се прояви въ редъ събития, които подготвиха неговото освобождение отъ робство. А това въ голѣма степенъ се дължи на Раковски, който прѣдъ нищо не се спираше.

Б Ъ Л Ъ Ж К И

1. Сборникъ въ честь на професоръ Л. Милетичъ. София, 1912. с. 27—63
2. Сборникъ на проф. Л. Милетичъ, с. 27—29.
3. Повѣствовителнь спѣвъ отъ Г. С. Раковского. Списанъ въ лѣто 1854. Печатанъ же въ лѣто 1857. У Новый Садъ, 1857. 8°, с. 288.
4. Любовный българскы народень листь за наукъ и забавъ. У Новый Садъ, 1857, м. 4°, 8 с., гол. 29×22 см.
5. Показалець или ржководство какъ да ся изисквѣтъ и издирѣтъ най-стари чѣрти нашего бытия, языка, народопоколѣния, старого ни правления, славнаго ни прошествия и пр. отъ Г. С. Раковского. Частъ първа. Одесса, 1959. 8°, с. XXIV+144.
6. Дунавскый лебедъ. *Le cygne du Danube*. Гражданскы, любословны и забавны вѣстникъ. Редакторъ Г. С. Раковский. Бѣлградъ, 1860—1861.
7. Нѣколко рѣчи о Асѣню първому, великому царю българскому и сыну му Асѣню второму. Отъ Г. С. Раковского. Бѣлградъ, 1860. 8°, с. 128.
8. Българска старина. Повремено списание. Отъ Г. С. Раковского. Книга първа. Букурештъ, 1865. 4° с. 206 + II.
9. Ключъ българскаго языка. Отъ Г. С. Раковского. Написанъ въ Букурештъ 1865. Започнѣтъ же въ Одесѣ 1858. Одесса, 1880. 8°, с. 179+XII.
10. Отъ 10-та годишнина (1859).
11. Вж. ПСп XLI—XLII (1893), с. 1010.
12. Срв. наведената литература у Ј. Ивановъ, *Культъ Перуна у южныхъ Славянь*. Спб. 1904. с. 2, бѣл. 4 съ допълнения: И. Снегиревъ, *Русскіе простонародные праздники и суевѣрные обряды*. Москва, 1837—1839. 4 ч.; А. Терещенко, *Бытъ русскаго. народа*. Спб. 1848, 7 ч.; О. Буслаевъ, *Историческіе очерки русской нар. словесности*. Русская народная поэзія. Спб. 1861. I т.; Karel Jaromír Erben, *Vídy čili Sudice*, въ „*Slovanský Sborník*“, II (1883), Praha, 1883; Зд. В. Тоболка, *Богъ Велесъ*, въ сп. „Бѣлг. Сбирка“ VIII (1901), кн. 8; сръбскія прѣводъ отъ Р. Агатоновић на „*La Mythologie slave*“ отъ Luis Leger, Бѣлградъ, 1904; D-r J. Máchal, *Bájesloví slovanské*. V Praze, 1907 и др.
13. Поэтическія въззрѣнія славянь на природу. Москва, 1866—1869, 3 т.
14. О погребальнихъ обычаяхъ языческихъ славянь. Москва, 1868.
15. *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte*. Graz, 1887.
16. *Religija Srba i Hrvata*, въ „*Rad*“, кн. 77, 79, 81, 84, 85, 89, 94, 99 и 101.
17. Цит. съчинение.
18. *Nákres slovanskeho bájesloví*. Praha, 1891 и цитуваното му по-горѣ съчинение.
19. *Mythologija Slawiańska*. Poznań, 1880.

20. *La Mythologie slave*. Paris, 1901; срв. цит. сръбски прѣводъ.
21. Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха. Спб. 1881. I—XVII.
22. Очерки русской нар. словесности. I—XVV. Москва, 1897.
23. *Archiv für slavische Philologie*, Berlin, B. IV, V. IX и др.
24. *Seznam pověří a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. V Praze, 1894.
25. *Ognisko*. W Krakowie, 1903.
26. Бѣлѣжки върху българската народна словесность, въ СбНУ X (1894) с. 268—323.
27. Приносъ къмъ българската народна етимология, въ СбНУ IX (1893), 519—646.
28. Срв. Д. Мирчевъ, Българска литература. Плѣвень, 1911. с. 9—37.
29. А. В. Оксеновъ, Народная поэзія. Спб. 1909. 8°, стр. 399 + IV.
30. Отъ съчиненията на Ростовски имахъ на разположение само „Лѣтопись иже во святыхъ отца нашего Димитарія, митрополита Ростовскаго, новопоявленнаго чудотворца“. Москва, 1784. Въ него той нищо не говори за славянската митология, споменва само за гръцката и римската на с. 445 сл. Въ негови рѣкописни проповѣди въ Зографския манастирь прѣди 10 години срѣщнахъ за слав. митология, но въ коя именно проповѣдь, не мога сега да посоча: бѣлѣжката ми е пропаднала. Съчиненията на Ростовски и до днесъ сж любимо четиво на монаситѣ въ манастиритѣ. (срв. у менъ, Прѣгледъ на слав. рѣкописи въ Зографския манастирь“. София, 1903. с. 9).
31. Вж. съдържанието ѝ у моя Показалець I (1916), № 441 съ варианти, освѣтъ посоченитѣ, още: Мил. №220 (Струга?); Л. Кар. в. „Свобода“ II (1871), бр. 31 = Сжчин. I с. 154—155; Чол. №38 (Карлово); Р. И. Блѣсковъ, сп. „Слав. Братство“ I (1878), кн. 3, с. 29 (Котель); ПСп VII—VIII, (1873), с. 115 (Котель); ib. XI—XII (1876), с. 168—169 (М.-Търново); „Об. Трудъ“ (1868), кн. II, с. 89—90.
32. Вж. съдържанието ѝ у моя Показалець №15, с. 62—63; срв. обстоятелството изслѣждане на тоя мотивъ у покойния Д. Матовъ, Бѣлѣжки върху бѣлг. нар. словесность I, въ СбНУ X (1894), с. 268—323; тукъ и за елементитѣ въ прѣдставитѣ на слънцето, свързани съ вѣрванията у слав. народи, които първоначално почитали за богъ. За послѣднитѣ схващанията у Раковски се приближаватъ до истината, разбира се, като се махне индийското потекло (срв. у него въ Показ. 7 с. — пѣсенъта за женитбата на мѣсеца).
33. Тая приказка е позната у насъ въ нѣколко варианта. Срв. Ст. И. Верковичъ, Описание битіѣ на мак. бѣл., прѣв. Колушки. Кюстендилъ, с. 21—22; СбНУ I₃ (1889), № №3 и 4; Д. Мариновъ, Ж. Старина I (1891), с. 3; отъ сжщия въ СбНУ XXVIII (1914), с. 166—167. Споредъ изслѣдванията на Н. О. Сумцовъ (Очерки исторіи южно-рускихъ апокриф. сказ. и пѣсенъ. Кіевъ, 1888. с. 78—80) тая приказка е апокрифна и разпространението ѝ се дължи главно на богомилитѣ не само между славянитѣ, но и въ нѣкои западноевропейски народи.
34. Срв. умѣстната бѣлѣжка на Л. Милетичъ въ ПСп. XXIII и XXIV (1888), 929 сл.
35. Вж. за тая пѣсенъ у менъ, Молба за дѣждъ въ СбНУ XVIII (1901), 642 сл.

36. Огь легендата „Защо е кжсь класът на житото?“. За тоя мотивъ въ недалечно бждеше ше дамъ специална монография.

37. Dr. H. Máchal, K písni slovenské o Paramovi [a] Patce, въ „Český Lid“, VI (1897), с. 260.

38. Срв. литературата у dr. H. Máchal, Nákras 21—26; J. Ивановъ цит. студия и др.

39. III кн. на цар. 17; 1, 18; 38; IV кн. 2; 1; срв. А. Н. Веселовскій, Разысканія VIII, 293 сл.

40. Сказанието за „О Перуна или Пеперуда, краля болгарскаго“ въ Исторія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ словенскомъ сочинися и списася въ лѣто 1792 Спиридономъ Іерасхимонахомъ, стѣмки за издание В. Н. Златарски, София, 1900. с. 14 е изключително за обичая пеперуда, както и у М. Gaster, Rumänische Beiträge zur russischen Götterlehre, въ Archiv für sl. Philologie, 28 B., кн. 4 (1906), с. 575; срв. Г. И. Кауаровъ, въ ПСм LXVII (1906), 811—812—iv. LXVIII (1907), с. 146—147.

41. Тая припѣвка е прѣтърпѣла подъ перото на Раковски извѣстни поправки. (Срв. истинската народна припѣвка у Шапк. I № 74 отъ Охридъ).

42. L. Leger, op. cit. 160.

43. Д. Мирчевъ, op. cit. 16—17.

44. Народна вѣра и религиозни народни обичаи въ СбНУ XXVII (1914) с. 436—437; срв. отъ сжция, „Лада“ въ Литер. премия на в. „Прогресь“, София, 1895. с. 111—137.

45. О. Спиридонъ въ своята история за „о Лиля или Ладю шестия краля болгарскій: „Того краля болгары и до днесъ память творятъ за богомъ почитаютъ“, и слѣдъ това навежда обичая „ладуване“. (Вж. В. Н. Златарски, цит. история, с. 13—14).

46. Вж. нашата студия, Молба за дѣждъ въ СбНУ XVIII стр. 650.

47. Лада, въ лит. премия на в. „Прогресь“, стр. 111; [срв. тукъ бѣлѣжка 45.

48. Огненитѣ тракийски любовни стрѣли, въ сп. „Трудъ“ II (1888). 801 сл.

49. Д. Матовъ, въ ПСп XLI—XLII, 965—966 и посочената литература тамъ.

50. Вж. нашата цитувана студия, с. 652.

51. Вж. Извѣстия на Етногр. музей въ София. 1907, кн. 1, с. 24; срв. Г. И. Кауаровъ, Кукеритѣ, въ ПСп LXVIII (1907), с. 454—458.

52. L. Leger, op. cit. 167—173; H. Máchal, Nákras 108—115.

53. Самовилитѣ въ българската народна поезия, въ „Изв. на семинара по слав. фил.“ III (1911), с. 1—66.

54. Срв. Dozon №1; Шапк. №1268; СбНУ X₃, с. 20 и др.

55. О. Буслаевъ. Истор. очерки русской нар. словености [и искусства II, с. 238.

56. Вж. Dozon №4; срв. моя Показалецъ I №14; Миладиновци №№1 и 2; приказкитѣ въ СбНУ XII₃, 157; XIII₃, 182; XIX₃, 95 и др.

57. Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Alterthum I. Leipzig, 1871. с. 112—115.

58. Вж. Чолаковъ №26.

59. Срв. Миладиновци №7; Чолаковъ №66; Dozon №7; СбНУ VIII₃, с. 23; Шапкарѡвъ №2 и др.

60. Прѣпечатано у Dozon №2; варианти: Д. Мариновъ, Ж. Старина I (1891), стр. 24—25; Чолаковъ №2, Илиевъ 19; СбНУ VIII₃, с. 7; ib. IX₃, с. 20; Шапкарѡвъ №240.

61. Вж. съдържанието му у моя Показалець I №8. Освѣтъ показанитѣ тамъ варианти вж. Миладиновци №3 и №10; Dozon №5; Ястребовъ с. 125; Икономовъ №248; СбНУ VII₃, с. 8.

62. Вж. съдържанието на тоя мотивъ у моя Показалець I №14; прѣпечатанъ е отъ Верковичовия сборникъ №28 и за това е отбѣлѣженъ у Раковски македонски. Тоя мотивъ има доста варианти въ нашата нар. поезия. Срв. Миладиновци №2; Шапкарѡвъ №№9 и 680; Илиевъ №273; СбНУ I₃, с. 29—30; ib. II₃, с. 29; ib. VI₃, с. 7; ib. VII₃, с. 167 и др.

63. Вж. М. Е. Халанскій, Южно-слав. сказ. о Кралевицѣ Маркѣ. II, с. 187; срв. Благой Ангелѡвъ, op. cit. 29.

64. Das Grab und Tisch, въ „Wörter und Sachen“. Band II, Heft 1. Heidelberg, 1910. с. 142—154; срв. по-раншнитѣ изслѣдванія на А. Н. Веселовскій, Разысканія XI—XVII, с. 271—272; Ц. Гинчевъ, въ сп. „Трудъ“ II (1888), с. 57 сл.; Д-ръ И. Басановичъ, Ломскитѣ окржгъ, въ СбНУ V, с. 86—87; Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, Приносъ къмъ бѣлг. нар. етимология, въ СбНУ IX, с. 544—550 и др.

65. Змѣятъ (аждеръ) и змията (зѣмъ) въ бѣлг. нар. поезия, въ ПСп IX, 129—134 с.

66. Сп. „День“ I (1875), брой 5.

67. Вж. сп. „Знание“ II (1876), с. 30.

68. Вж. варианти на тоя мотивъ въ сп. „День“ I (1875), брой 12; Dozon №7; бПСп XI—XII (1876), с. 164—165. Срв. у моя Показалець I №3. За магьосническитѣ срѣдства при раздѣля на змей вж. у менѣ, Магии за любовь и врѣда, въ ПСп LV—LVI (1898), с. 165 сл.

69. Вж. варианти у Dozon №8; сп. „День“ I (1871), брой 5; срв. горната бѣлѣжка и прѣданието за р. Топлица при г. Неврокопъ въ „Deutsche Balkan-Zeitung“, I, №136 (отъ 3. VIII. 1917), още у моя Показалець I №5.

70. Срв. у моя Показалець I №3; още у Чолаковъ №28; Миладиновци № 14.

71. СбНУ VI₃ 110; ib. VII₃ 154; Д. Мариновъ, Ж. Ст. I 29, 32; срв. Мих. Драгомановъ, Слав. сказ. за рожд. на Константина Великий, въ СбНУ II 132 сл. и III 206 сл.; отъ сжия, Слав. прѣправки на Едиповата история, ib. V 267 сл., VI 239 сл.; I. Polivka, въ Archiv für sl. Philologie, XIV 137—141 и др.

72. Вж. архивата на Раковски въ Етногр. музей инв. №6784.

73. Тия пѣсни прѣдшествува една бѣлѣжка отъ Раковски, въ която казва, че му сж проводени въ Одеса „отъ Господина Кръстя В. Търпанова, кой гы е слушалъ отъ нѣкои си старцы въ Котилъ“ (op. cit. 119).

74. Съобщена отъ Йорданъ Х. Константиновъ Джинотъ, слушалъ я на Спасѡвъ-дець въ Прилѣпъ отъ Спаса Георгиева.

75. Вж. А. Теодоровъ, въ „Бѣлг. прѣгледъ“ I (1894), кн. VI, с. 191.

76. Раковски въ черновка на писмо до Ал. Екзархъ въ Цариградъ отъ

29. августъ 1859 г. изъ Одеса му съобщава: „Имамъ събрани по вѣчь отъ 3000 тысящи народны пѣсны, ведно съ осталыхъ отъ покойнаго В. Априлова, кои ми ся дадохъ, нѣ тѣхъ нѣсьмъ ги обработилъ“ (Етногр. музей, инв. №6913, с. 41).

77. Въ това си поетическо произведение Качичъ-Миошичъ, като подражава на строя и духа на народната сръбско-хърватска поезия, възпѣва различни народни юнаци, които се отличили въ разни битки противъ турцитѣ; дава кратко очертание на народната история, която той захваща отъ баснословни врѣмена (2000 години пр. И. Хр.). Исторически прѣгледъ на българската история по Маври Орбини е изложенъ въ „Razgovor-a“ (5^о изд. Загребъ, 1896) на с. 90—106. Такива опити имаме и отъ нашата народна поезия отъ XVIII в. и по-късно (Срв. моя Показалец I 7 с; Боянъ Пеневъ, Единъ нѣмски поетъ въ България, въ „Годишникъ“ на Соф. универ., историко-филол. клонъ, XII 1915—1916. София, 1917. 42 сл.

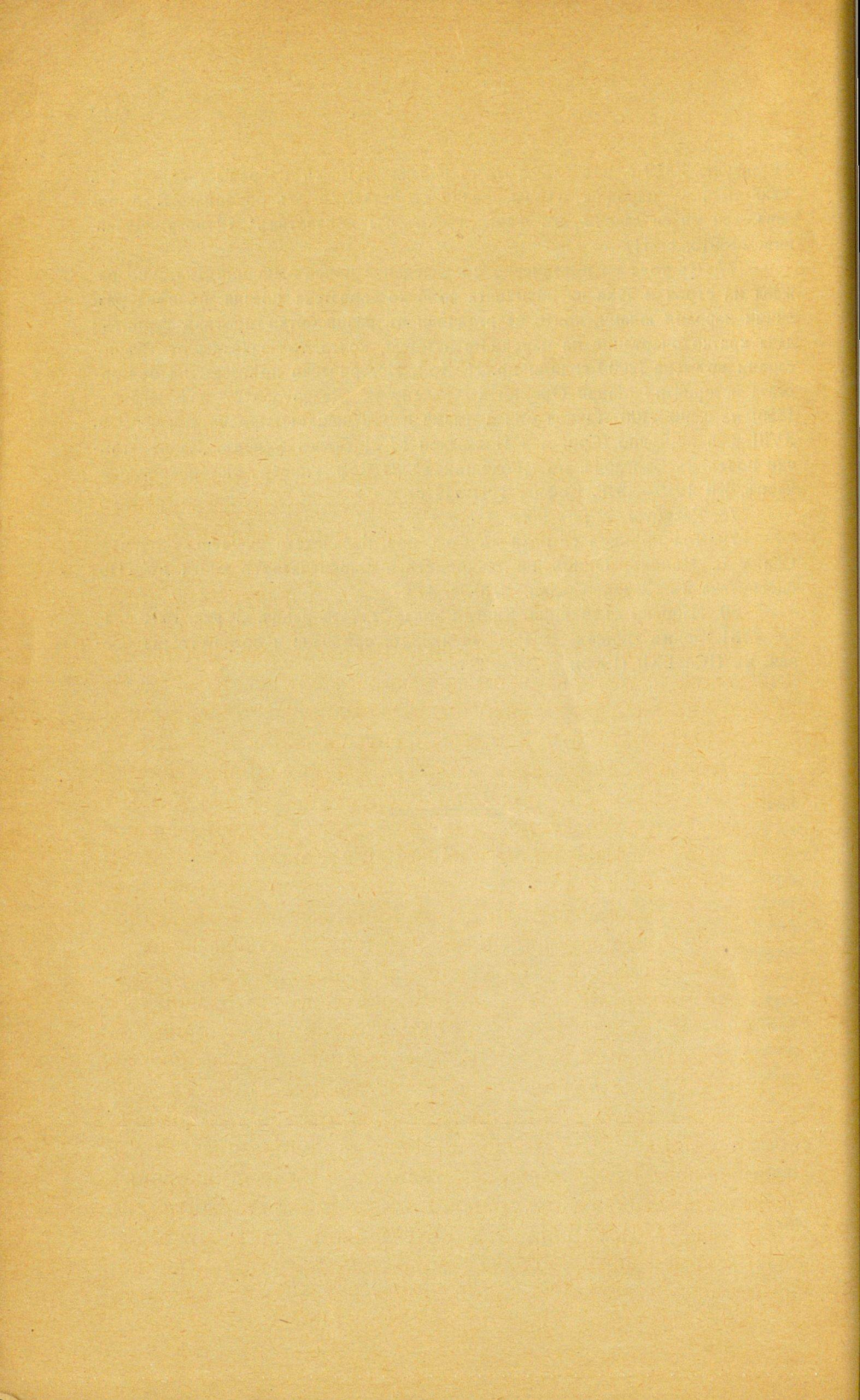
78. Razgovor, с. 95—96.

79. Тоя прѣписъ се пази въ Соф. нар. библиотека между ржкописитѣ. Срв. у Б. Цоневъ, Опись на ржкописѣ и старопечатнитѣ книги въ Нар. библиотека въ София. София, 1910. с. 413.

80. Избрани съчинения. Книга първа. Стихотворения. София, 1901. с. 1.

81. Боянъ Пеневъ, П. Р. Славейковата прѣводна и подражателна поезия, въ ПСп LXII (1906), с. 207—208.

V

Заклучение

Като обгърнемъ съ единъ погледъ живота и дѣйността на Раковски и подиримъ тѣхния основенъ смисълъ, ние откриваме прѣди всичко голѣмия националенъ идеалъ, който движи цѣлата ни най-нова история. Начертанъ смѣтно още отъ Паисия, първата крупна фигура въ редицата герои на българското възраждане, този идеалъ получава постепенно все по-ясни форми и пуца все по-дълбоки корени въ съзнанието на интелигенция и на народъ, докато най-сетнѣ се прѣвръща въ една жива дѣйствителност. Заслугитѣ на Раковски, като единъ отъ тѣзи герои, се измѣрватъ въ зависимостъ отъ мѣстото, което заема въ развоя, и отъ енергията, съ която отстоява национални права, буди патриотически ентузиазмътъ и подтиква къмъ обща просвѣтна работа. Той спада къмъ поколѣнието, на което е сѣдено да подготви окончателно политическото и духовно освобождение, и между своитѣ съврѣмenniци той се явява като най-силна и най-авторитетна личностъ. Безъ да отнемаме каква и да е частъ отъ заслугитѣ на другитѣ жижители съ по-извѣстни или по-скромни имена, безъ да изтъкваме прѣкомѣрно значението на една единствена воля, за смѣтка на общенароднитѣ усилия, все пакъ можемъ да кажемъ, че Раковски заема по-изключително положение въ историята на своето врѣме. Вроденъ характеръ, влияние на срѣдата, жизнена сѣдба, рѣдки качества на ума — всичко го прѣдопрѣдѣля за пръвъ апостолъ на националното дѣло. И ако е вѣрно, че той би могълъ, съ своитѣ широки знания, своето свѣтско възпитание и своя прѣдприимчивъ духъ, да си извоюва твърдѣ завидно мѣсто като високъ чиновникъ на турската империя, да стане единъ втори князь Богориди, който тоже е българинъ отъ Котелъ, или единъ другъ Гавриилъ Кръстовичъ, родомъ сѣщо отъ Котелъ, — не помалко вѣрно е, че, както никой другъ, Раковски усрѣдява въ

себе си разединенитѣ таланти и стремежи на цѣлото онова поколѣние, бидейки едноврѣменно и публицистѣ, и историкѣ, и политикѣ, и поетѣ, и организаторѣ на възстания. Ни единѣ отъ въпроситѣ, които вълнуватъ умоветѣ въ България прѣзъ епохата отъ 1840 до 1870 година, не остава незасегнатѣ отъ него, било въ съчинения, било въ устна проповѣдь, и на всички или на по-вечето отъ тѣзи въпроси той дава рѣшение, което олучва истинскитѣ интереси и правото на българския народъ.

Поискаме ли да изтъкнемъ накратко най-сжщественитѣ страни на неговата дѣйность, да отбѣлѣжимъ съ малко думи главнитѣ му заслуги прѣдъ отечеството, за което той съ трогателна искреность ни увѣрява, че било едничкѣ прѣдметъ на неговата любовъ и на неговитѣ постоянни старания прѣзъ цѣлѣ животъ, можемъ да кажемъ слѣдното:

1. Съ своето перо, като журналистѣ и писателѣ, и съ своята жива рѣчь, като блѣскавъ ораторѣ, той посочва ясно и внушително конкретнитѣ цѣли, къмъ които трѣбва да се насочатъ всички усилия на съзнателнитѣ българи прѣзъ 60-тѣ и 70-тѣ години. Докато едни сж невѣрващи, а други блуждаятъ безъ програма, той твърдо стои на опрѣдѣлени гледища, на които създава популярность чрѣзъ вѣстници, писма, книги и устна агитация. Ако може да се говори за извѣстно единомислие по народнитѣ въпроси и за извѣстна организация на народнитѣ сили, тѣ се длѣжатъ въ голѣма степенъ на неговата неуморна дѣйность.

2. Вникналъ оврѣме въ тайнитѣ на европейската политика и твърдо убѣденъ въ безучастието на западнитѣ културни държави къмъ сждбата на потиснатитѣ малки народи, той настойчиво проповѣдва, че българскиятъ народъ трѣбва да извоюва свободата си самъ, безъ да очаква чужда помощ. Така Раковски, като отстранява наивнитѣ надежди за съчувствие и подкрѣпа отъ вънъ и като внушава на тоя народъ вѣра въ самия него, въ неговитѣ нравствени и физически сили, допринася много за онова духовно възмжжаване и за онази смѣлость, които доведоха до окончателното рѣшение на българския въпросъ.

3. По пжтя на националното самоопрѣдѣление най-важна спѣнка въ негово врѣме се явяваше Цариградската

Патриаршия, поробила България духовно и отстранила езика ни отъ черковата и отъ училището. Съзналъ, че първо трѣбва да се прѣодолѣе тази спънка, прѣди да се мине къмъ борба срѣщу политическото иго, Раковски приканва всички будни сънародници къмъ извоюване независима българска черкова и създаване чрѣзъ бждащата Екзархия на една яка опора противъ ония, които не искатъ просвѣта и молитва на нашъ народенъ езикъ. При това той отхвърля рѣшително всѣка уния и всѣка промѣна на религията, отъ страхъ да не настѣпни разцѣпление въ народа и обезсилване на неговата воля. И доколкото наддѣлява това схващане, както и убѣждението, че „въроисповѣднѣй ни въпросъ е днѣсь за насъ най-голѣмото дѣло, кое то трѣбва да занимава всѣкого българина и да нѣтяжава на него не само кату една отъ най-святы тѣ му длѣжности, нѣ кату единъ въпросъ, отъ кого зависи смъртъ та или живота българскѣя народности“, — Раковски може да се брои за най-талантливъ теоретикъ на черковното ни освобождение.

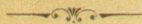
4. Не стига журналистиката и политиката, Раковски се прѣдава съ жаръ и на чисто научна работа, имайки прѣдъ очи все оня широкъ и свѣтълъ идеалъ: повдигане на народното съзнание и вкореняване на обичъ къмъ своето. Като оставимъ слабитѣ наченки за исторически, езикови и етнографски изслѣдвания у насъ прѣди него, той и тукъ се явява въ ролята на мощенъ инициаторъ, който набѣлѣзва зачитѣ на домашната историко-филологическа наука и изнася безброй материали и идеи за разрѣшението на проблемитѣ, свързани съ нашето минало. Колкото методитѣ и резултатитѣ да сѣ повлияни отъ романтическа фантастика или отъ патриотическа тенденция, несъмнѣно Раковски принася голѣма полза, като вдѣхва чувство на национална гордостъ, безъ която бѣ немислима борбата срѣщу културни и некултурни врагове, и като пробужда интересъ къмъ научния трудъ и натрупва градиво за бждашитѣ по-обективни изслѣдвания.

5. И като поетъ Раковски привлича вниманието ни, макаръ да не проявява качества, които му осигуряватъ трайно значение въ нашата литература. Неговата поема Горски Пжтникъ има тая заслуга, че дава дълбоко почувствуванъ изразъ на общитѣ копнежи за едно по-добро

бждаше и на общото негодувание противъ единъ отживѣлъ режимъ. Съ яркитѣ си картини на робство и страдания, съ страстния си позивъ за самопожертвуване и хайдушки възстания, тя е плѣнявала силно умоветѣ на нашитѣ бащи и е съдѣйствувала много за насаждането на убѣжденията и на чувствата, които вдъхновяватъ бунтовници като Хаджи Димитръ, Панайотъ Хитовъ, Левски, Бенковски и Ботевъ. Рѣдко българска книга е допринасяла толкова много за възпитанието въ националенъ духъ, бидейки тя свѣтско евангелие за най-събуденитѣ, учено дори наизустъ. Забравенъ сега, Горски Пътникъ ще напомня на иднитѣ поколѣния за една епоха отъ възраждането и за подвига на една личностъ, които спадатъ къмъ най-значителнитѣ епохи и подвизи на нашата история.

Ако е нужно да се посочи, за назидание на всички скептици, каква сила се крие въ една безкористна и възвишена идея и какво може да извърши ентузиазмътъ, роденъ отъ любовъ къмъ своя народъ, за примѣръ би могла да се вземе тъкмо дѣйността на Раковски. Пропита отъ най-чистъ патриотизъмъ и посветена на идеали, които сочатъ за нѣкои студени умове едва ли не утопични и непостижими, тя дава бързо реални плодове, на които се радватъ днесъ всички свободни българи.

М. А.

Съдържание

	Стр.
I. Биография, отъ Б. Пеневъ	1—140
II. Поетическо дѣло, отъ М. Арnaudовъ.	141—182
III. Езикъ и граматически идеи, отъ М. Арnaudовъ.	183—222
IV. Фолклорни разяснения, отъ А. П. Стоиловъ.	223—249
V. Заключение, отъ М. А.	251—254

Приложения: 1. Портретъ на Раковски отъ 1863 г.
(Атина), запазенъ у г-нъ М. Д. Балабановъ; 2.
факсимиле отъ **Неповиненъ българинъ** (1854 г.)

